

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԴՄԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Գ. Հ. ՄԻԲԱՅԵԼՅԱՆ

ՍԵՆՏԵՐ ԵՎ ԱՊՐԻԼ

ԿՐԿԼՈՊՅԱՆ

ԱՄԲՈՋՆԵՐԸ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ
ПАМЯТНИКИ
АРМЕНИИ

1

ПАМЯТНИКИ
ЭПОХИ БРОНЗЫ

ВЫПУСК
1

Г. А. НИКЛЕЯН
ЦИКЛОПИЧЕСКИЕ
КРЕПОСТИ
СЕВАНСКОГО БАССЕЙНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1968

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԽԵՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԵՂԻՐՏՈՒԿՈՒՆ
ՀՈՒՇԱՐՉՈՒՆՆԵՐԸ

1

ԲՐՈՆԶԱԿԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՉՈՒՆՆԵՐ

Գ Ր Ա Կ

Գ. Հ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ
ՍԵՂՈՒՆԻ ԱՎԱՉՈՒՆԻ
ԿՐԿԼՈՒԳՅԱՆ
ԱՄՐՈՒՇՆԵՐԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱՎԱՐՄԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1968

Խմբագրական կոլեկտիվ
Բ. Ն. ԱՍԻՍՅԱՆ, Ս. Վ. ՔԱՆՏՅԱՆՔՅԱՆ,
Վ. Վ. ԱՃԱՅՅԱՆ, Հ. Բ. ՄԱՍՏՐՈՅԱՆ,
Վ. Բ. ՏՐԵՏՅԱՆ

Գրակի խմբագիր՝
Հ. Բ. ՄԱՍՏՐՈՅԱՆ

THE ARCHEOLOGICAL MONUMENTS
OF ARMENIA
I
CYCLOPEAN FORTRESSES IN THE BASIN OF LAKE SEVAN
By G. H. MIKAELIAN
YEREVAN 1968

Նովորուս եւ վաղամեծիկ դուստրիս
Մ Ա Ր Ո Յ Ն
Ֆիլատոսկին

ՀԵՂՈՒՄ

Սևան լի ավազներ գտնվում է Հայկական ՍՍՀ հյուսիս-արևելյան մասում: Լիք ծովի մակերևույթից բարձր է 1902.8 մետր: Ես շրջապատված է բարձրալեզրակներով, սարմարքեղ է բեզանակ հովիտներով, որտեղ բոլոր կղզիներից ներփակված են բարձր լեռնաշղթաներով՝ հյուսիս-արևմուտքից իր վերջավորությամբ լինելով մասնավոր Փամբակի լեռնաշղթան, հյուսիսում է հյուսիս-արևելքում լիքը միավորվում է Արագածի լեռների ստորոտներում, այնուհետև շարունակվում է Սևանի լեռնաշղթայով, որը շրջանցելով լիքը արևելքից, միասնանվում է Վարդգեսի լեռներին: Վարդգեսի լեռների հետ միասնություն են լինում արևմտյան կողմում գտնվող Պեղամա լեռները, որտեղ նվազում են զեպի հյուսիս:

Մերձիկ լեռները գրեթե անտառազուրկ են, բացառությամբ Արագածի լեռների, որտեղ հարուստ է լիքերը անդ-անդ ծածկված են անտառներով: Պեղամա լեռներում հայտնաբերված հնագիտական հյուսիսներ, ինչպես նաև անտառաբնակիչներին հսկողներն ու եղջյուրները ցույց են տալիս, որ այդ լեռների լիքերը մի ժամանակ կղզի են անտառազուրկ:

Պեղամա լեռնաշղթայի հյուսիսային վերջավորությամբ է Փամբակի լեռների հարավ-արևելյան լիքերի միջև ընկած է մի լայնատարած, ցածրալեռնա հովիտ՝ Սևան լիքի մակերևույթից էլ ցածր: Այդտեղով հոսում է Հազարան (հեռավորագրում) գետը, որն սկիզբ է առնում լիքի հյուսիս-արևմտյան վերջավորությունից: Այդ հովիտով, հեռավորվելով մասնակներից, անցնում է միակ հանապաղից Առաջայան գյուղից զեպի Սևանի ավազներ:

Սևան լիքը շրջափակող լեռնաշղթաների ընդհանուր երկարությունը 350 կիլոմետրից ավելի է, լայնությունը՝ 40—80 կմ, ստանկին զարբերելի

բարձրությամբ ավելի քան 3500 մետր (տեղակայված Սեղանակ լիքը բարձր է 3538 մետր՝ Պեղամա լեռնաշղթայում): Եղջյուր լեռնաշղթաներից Վարդգեսի և Պեղամա լեռնաշղթաները առավել չափառան են:

Պեղակի հովիտները, սարմարքեղն ու նուրբ բարեկազմ են հարկ շրջապայան համար, իսկ բարձրագույն լիքերը հանդիսանում են սիզակա արտադրության, որտեղ դեռ չուն վաղ ժամանակներից ժառանգել էր անասնաբուծությունը: Այդ են վիզյան ուսուցանան սեպագի արձանագրությունները՝ գտնված Սևանի ավազների տարբեր վայրերում, ինչպես նաև հայաստանական ժամանակաշրջանի հայտնաբերված բնակատեղիներ, կիկլոպյան ամրացման ավերակները, զամբասանադարձներն ու այլ հնագիտական հայտնաբերված (հարակից—սխեմա 1):

Հայկական լեռնաշղթաներ, հարուստ լինելով բազմազան հայտնաբերված, հասկանալի կիկլոպյան ամրացման է ույր սփռված այլ կառույցներով, հնուց իր գրավում էր ինչպես նաև և օտարերկրյան պատմաբաններին, հնագետներին ու հետազոտողներին ուղարկությունը:

Բերքազանաչ Մեծուս հարևանցի իր «Հայոց պատմության» գրքում մանրամասն գրում է Հայաստանի ամրացման, զանապետների, Կաղաքների մասին, նկարագրում վանա թեղի, Արագածի, Երվանդակերտն ու Երվանդաշատը, Առաջայանը, Տիգրանակերտը, Գանակն ու այլ հնագույն հայտնաբերված:

Խորհուրդային հետազոտողներ, այլ պատմական կողմերի բարձրագույն կրթագրություններ են բազմի միջնադարյան հայ պատմիչներ, սեպագի և օտար հետազոտողներն ու ստանձնագրողները: Հրահանգի հետազոտող Պալիկ Արզիկ

1647 թ. տակն ու շարագրել է մի կիկլոպան կառույց էջմաշի Ազգային գյուղի շրջակայում, որը Ք. Քառամյակից նշամարտ եղանակի (այժմ Արագած) ուրախանում ամռանը և Հիվանդանոցային կենտրոնային 1842 թ. Վարազդատյան էջմաշի և հինգ գյուղացու աշխատանքի մեջ հիշատակում է Խոսրովյան (այժմ Կասմ) Կարգի Ք Ի Ե Գ Ի Գ 1 յ 1 ս ամրոցի մասին:

Փարոք Մկրտչյանը՝ սկսած 1862 թ., ասանյակ սարինը քարգլել է Հայաստանի և հասկապեց Մանգրի ավազանի բերդին, նրան շրջակայքի սեպագրի ամանագործարյունների հայտնաբերումով: Մկրտչյանը մանրամասն նկարագրել է Խոսրովյանի Ք Ի Ե Գ Ի Գ 1 յ 1 ս ամրոցը և հասկապեց նրա սարերեղյա նակագրերի դեպի Գավառագետը (Վեղարքի Պեղարանի Մովսեսի գավառի գրամ):

Անգլիացի նայտոր հետազոտող (19-րդ դարի վերջերի) Հ. Ֆ. Ք. Լինչը եր հողակավոր երկհատար Վայաստան գրամը բազմիցս հիշատակում է Հայաստանի ամրոցներ, որոնց հանդիպել է ինչպես Արևմտյան, նույնպես և Արևելյան Հայաստանում:

Ռուս հնագետ Ա. Ա. Իվանովսկին հայտնաբերել է կիկլոպյան մի շարք ամրոցներ Կասիսի հյուսիսային փեշերին և պեղումներ կատարել Տաշրուսների ամրոցում (ՄԱԿ, VI, 1911 թ.):

Ա. Գ. Ներսիսյանը 1880 թ. պեղել է Արմավերի բարձունքը:

Անգլոմիլիտներ՝ Բ. Տա. Վարոն և Հ. Ա. Օրբինը 1916 թ. Վանա թերակում է Քախար-Կապիզում հայտնաբերել են Վանի ուրախանյան բազմաբերդի մի շարք սեպագրի ամանագործարյուններ:

Հայաստանում և Վրաստանում կառուցված կիկլոպյան տիպի հույճարանների ուսումնասիրություններն է կիրառում Միլիտան-Քիլի Վեդալոնյան կազմույթն Վրաստանում աշխատարյունը:

Մուսուլմանականներում, 20-րդ դարի սկզբին և հասկապեց Հայաստանում ավանդական կարգի հաստատվելուց հետո, ավելի լայն ծավալ է ստանում պատմական հույճարանների, այդ թվում կիկլոպյան ամրոցների ուսումնասիրությունը:

Հայտնի սպորտադպրոց-հնագետ եղանակ (այսինքն, սպորտական հարցերի և գործարանների պեղումների բայց, քարգլել է նաև կիկլոպյան ամրոցների, բարանավանդի, մեններների և

կամփներսի հետազոտումը, որի արդյունքն են Վարազդատյանի պեղումները Խոսրովյանի Հայաստանում աշխատարյունը և Վեղարքյանի հանդիպելու կետը:

Հայ հետազոտարյունյան մեծ կրթավարժ, գիտություն վաստակավոր գործի Քառու Քառուսյանը ուսումնասիրել է շարագրել է բազմաթիվ հետազոտարյունային կորագրեր, այդ թվում Արևմտ, Չվարթեղում և այլու, բազմաթիվ կիկլոպյան ամրոցներ և շեներ Արագածի հյուսիսային լանջերում՝ Արքիկի, Արուշյանի (Պարկյանց), Քալիկի, Արինի շրջաններում, ինչպես նաև պատմական Արագածում: Նավոթ, այդ շարագրություններից սինչ էլ մնացել, բայցև անհնայել են բարեկից 1918 թ. աշգլավներին ժամանակ: Միմասնակ հետազոտարյուն ստիպված Արևմտակախից (Արևմտահայաստան) եր բնակավայրը ստեղծելով փակելով է դեպի Վրաստան: Ք. Քառամյանը բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրել պատմական հույճարանների եր կասարած ուսումնասիրությունների վերաբերյալ:

Նիդակի կիկլոպյան ամրոցները մասամբ ուսումնասիրել է Գրոգ Առաջինը և հոդվածներ տպագրել Վեղարքյանի հանդիպումում (25-րդ սրակ, 1913 թ.):

Հայաստանում ավանդական կարգի հաստատվելուց հետո ամբողջական կազմակերպվում է Հայաստանների պեղումները հետազոտական կազմում, որը մեծամասին է լինում հետազոտարյուն տերիտորիայում կառուցված պատմական հույճարանների, նաև կիկլոպյան ամրոցների ցուցակագրումը: 1925 թ. Աշխարհիկ Քալարանի գեղական արդարյունը կազմակերպում է մի արշավախումբ, որը լինում է Արագածի արևմտյան լանջերում, նրան հայտնաբերում, ցուցակագրում և կազմում են այդ շրջանների հնագիտական օրագրեր: Արշավախումբը շրջում է նաև Արևմտ:

1927 թվականին կրթության Քառուս Ազգայնական խորհրդի Վեղարքի գյուղից կոչված ամրոցում հայտնաբերում է ուրախանյան բազմաբերդը Ռուսու Լ-ին թողած սեպագրի մի ամանագրություն: Այդ ստիպ էլ նա Վ. Ենար Ազգային խորհրդում սեպագրեր և նրա հնագիտական միջավայրը հոգավոր, տպագրված է 2002 Գրություն և արվեստի ինստիտուտի տեղակալը Ռ Չ-ում: Հիվանդ աշխատարյուն մեջ հիշատակում է կիկլոպյան ստար ամրոց, որան գտնվում է Արեգի գյուղի ամրոցից ոչ հեռու, 2—6 կմ, տարածու-

րյուն վրա: Ք. Ազգայնական շարագրել և գտնվել է Քառուի գլխի և Արմավար գյուղի մասի Վեղարքի բերդի կիկլոպյան ամրոցների կառույցներ, ստալով նրանց հայերի հետազոտարյունը:

Քերդի գլխի արմանագրություն հայտնաբերված բավականին պարզարյուն մտցվեց հնագիտարյուն մեջ, հասկապեց միջուրաբանական ժամանակաշրջանի տեղանկների նշաման հարցում, որին սեղադարձվել է նաև քարի Գ. Կախանյանը:

Քերդի գլխի կիկլոպյան, հնագիտական ուրախանյան ամրոցը և այլ կիկլոպյան ամրոցների ուսումնասիրում արթող տեղագրիկուս Ք. Բ. Մեշյանինով գրել է Վիկիլոպյան կառույցներ Անգլոկապիտանի («Исторические сооружения Закавказья») աշխատությունը: Նա քարգլել է նաև Մանգրի ավազանի միջուրաբանական տեղանկների հարցերով:

Գրոգ և պատմական Արև իր աշխատարյուններ (Հայոց պատմություն) բազմիցս արժանի է Հայկական լեռնաշխարհում կառուցված հնագույն ամրոցների հարցեր:

Մանգրի ավազանի կիկլոպյան ամրոցների վերաբերյալ 1933 թ. իրենց ուսումնասիրություններն արդյունքների մասին գրել են Ք. Ք. Պարտավսկին և Լ. Տ. Գյուլաբյանը: Խոյն ճեղքակները Ա. Ա. Արյանի հետ հետազոտակն են Վեղարքյանյան կիկլոպյան ամրոցները աշխատարյունը, որուն գյուղացու կառույցներ են ամրոցների քառ տեղանկներ, նամանակ իրենց բնույթը գծերը: Ք. Ք. Պարտավսկին և Լ. Տ. Գյուլաբյանը շարագրել են Խոսրովյանի հասկապեց Երկու կիրմուտ դեպի հարավ գտնվող Վեղարքի մուրձի կիկլոպյան ամրոցը:

Մանգրի ավազանի հնագույն հույճարանների հարցը հենկ է նաև Ա. Գ. Քալարանյանը: Նա ուսումնասիրել է հասկապեց Արևմտյան-Ռեքիտայի (Ներկայիս Կասմի շրջան) երկրի կիկլոպյան ամրոցները և 1935 թ. հետազոտակն մի մեղադրություն՝ Վեքիտայի երկրի վերադասարյունը, որի մեջ ներկայացվել է Կասմի շրջանում կառուցված կիկլոպյան 22 ամրոցներ, իսկ Հայաստանի պատմական քաղաքների պատմական Ա. Գ. Քալարանյանը կազմել է նրանց տեղագրությունը Կառուց: Նավոթ, այդ Կառուցը հիմա քաղաքում չկա: Ա. Գ. Քալարանյանը շարագրել է նաև Կալարանի (այժմ Կարմի) բերդ-շենի հետազոտակները (մեկն նույն բերդ-շենի շարագրությունը կոչել են

Վեղարքյան) Մարտիան գյուղի մաս), Վեղարքի գյուղի բերդի հետազոտակները (ավելի Ք. Ազգայնականի շարագրությունը):

Վ. Վ. Ներսիսյանի հետազոտակները ուսումնասիրել է կիկլոպյան ամրոցներ և Գրա հիման վրա գրել իրենամասնական զիտուրաբան աշխատանք:

Պատմական գիտությունների դոկտոր Հ. Մարտիրոսյանը նույն ժամանակ պեղումներ է կատարել Խոսրովյան գյուղի մասի Վեքիտայի ամրոցի շրջակայում: Կասմարանների հայտնաբերված կարերը ստեղծում են ամրոցի կառույցի հետ: Այժմ նրա զեղակատարյունը պեղվում է Խոսրովյան գյուղի մասի Վեքիտայի բլուր, որուն գյուղացու կառույցները կարգավորվել են:

Նման պեղումներ է կատարում պատմական գիտությունների դոկտոր Ք. Ա. Ռուսիսյանը Մեղավոր գյուղի մասի բարձունքի վրա կառուցված ամրոց, որը միջուրաբանական կարերը սինչ պեղել, բայց չվերաբերել Ա. Գ. Ներսիսյանը:

Մի նախ ասել է ինչ պատմական գիտությունների թեկնածու Հ. Հ. Մեղաբանյանի գեղակատարյունը պեղվում է Արևելյան կիկլոպյան ամրոցը, բնակավայր և նա շրջակայքի գործարանները:

Գ. Ա. Մեկիթյանին եր կրում մեծամասնական արշատարյուններում, հենկով Հայաստանի տերիտորիայում գտնված արմանագրությունները, (այնուհետև լուսարանի և միջուրաբանական ժամանակաշրջանի Մանգրի ավազանի թրակտակներին, սպա նաև կիկլոպյան ամրոցների տեղագրում հարցեր):

Կիկլոպյան ամրոցների ուսումնասիրությունը քարգլում են նաև պատմական գիտությունների թեկնածու Ա. Ա. Սասարյան և Երտասուցի հետազոտակներ Կ. Կ. Կալարանյանը, նրան ավել են Համազայիցի շրջանի կիկլոպյան երեք ամրոցների հետազոտարյունը:

Հուլի է նշել, որ Արքեթանական ՍՄՀ-ում ցարեղ կիկլոպյան կառույցների ուսումնասիրությունը Երկու տարիներ քարգլել է և շարունակում է քարգլել Ք. Քալարանյանը, որը հայտնաբերել է ավելի նաև 30 ամրոց: Նրան է պատկանում նաև Արքեթանում ժայռակառույցների հայտնաբերում և նկարագրությունը պատիր:

Պարտավսկին Արմավարի մեջ գտնված Հայաստանի կառույցներ աշխատարյուն մեջ շարագրել սեղադարձել է կիկլոպյան տիպի հույճարաններին:

Սեան լին արժայան, հարավային ու հարավ-արևելյան ամբերն, մինչև ուսումնասիրել երկ-վայր, սպելի են գնդե ու զննարմբեր, որոնք բնա-կանական են և ամոցները հիմնականում սկզ-բայնված են եղել գետերի հովիտներում: Արդիտի հովիտները կամ համարմբեր Սեան ավազա-նուն հարված են չորս:

Ուսչիբը Պավտայանի հովիտն է իր մերձակա վայրերով, որակի եղևի է Սեյխիտի կամ Վիլ-հոյի եկիբը, իր կզմում ունենում է ամոցներ ամոց (որակ հայտնաբերել ու շարժարկ են), կիկոլայան սիրի յոր բնակավայր: Սեյխիտի իր հյուսիսում ունեցել է ամանակագրել կիկոլայան պարտա: Այս եկիբը գրավել է ավելի քան 1500 Բա. կիկոլայա տարածություն է իր հզորությունը գրավի դե է իտալացի Սեան ավազանի այն ժա-նանակա կյանում: Սեյխիտի երկր կենտրո-նական ամոցը գտնվել է Կամա Լագոսի կենտրո-նում՝ բարձունքի վրա, որը տեղացիները «Բեդի գլուխ» են անվանում:

Ռուսական գաղերը Եվանելով, սակն ու վրա են արկ այդ ամոցը ու վերականգնելով այն՝ ան-վանել իտալ սասնա Լագո: Դա հաստատվում է Մարտրիի որդի՝ Ռուսականը բազումը Ռուսա-լի արձանագրությամբ, որը գտնվում է Բեդի գլուխում:

Եկերոզ Եշանակաի հովտախորքը Մակհայի է Արգինա գետերի հովիտներն են ներխայնա Մար-տանու շրջանում: Մինչև ուսումնասիրելից զար-պալ վայրերը միավորվել են «Նուրուխի» եկիբի կզմում՝ Տայիխու կենտրոնական Լագոսով, որը սկզբում էր կենտրոնական զյուզի մեկ ու կես կի-կոլայա գետի արևելի բեկնող «Բեռե» կոչված կիկո-լայան ամոցի շրջակայքում: Այստեղ հայտնա-բերվել է ուսումնական բազումը Արգիտի որդի՝ Մարտրիի սկզբին արձանագրությունը:

Հովիտի երեքը խորքը բռնել է Վարդենիս գետի է այլ ժամը գետախորհի ամբերն ու սարա-հարթերն՝ կենտրոն ունենալով Մովխուս է Արու-շարտ զյուզի որդի ինչպես բարձունքի վրա գտնված ամոցը, որը տեղացիները «Նմարթը» են անվա-նում: Ռուսականները գրավելով, ավերել են այս ամոցը ևս, սերը կառուցել նոր՝ Քելչերա սասնա անունով, ինչպես իս Երևան է նույն ամոցի հյու-սիսային կողմի ժայռի նակաթին Ռուսայի բազմ սկզբին արձանագրություն բովանակությունների:

Մինչև ուսումնական կենտրոնական այդ շրանը, բազում գր. Գր. Կոպանցյանի, կոչվել է Արգիտի եկիբ:

Կիկոլայան ամոցները շրջող խորքը հար-մարում են այն ամոցները, որակն սկզբում են Մավակ (Ջագոլա) զյուզի մասի ամոցի շրջա-կայում: Այս ամոցը ուսումնասիրելից կողմից նույնպես գրավել է և վերականգնել բազում իրենց սպազված արվեստի պանթեոններն է հան-դիսպոզի է մի ունի պատվեր Սեան ավազանի հարավ-արևելյան է արևելյան մասում:

Մոզակի ամոցի մաս, մի ժայռի նակաթին կա ուսումնական արձանագրություն՝ զգված Վանի բա-զումը Մարտրիի Ս-ի կողմից: Արձանագրությունը հայտն է, որ այդ եկիբը կոչվել է Արգիտի, որը Սեանի ավազանի արևելյան կզմում հայտնաբեր-ված արձանագրությունների ամենամոտերն է, որից ղեկի արևելի այլ արձանագրություններ չեն հայտնաբերվել:

Ինչ արևելյան ամբերին հայտնաբերվել են երկու կիկոլայան ամոց, սակայն դե չի պարզվել, թե արդյո ուսումնականները եղել են իր արևելյան ամբերին:

Կիկոլայան ամոցների մի խումբ էլ գտնվում է (Նույն զյուզի մասի ամոցի շրջակայքում, որակն գտնել պաշտպանական հանդույն են եղել՝ Գովի-թով բնամոցների սասնա մասը ղեկի լին արձանա-կան, հարավային ու հարավ-արևելյան ամբեր:

Ռուսականը բազումը Արգիտի Է-ը արձա-նագրություն է բողել (Նույն զյուզի մասի մի ժայ-ռի վրա, որում ստված է ... անցնելի կիկոլայի Լագոսի եկիբը: Հասա մինչև Բուխիտեղի Լագո-ս...): Հավանաբար, (Նույնի իր շրջակայքում է-ղել է Կիկոլայի Լագոսի եկիբը: Այս հինգ ամոցայինները, ինչպես Լեհարում են գիտնականները, միավորված են եղել Սարու-խոյանի բնանաբեր եկիբի կզմում:

Սեանի ավազանի կիկոլայան ամոցներն է այլ հայտնամաները Լանկախանի նեակայ բաշխում ունեն բազմ ժամանակակից վաղա-սեփոխարկալ շրջանները:

Սեանի շրջանում կիկոլայան 10 ամոց է հին բնակավայր է մի քանի գործարանապահ, հիմ-նականում փոզված լին ամբերն է ցամառում տե-ղանում:

Կամաի (Լու Բայազանի) շրջանում կիկոլայան 22 ամոց, յոր բնակավայր, ամանակագրող պարտա, բազմաթիվ գործարանապահներ, որակն

ցույց են տալիս այդ եկիբ (Սեյխիտի)՝ Գ. Մ.) խոր բնակավայրությունը:

Մարտանու շրջանում հայտնաբերվել է նույնպես կիկոլայան 22 ամոց, մեծ նանակայքը գոր-ծարանապահներ, կրոնիկներ, Բարանակներ, որ-ում մարդկային կացարաններ են եղել, սամա-նական (4-5 հմ. եկերությունը) կիկոլայան պարտա:

Բասարգլիարի (Վանախանի) շրջանում կա կիկո-լայան երեք ամոց, մեծամասն կամարանա-գլուխը, ղյուզներ:

Կուստանուկի շրջանի Սեան լին արևելյան ամբերին հայտնաբերվել է կիկոլայան 2 ամոց է գործարանապահներ՝ դրան շուրջ:

Կվամ շրջաններում, մինչև այժմ մարբեր ժա-մանակներում, զանազան ուսումնասիրողների կողմից հայտնաբերվել ու վերանգնել են ուսումնա-կան հինգ սկզբին արձանագրություն, որոնցից եկիբ այժմ գտնվում են իրենց սեղանում (Նույն, Մովխուս, Մավակ): Կամա Լագոսի Բեդի զյուզի արձանագրությունը գտնվում է Հայաստանի Պե-տական պատմական թանգարանում, մյուսը՝ Ա-զամիան զյուզի մաս գտնվում, մինչև սովետա-կան կարգերի հաստատվում ստեղծել է Քրիտիկ:

Նույն սամանակներում հայտնաբերվել է արա-մաստա Տ արձանագրություն:

Ջագոլայի ժամանակներում մարզում որպես կա-ցարան են ծառայել բնական է ապա արևտապան պարեր, որոնցով հարուստ է Սեանի ավազանը (Նևաի, Ապլայա, Նեի գյուղ, Սուսովի վանք, Ան-բաբազ, Սանգուս է շատ արիներ): Մեան բնա-մաներից, զանազաններից է բնական արձանիկներից պաշտպան են մարզում: Կացարան-Բարանակ-վանքի մասերը, որպես կարգ, ամոցված կն նակա Լանկաի կառուցված կիսաշրջանակ պատ-նեններով, որոնց նեակները մնացել են առ պարտ:

Սեանի ավազանի ամոցներն ու բնակավայրե-րը կարելի է բամանել չորս ժամանակագրական խմբերի:

Ուսչիբը շրջանի ամոցների խմբին կարելի է դասել անառ: ու անջողոս, հասարակ խոշոր Բարեղով շարված կառույցներ: Նրև պարտաը Երկար է և ապա շարվել մեծ մասը՝ Բարե ու խին չի լցված: Բնակատեղին այդ նույն պարտապատ-վել է սասնի միջնաբերդի և հարստապատկանակ հասակ նեակներում: Հանաի բնակավայրերի ժայ-րանուսային կացարանների արտաին գետերի միացումը ղյուզանը Էր բնակավայրի արտաին

պարտաը: Այսպիսի ամոց-լեները շատերը գու-րեկի ընդցումը կառուցվածքով են ու մասամբ միայն պանդանել իրենց նախկին տեղը (Նույն, Ան-բաբազ է արի ամոցներ):

Այս տիպի կառույցները ղյուզարան են ունեցել ընկա ներխորդ-շրջողը հարավայիններից մինչև երեքը հարավայինի կեսեր (մ. թ. ա.):

Եկերոզ շրջանի կառույցները վերաբերում են երեքը հարավայինի կեսերից մինչև Տ-ը զյուզ (մ. թ. ա.), այնպիսի ուսումնասիրելի Սեանի ամբեր ղյուզ ժամանակին: Դա գնդերն ու զննարկի խոշոր միություններից ամանակում նեակներում ժամանա-կաշրջան է աման-զննարկի կարգի փոզված սկզբը, երբ բազմաթիվ զննարկի ընդհանուր վանդի ժամանակ բնամու գեմ նակա կն ղյուզի միաց-յուղ ունեղով (Արգիտ-Ետանի): Այս շրջանում վերականգնում ու վերականգնվում են հին ամ-րոցներից շատեր, կառուցվում են բազմաթիվ նա-րեր, որոնց մեջ սասնանախուսի տեղ է հաս-կազմում միջնաբերդը: Մնաց-լեներն մի մասը կարգում է իր գուտ սպազված նեակները: Դրանք նեակներն սասնում են ղյուզապահակա անտապան (անտապահական) նեակայություն: Այդ կարգի ամոցներն կարելի է դասել Ֆարս աղ-բյուրի ամոցայինը, Անձիվար զյուզի մասի մաս-մի գյուղի, Ջագոլայի գյուղի ամոցները, Մարի ժա-րի, Ջանգոլի գյուղի, Տեղայի, Արի բնակի, Ար-բի, Երդի գյուղի, Մարտրիի ամբերի մասի բեդիլայի է այլ ամոցներ: Ռազմական մեծ նա-ւանություն ունեցող ամոցներն այդ խմբայանում, պետ է համարել Մեմիզի, (Նույնի, Կամա Լագո-սի Բեդի զյուզի, Սուսովի վանքի, Սակվանակի, Սանգուս, Արգիտան զյուզի մասի Բեդի, Պաշ-տանար, Ուսարեղի, Բարե-ղյուզ (Տաշ-Կապու), ամոցները: Նույն զյուզայինի արգավի պետ է համարել նաև սամանակագրող կամ սան-մանակայան պարտապահի կառույցներ:

Մնացաշինությունը Հայկական լեռնաշխարհում Ետ թափ է սասնում ուսումնական տիրապետ-չանք շրջանում: Սկսված մ. թ. ա. 9-րդ դարից կա-ռուցվում են այնպիսի հզոր ամոցներ, ինչպիսիք են՝ Վանի (Տաշազ), Ռոբոթա կառույց, Տաշա-րանի է արի շատ ամոցներ Արևմտյան Հայաս-տանում, Արմավիրի, Կուր Արմավիր զյուզի մասի Գավիթ բյուրի, Արի բեդի, Կամիր բեդի, Խուր-Ռայազանի, Ուսարեղի է այլ ամոցներ՝ Սեփոխա-կան Հայաստանի տեղաբնակայում: Այս ժամանա-կաշրջանում նախկին կիկոլայան ամոցներից շա-

ուեր ավերվում են ու նրանց տեղը ընդ կառուցվում, կամ նրան վերակառուցվում է ուրախական ազգային արվեստի գեղանկերից կլանված: Իրանը ազգային հոգը հենակետեր են հանդիսացել Վանի թագավորության համար, նախ հանրակրթական կրթությանը պատկանելի, այսպիսով գրաված երկրների զեպերն են նշելու համար:

Անգղիայի թագուհի այս շրջանը համարում են էրեղոզ շրջան՝ 9-րդ դ. — 6-րդ դ. սկիզբը (Վ. Բ. Ս.):

Վերջապես, չորրորդ շրջանի անոցայիններն կարելի է դասել այն բոլոր անոցները, որան կառուցվել կամ վերակառուցվել են վաղ հայկական, եկեղեցական ու վաղ միջնադարյան ժամանակներում: Այդ անոցների բիժն կարելի է դասել Ավանի ավազանի Դարանդոզ գյուղի մասի Աբրեղ, Ավանի գյուղի մասի Կար-թաշի անոցները, Բազումոզ գյուղից 3 կմ. դեպի հարավ գտնվող Վանի անոցը, Կարմիր գյուղի մոտակայքում գտնվող անոցը:

Ավանի շրջանում ցայց է արվում ասոր անոց, սակայն պրակում տեղ են գտել միայն որք, որանց բլում էրկի՝ Ցամախարեղի և Մանաս կզգու անոցների մասին միայն հիշատակել են, ասանց շախագորյան, Բանի որ այդ անոցներից գրեթե ոչինչ չի մնացել: Ասանոնի շախագորյանը ցայց է արվում Լնու: Ենի անոցը առաջին միջնադարը: Եեկ անոցի մասին՝ Մաղիանի, Դոմանեն և Ցայ: չի գյուղերի մասին, չեն իրատում, Բանի որ պրակ գտնվում են Փամբակի լեռների հարավային լանջերին: Այն բաղում են հերթական պրակի հա-

մար: Իրան կրավեն Ըրագան գետի ավազանում կզում անոցների շարք:

Մարտանու շրջանում ցայց է արվում Բանեկու անոց, ցայց պրակում տեղ են գտել միայն 17-ի շախագորյանները: Լինց անոց, որանց գտնվում են Աբրեղի դաշտավայրում, շնայած ժամում են Ավանի ավազանի սանձամեների մեջ, պրակում չըգտեղվեցին, որովհետև հայտնաբերվեցին 1966 թվ. անոցներ, եր պրակն արցեն պատրաստ է: Այն բաղում են այլ պրակի համար, որպես կազնված:

Ալախավադ, սույն պրակում արվում է Մանու ավազանում հայտնաբերված կիրկուպան անոցների ու Եման հուշարձանների նախահայտն աուսմանաբարյանի և Երե այս համաս աշխատանքը կոժանեղաի նրանց, սվերը քրավում են կիրկուպան անոցների և Եման հուշարձանների ավելի խոր ուսումնասիրությանը, հեղինակը լիսաստ վարձաարված կլինի:

Ընդհանր համակարգության չունի այս աշխատաբարյանը Մանու ավազանի կիրկուպան անոցների և Եման այլ հուշարձանների ուսումնասիրությանը վերահանդեսպես ավարտված համարելու:

Ուսումնասիրված անոցների զգալի մասը հանդարդվել է Կուրգեն Կուրգենյանի և Վանանց Բարալյանի կողմից, որի համար մեր զանուակարյանն ու չեղահակարայան են հայտնում: Մեկ կարող չեղահակարայանը շինչել այն գիտնականներն ու բնիկներին, որան իրենց խորհուրդներով և օժանդակությանը օգնել են կազնվելու սույն պրակը:

ՍԵՎԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻ ԿԻՎՈՂՈՒՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԿՆԵՐԸ

Մանուի շրջանը գրավում է Մանաս լեռի Նյուտիարեմոյան վերջավորությանը: Մանու բազաի ժամկենց սկիզբ է առնում Ըրագան գետը և Տասում գետի արևմուտք, այսպիսով, Տասումը Աբարտանու գյուղի, որ ճանապարհին օտարերով զուլաներ ու աղբիները (բարտեղ-սիման 2):

Ընագանի ժամանակներից է վեր որագանի Տոգրու հանդիսացել է միակ ճանապարհը գետի հեղինակավանք, որտեղից տեղի են հավանորեն նաև ուրախական նվաճողները:

Մանուի շրջանը, որպես Մանուի ավազանի նախագու Նյուտիարե, Տարասում և կիրկուպան անոցներից, որտեղից մի բանի մասին կիսովի ստորի:

Անուշենի անոցը (Նանույի 3): Լնուշեն գյուղը, նախկինում Պարտակ, գտնվում է Մանու բազաից երեք կիլոմետր դեպի Տարավ, որի միջով անցնում է Մանու-Մամա ժաղաղին: Նա տեղավորվում է Գեղամա լեռնաշղթայի վերջավորությանը միայն, որտեղից սկզբում է Գեղամա ու Փամբակի լեռների միջև փոզող Շախագորյանը: Լնուշեն գյուղը և անոցը թանկավազան արևելքից եղերվում են Մանաս լեռի Նյուտիարեմոյան արևելքով:

Գյուղից Տարավ ընկած բլուրները թևական արգելակ են հանդիսանում Նյուտիարեի գետի Տարավ:

Ընդհանույն է, որ Լնուշեն գյուղից գետի արևելք, այն ժամում, որտեղ լինչ շուրջ երեք կիլոմետր ետ է գետից, քայցվել է զամբարաններով Տարասում, թուղաների թեղարձակ ասարածոյանը: Ընդհանույնը են կապարանների պատերի մնացորդներ, որտեղ վերաբերում են բրանի գորարշրանին:

Լինց ցամաքում տեղում Տայտնաբերված թևական աղբից ոչ Տեսու, Մանու-Մամա հանապարհի ճախ կողմից, 15—20 մետր Տեսու թարածոյան ճակատին, երևում գետի լինց, պահպանվել է սեպագր

արձանագրության՝ գրված ուրարտական Աբրեղշուրի Ի Մուգալարի անունից:

Գյուղի Տարավային ժաղաղամասում բարձրացող բլուրների միայն գտնվում են Լնուշենի Տայտնի կիրկուպան անոցն ու Երան շրջագույն թևականաղին, որը գրավում է ավելի քան 35 նեկուտ ասարածոյան, և ասարածոյան է 15 բլուրների. Երանց լանդերի ու ձորակների միայն:

Անոցն իր զիրքով (50—100 մետր) բարձունքներից բխում է շրջակայքի միայն:

Անոցի և թևակավարի արտաքին թեղապարհակների թեղանախը երկրորդական Տասումում է շուրջ 5000 մետրի տեղեկություն խիստ բարբարոս է: Անոցը և շրջակայքը քրավողով են:

Լնուշենի անոցն ունի երկու միջնադարի և թուրանիկ մասեր ու խոշոր թարարաղեր ու աշտանակներ: Անոցի, ինչպես նաև միջնադարի տեղեկությունները ճանկում են կապարանների թուղամիջով ավերակներով: Անոցի շուրջը, նախկին, երևում են կապարանների ավերակներ:

Անոցն ու թևակավարի շրջագույնում են եղել բարձր ու լայն պարիսպներով: Վերջիններս կառուցվել են խոշոր թուղապարի թեղաղիններով: Բարձր են անուշեն, սակայն պարսիկ որմնում Տարավանցիված են արևիկու, որ Երանց ասանվել Շախ կողմերը նայում են զուրա: Պարսիկ լայնությունը երեք ու կես մետր է, իսկ գյուղին խոցելի տեղերում, ինչպես նաև միջնադարի ժամանակի ժամ, երա լայնությունը Տասումում է Գեղ և ուղիվ մետր: Պատերի երկնաբերի մեջ լցվում են փոքր բարձր ու խին: Պարսիկ կառուցվել է բլուրների բարձր լանդերի միայն, որտեղ իրենց մեջ են թեղերի ասանվել անձամույի ժաղաղարներ, և Կար բարարաղերը տեղադրվել են ամենարար բլուրների զուգարներին: Պարսիկները կառուցվել

ևն ոչ ուղիղ գնով, որպեսզի Տնարարություն արդի ամրացնելու համար արդարև ուղիղ գնով կարողանանք կամ բարձրագույն արժեքը գրավել ինչպես (սպասում 6):

Այսպիսով ամրացնելու բազմաթիվ կատարելներով, մասերով, գաղափարներով, աշխատանքներով ու որոշակիքներով, միջակա հասոց պարտիսիանով մեզն է մեր վերջնական լարիներես: Այսպես, ամրացնելու համար արևելյան մասում, որտեղ արտադրիչը գրավում է ամրացնելու, ամրացնելու արհեստը, արտադրիչը ընկալում փոքրիկ կիրառելի, գրանք ընդհանր: խորացրել ու երկարացրել են՝ գարնանիկ թարազ: Արհեստական այլ շահագրգռիչ ընդհանուր երկարությունը հասնում է 200 մետրի, որոնք հասանք արտ անկողնի ամրացումով է: Իրանը նույնպես գտնում են, հավանաբար զիտ ամրացնելու համար այստեղ հարավային և արևելյան աշտարակներով:

Այսպիսով ամրացնելու միջոցները (հանրապես 4) կառուցված է ամրացնելու արևելյան մասում կգտնվում ամենաարդար՝ նվազ, արևելյան-արևմուտք ընկած բարձրանքի վրա, ունի ավելի բան մեկ նկատարարական մաս: Միջնաբերդը շարքը տարբեր բարձրության վրա կառուցվում են երեք շարք պարտիսիաներ, որոնք սակ-անկ հիմնահասակ կործանվել են: Իրա վրա երևում են ընդհանր անկողնի նկարներ: Պեղումներից հայտնաբերվել են խեցեղենի թվերներ, խոշոր ու մանր նպշերով արտադրված անասունների թանաքաշանակ անոթներ: Անկախների վերին շերտում թանգիները շարքում կառուցվում են թանգիներ, որոնք մեր կողմերով, ու ժամանակների կուլտուրայի մնացորդներ են: Ստորին շերտում հայտնաբերվել են ուրարտական և նախաուրարտական կտրանքների վերաբերյալ նույնպես նյութեր, ինչպես նաև վաղ բրոնզեդարյան շրջանի խեցեղենի թվերներ (կապարան 8ր): Կապարանների պատերը հասնում են (1,5 մ.), շարժվածք՝ ստանց շարժվել, ընկածով մայրեր արտադրվել են որպես պատ, որտեղ զու Տնարարող է կելի:

Միջնաբերդի ընկալումների պեղումներից ստացված նյութերը ըստ նրա տարած, որ Անալիսի ամրացնելու համար է գտնում վաղ բրոնզեդարյան շրջանում, իսկ ուր բրոնզե մասնակ ախ գտնվող խեցեղենը նույնպես ու վերահաստացվել է:

Առաջին միջնաբերդի արևմտյան պարսպի մասի կապարան-այսինքն ամենատարած շերտից (2,2 մետր) հայտնաբերվել են վաղ բրոնզեդարյան է-

պրառի խեցեղենի թվերներ: 11-րդ անկախի հարևան-արևելյան պատի սակ հայտնաբերվել են ծոցեր (1,4 մ.): Գրանք կտրվում էր մերձով և վրձնաված փայտամասի փշրանքով, շարքերը շարժվում էին մեկ շարք բարձրով, խորանքները 40 սմ., Կրակապակն անկողնի մեկ մետր արտադրվել: Այսպիսով ընդհանուր (1,8 մետր) գտնվող թանգայ մի բար, որի մեկ երեսը շահվում է փորագրվում է: Փորագրությունը թերևս հիշեցնում է գործ մուսուլի կապարան: Փորագրված մասն ունի կործանված զույգ, բարձր հիմնարկ մասերից գտնել է 1,7 սմ., լայնությունը 13,5 սմ. է՝ երկարությունը՝ 35 սմ.:

Կրակապակի փայտ ունի 25—30 սմ. խորանքներ, որի մեկ գտնվելը կհասնում վրձնաված կրակով: Իսկ ըստ նրա, որ տեղի այլ մասնակալ ընկալումների կրակով գործածությունը մասով է կելի: Փոքր մեկ ու կես մետր շեռու գտնվել է արևմտյան, նույն մասերիցի վրա, որ նույնպես կրակով էր փայտամասից մնացորդներով և մերձով է տարբերությունն առաջին փոսի, աս անկողնի շահվելու են (60×40 սմ.), գտնվող (բաց կողմը) հասնում էր զեպի առաջին փոսը: Իրա կողմերի շարժվում կնի թանգայ բարի 50—60 սմ. երկարությունը է 25—30 սմ. բարձրությունը: Հավանորեն այլ երկու կրակապակները կապված են կելի միջակայք նույն:

Միջնաբերդը ունեցել է չորս մասը: Առաջինը՝ արևմտյան կողմում, որը հեռավայրում, բաց է կելից, շարժվել ու փակվել է, ունեցել է զույգ մետր լայնություն, իրա երկու կողմերում բարձրացել են թանգիներ, որոնք մեր կողմերով, ու ժամանակների կուլտուրայի մնացորդներ են: Ստորին շերտում հայտնաբերվել են ուրարտական և նախաուրարտական կտրանքների վերաբերյալ նույնպես նյութեր, ինչպես նաև վաղ բրոնզեդարյան շրջանի խեցեղենի թվերներ (կապարան 8ր): Կապարանների պատերը հասնում են (1,5 մ.), շարժվածք՝ ստանց շարժվել, ընկածով մայրեր արտադրվել են որպես պատ, որտեղ զու Տնարարող է կելի:

Միջնաբերդի երկրորդ մասը գտնվում է զեպի հյուսիս: Այս մասը հավանորեն զույգային ունի միջնաբերդի կառուցված առաջին խո պրեզի, միայն հեռավայրում նա վերահաստացվել է: Ստորին երկու կողմերում կան խոշոր աշտարակների հիմքեր, որոնք չորս մետր բարձրությունը մինչ այժմ էլ պահպանվում է: Աշտարակների որի բարձրությունը ընդհանուր, միջակայք համարելով, մե-

ջն երկու խորանարդ մետր մուկ ունեցող թանգայ բարձր են: Այս մասերից զուրկ կնոց նաև պարսպի արտադրիչը կնոց նույնպես պարտապաշտված է կելի:

Միջնաբերդի երեսում, մասերին զույգահան, երկու կողմերից երևում են շերտերի պատերի հիմքերը:

Միջնաբերդի արևելյան և հարավային մասերը ավելի նեղ են, ըստ երկարության ներքին կառուցված համար: Այս մասերը խիստ թեթև լայնեղ իջնում են զեպի ընկալումներով: Հարավային մասերի մաս երևում են բարձր առանձնակների նկարներ, որոնք իջնում են զեպի ընկալումներով:

Միջնաբերդի ունի երեք պարտիսիաներ, որոնք շարժապատված են միջնաբերդի բարձրությամբ ըստ կողմերից: Պարտիսիաների միջև ընկած տարածություններ, լայնի ունեցելով համապատասխան, 15—20 մետր է, որտեղ զեպի են կուլտուրաներ:

Պարտիսիաների լայնությունը նույնն է, ինչ ամրացնելի (3,5—5 մ.), բարձրի մեծությունը առանձին զեպիներում հասնում է երեք խորանարդ մետրի, բարձրությունը սեպ-անկ պահպանվել է մինչ հիջն մետր:

Միջնաբերդի բարձրների գաղափար տարբեր կետերից զեպի ստորոտ են իջնում երեք պարտիսիաներ, որոնք թանգայ են մասեր: Առաջին պարտիսիան իջնում է միջնաբերդի հարավ-արևելյան անկյունից մինչև ստորոտ և հասնում ամրացնելու հարձակակալ պարտիսիաներ: Երկրորդ պարտիսիան իջնում է բարձրանքի հյուսիս-արևելյան անկյունից, որի մեկ անկողնի որոշակի երևում է զեպի ունեցող: Երրորդ պարտիսիան իջնում է բարձրանքի հարավ-արևմտյան անկյունից և միջնաբերդի ընկալումների պարտիսիաներ:

Ուղղանկյուն պարտիսիաների կառուցվածքը չի տարբերվում ամրացնելու ժամանակ պարտիսիաների կառուցվածքից:

Երկրորդ միջնաբերդը գտնվում է ամրացնելու հյուսիս-արևմտյան մասում, առաջին միջնաբերդից 300 մետր շեռու գտնվող զեպից ըստ ըստ, Անալիսի մասնակալների անմիջապես կելի, ունի 25—30 մետր բարձրություն:

Միջնաբերդը գտնվում է մաս մեկ նկատար տարածությունում՝ մասնակալ ընկալումների ավերակներով:

Միջնաբերդի բարձրների ունի գաղափար կործանվելու չորս մետր լայնությունը պարտիսիաներից: Բացի հիմնական պարտիսիան, այստեղ երևում են

նաև կրակապակի մնացորդներ: Միջնաբերդի ունի մեկ մասը, որը հարավ-արևելյան մասում: Մուսոյից այ ու մաս պարտիսիաների հիմքերը ավելի լայն են, քան ընդհանուր պարտիսիան: Հարավ-արևմուտք, այստեղ կելի են աշտարակներ:

Միջնաբերդի մասը թանգայ է զեպի արևելյան կողմում կգտնվում ընկալումներով:

Մարդիկ մասնակալ շրջանների են պատկանում ամրացնելու զեպից հարավային կողմերից: Ամրացնելու ընկալումների պարտիսիաներ ու պատերի ստանդարտ են նույն: Նույն շարժվածքները տարբերվում են ուրարտական մասնակալ շրջանի շեռուներով, միջնաբերդից, որտեղ կելի որոշ շերտերի շեռուներով: Միջնաբերդի խիստ առերկրային է վերջին մասերից ու պարտիսիաներից: Այստեղ նշմարվում են լայնաբերդ պատեր, բարձր՝ սաղավադ, սպիտակ կողմեր՝ գործված կելի զուրկ: Միջնաբերդի մասերի ու աշտարակների շարժվածքը կատարվում է ավելի խեղճությամբ, որը կապված է հարավ-արևմուտք, որ սա կատարվել է ավելի ու ժամանակահատվածում:

Մեծների ամրացնելու (հանրապես 7) գտնվում է Անալիսի թանգայի մեկ կրակապակի հյուսիս ընկած մի բարձրանքի վրա, որը փարձակի ընկալումների անմեկառաջական զեպիներից մեկն է: Բարձրանքը արևելյան, հարավային և արևմտային խիստ թեթև լայնությամբ, կունենում էր խոշորանք, որը լայնեղ թանգայի են շարժվածքի առաջին կամ այլ կողմերից: Երկրորդ ընկալումներով: Գաղափար շարժապատված բարձր է մաս 600 մետր և խիստ զվարճանալի է: Տեղափոխված մաս բարձրանքը հասնում է 5 մետրի սահմանում, որի վրա կա ավերակ մի մասում, նույն սահմանում:

Գաղափարի կոնֆիգուրացիային համապատասխան, կելիցով անցնելու են կելիության ամրացնելու պարտիսիաների հիմքերը, որոնք բարձրությունը սեպ-անկ պահպանվել է մեկ-երկու շարք բարձրով: Ամրացնելու ունի 225 մետր երկարություն և 25—30 մետր լայնություն: Պարտիսիաների վրա կան երեք աշտարակներ հյուսիս, որոնցից մեկը (5×5) կառուցված է միջնաբերդի հյուսիս-արևմտյան անկյունում, մասնակալներ, նույն լայնությամբ, գտնվում են հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևելյան անկյուններում: Այլ աշտարակների միջև ընկած պարտիսիաներում երևում է ամրացնելու մասերի թանգայներ: Հյուսիս-արևմտյան աշտարակից մաս 50 մետր շեռու սպանվում է արտադրիչի պարտիսիան: Այս պարտիսիան զույգահան, հյուսիս արևելյան լայնեղ 35—40 մետր

Շնորհակալութիւն է կրօնք պարտաւոր, սակայն նա չի նկատուում մինչև վերջ Գործակների Կառուցմանը նախ և ինչ Առանկի անոթն զի շարունակ պարտաւոր, մեծն պատակ արտեր արկի Կոր ար արման է:

Անոթն կրտում է կրտնից գորս կրտում են կարգարների արկարների Շնորհ:

Մեծից գտնում է Առանկից ժամ Շնի կրտմար Շնարաբարման ժամ կրտակից գտն շորս կող շարմում են սեղանակի Շորգաններ: Առան կողմային կրտում է ինչ արկն անոթն Շարնին, ստերով Շարնին, իսկ գտն արմատար Լրագտան գտն Շարնար, Մեծն-Երևան խնարով մինչ Լրագտան քաղաք:

Այս շորքը Շույլ են տարն կնքարդու, որ Մեծն անտնով շնուտ գտակին կամ կնքարդու անոթը, Շարմարներ, Շարնարացի է Առանկի անոթն Շնարաբար ժամայինքնում մի պահակային կն:

Առանկի անոթն ժամ, կրտն կրտմար գտն Շարնար (Շարմար 8), վերջու շարմում ին Շարմարում, շարմարից կարգարմաների Շնար Շարմարներին նա ինք շնարակում, որ շնարակար արտարմարներ ինչ է կն Շնարարի: Այս շնարակարի արկարները գտնում են կրտարմուն մի քաղակի ժամ, որ ինչ շրտարմարի արտն է 5-6 մար: Գտնով Շարմարից ժամարմուն պահ պտնում, կտնարար շարմով պարտի Շարմար (12 մար), կարտի է կնքարդու, որ պտակ Շարմար է ինչ-որ կառույց, որ կարմում է կնչ Առանկի անոթն Շնար, գտն, որտե Ժամարտ պահակարն:

Շարմարով է նա, որ աշակտն պահակային կն է ժամարմ ժամարարից գտակից գտն Շարմար շնուտ արտարմարի գտակին կամ կրտնի անոթը, որ մինչ ին ժամարարի ինչու մի ինքարկով է: Կրտակից կրտում է ինչպես Առանկի անոթը, այնպես է Մեծնից գտակից: Այս անոթը, ինչպես է Մեծն կրտում կամ անոթը մի կարմարով նույնպես պտարմուն են Առանկի ժամայինքնը Շարմարմարի անակարներին: Մեծն-Գիշտան արդարմար:

Մագլարով անոթը (Շարմար 9): Մեծն ին աննՆարարմարի վերարարմարն արմն է գտնում Մագլարայ: Երս Շարմար-արմնայն ժամում կա մի կնքն արտարմար ժամում ժամարակից գտակարմարով: Այս արտարմարի ժամ մի ժամարմ կտակում է կրտ կնքարդու անոթը:

որ պարտակներ Շնորհ կրտում են արտարմարի գտակից կրտարմար: Գտակից գտակից Շնորհ, կարտի է կնքարդու, որ արտն աննչ են 3-5 մար շարմարման, ինչպիսին է արմն շորք կնքարդու անոթնքնում: Գտակից արտն ու ժամարմաներում պտարարմն էն արտն շնարարներ: Անոթն աննչարմնարմ կրտակն են աշարարմաներ Շնարն: Այս անոթը, Շարմարն, Շարմարացի է Մեծն անոթակն աննՆարարմարի կնքարդու անոթը:

Պայ շնուտ անոթը (Շարմար 10): Առանկից 10 կրտարմար գտն Շարմար Շարմարային մի կնքարդու անոթ կամ կրտարմար, ինչ շրտարմար շնարակարից:

Կրտն անոթը գտնում է Շարմարն գտակից կրտն կրտմար գտն արմատար, քաղաքն աննչարմնչ արտարմար ժամով, շրտարմար ժամ կրտար կրտ, Շարմարից Շարմար գտակն արտարմարտ քաղաքներ շորք:

Անոթն ինչ շրտարմար կրտարմար անն կրտարդու զոր 60-70 մար արտարմարմար: Երս արտակայն շարն ինքար արտարարմար է ն ինչ: Մյուս շարնար արմն ինչ ինքարմարն անն է արտարմար արտն ինչ կրտն շրտարմար:

Միշարմարից պարտակներ շնարակար կրտարմար ժամ 400 մար է, Շարմարից Շարմար կրտարմար շարմար անն 120 մար կրտարմարն է 50 մար շարմարման, գտակիցում է շորք մեկ կնքարտ արտարմարմար:

Միշարմարից ժամարմար քաղաքներին պտարմար արտարմարմարները ժամով են կարգարմաների արկարմարով: Կարգարմաների Շնարն են կրտում նաև քաղաքներին շարմարում ու արտարմարմարում: Միշարմարից պարտակներ, որտե մեկ պարտարմար կրտում են Շարմար-արմնայն է Շարմար-արմնայն ժամարդը, շարմ ան պահակարից: Կրտակից գտն է գտն մի արտ, որ գտակով գտն Շարմար-արմնար, ժամում է կրտն քաղաքներին մինչ շնուտ արտարմար ու աշակտն արտարմարմար մինչ շնարակարի վերջ: Մյուս ժամար, որն արմն ինչ է, Շարմարից շարմարով կրտում է գտն Շարմարն կրտում շնարակարմարից:

Գտակիցներ ժամ շարմարմարն են 11 արտարմարներ Շնորհարդ, որտեից շորք գտնում են կրտն ժամարարն ու ունի կրտարմար, միշարմար Շարմար ժամարմար (ՏՏՏ), մեկ աշարակն նույն ժամարմար գտնում է պարտի Շարմար-արմնայն աննչարմար, ժամարն աննչարդուս կնք: Դնան մի

այս աշարակն է գտնում է Շարմար-արմնայն աննչարմար, ժամար կտակում է Շարմարից պարտարմար ժամ ժամարից շարմ մար գտն արտարմար: Մյուսում աշարակներին միշարմարից 7-10 մ Շարմարմարման ժամ են, արտարմար պարտն կնքարմուն ժամում: Կարգարմաների արտարմար արտարմարմարն արտն է աշարակն անոթն պարտարմարմարն: Գտակիցներն անն Շարմար շարմարման (4 մար), ինքարմարման աննչարմար նույն է ինչ Առանկի անոթն միշարարմարմարն ժամարմարմարից կառուցմար: Գտակիցներ արտարմարմար աննչարմարմարն է շորք մար շարմար արտարմար կրտն պարտարմար ժամարմար աննչարմարմարն, պտարմ աննչարմար, որ պարտակներ է աշարակներ կնչ են քաղաքներին արտն:

Միշարմարը, ինչպես նաև նոր շրտարմար շրտարմար են:

Այս Շարմարն ինչպիսին շնարակները Շարմարմար

քաղաքն ին շնարակում անոթն ժամարմարարմար պարտարմար Շարմար, սակայն նույնից պարտակներն ու աշարակներին կառուցման արմարն են, այն կարտի է Մագլարի մ. Բ. ու կրտարդ Շարմարմարն վերին շրտարմար:

Այս կրտարմարում կնք շորք-անոթը Շարմարմարն ժամում կնչ է կնքարմարն արմար-գտակին միշարմարից աննՆարարմարն անոթը, արտն որ առանում այս անոթից գտն Շարմար մեկ Շարմարն չէ մի այս անոթը, որ գտակիցն ինչ արմն Շարմար, մինչև կնքարմար կրտն Շարմարից արմարմարն արմարմարն մի անոթը արմարմարն արմարմարն մի անոթ է կնչ, որն է ինչ կառուցմարմար, պրտով ու արտարմար Շարմարարմարմարն ինքարմար է ինչ կրտարմարմար:

Կրտակում, արտարմարում է Մեծն անոթակն արմարմարն մեկ ժամար Մեծն շրտարմար կնքարդու անոթնքնից Շարմարարմարմար:

տառից՝ 0,4—0,6 մետր: Գրանջ գույնիցով զբաղում են խոշոր ու սնառու բարձրեց շարժված Շենասյունների վրա: Երկու սալարարների միացումից ստացվել է 2,5 մետր լայնաբլան ունեցող կամուրջ, որի վրայով, մեկ սեղանաբլան, կարող էին շարժվել այն ժամանակվա սայլերն ու մարտակառուցի: Սալարարների իրենց մի անկյունում, երբեմն էլ երկու անկյունում, նույն ուղղությամբ, ունեն 5—7 սմ. սրածայրով սայլեր, որոնք ծառայել են փոփոխել կոնքերին կամ գոնդեների անբացնելու համար, երբեք էլ սարկիներին լինելու վերջեր քարանոցի անկախորհեին: Սալարարների բարձր սեղանը գտնվում են զեպի Նյուտոն, որը ցույց է առել, որ երևի բերելու են զեպի Տարսուվայնի կողմում կամ քարանոցից (աղյուսակ 17):

Պատ Տարսուվայնի սպի քարանոցի լայնում, մի զոգավոր ձառավոր, որն ընկած է ուղիղ կամուրջի դիմաց, սարքողը կերպով նշմարվում է անասպարհի հետք: 3—4 մետր լայնությամբ:

Վառանգների քարի կամուրջը զույգ այն Տողավազյան կառույցներից է, որոնք եղել են Շենասյունի անկյունաքարերում:

Լճափի երեկ անոցները (Տանույթ 18)՝ Լճափ գյուղը նորանցնելուց 10 կիլոմետր զեպի Տարսուվայնի Գյուղի արևելյան ծայրամասից սկսվում են կիկլոպեան տիպի ընդամանի բնակատեղիների անբնակներ, որոնց զգալի մասը ի Տառն են եկել մեկ ժամկետով քանոցանույններ: Տեսն: Հին բնակավայրից զեպի արևելք, երկը Շենասյունի վրա Տայտերորդից են ու հանուկազգեցից երկը արձրացնելու միջնորդներ, որոնք միմյանցից 300—500 մետր Շենասյունի վրա գտնվելով, լին միմյանով պարիպանում, սուսի է այլ երկը արձրացնելու միջնորդներ Տարսուվայնի կառույցների՝ մեկուկույն ցեղի ստանձնի առճեքին պատկանող:

Այսպիսով, Լճափի երկը արձրացնողներ միասին կազմում են արձրացնողի մի կամուրջը Արևելքի երկրի ամենաՆյուտոնյան մայրամասում:

Գրանջը, որոնց վրա կառուցվում են Լճափ արձրացնողներ, իրենց շրջապատից բարձր են 25—30 մետր, ունեն ինչպես մայրամաս լայնքի, նրանցից լայնությունը իր գագաթում ունի 1—2 Շենասյուն խորությունը ձախերն: Այս արձրացնողն ընդունելու երկուսը՝ կենտրոնականը և Նյուտոնյանը, մինչև զեպի իրենց կողմ են կղզիներ և միայն Տարսուվայնի բլուրը իր արևմտյան վերջավորությամբ միացած է կղզի մայրամասին, կազմելով մի Նոր-

վազանի: Հասկանալի է, որ ժամանակին այս երկը արձրացնող է կառուցված են եղել չորհ Շենու, ինչպես նաև նրանց շրջապատի բնակատեղիները:

Լճափի արձրացնող շինարարական տեխնիկան նախատար է և համընթաց է Լճափի արձրացնող շինարարական ժամանակաշրջանի շինարարության տեխնիկային, սակայն կան նաև նշանակալից տարբերություններ նրանց միջև: Այսպես խոշոր բարձր խոսա Տարսուվայնում են միմյանց աննշան Նեղումով: Արձրաց զամառային ուղղություններում, որտեղ լայն աղբյուր գործառնային է, պարզապես լայնաբլան Տանուվայն է 6 մետրի և շարժվում է 3—4 շարք խոշոր բարձրից, այսպե մեք լցված են ձանք քարեր ու խճ: Օրինակ, առաջին սարքը մի բնակարանի նստակայքից, որի երկուսը երեքը հանուկ են Տողավազի պարզի Շեն (աղյուսակ 19):

Արձրացնողի պարիպաներ անկ-անկ պահպանվել են մինչև շոր մետր բարձրությամբ (սես պարտի կարմիրը սառչին և երկրորդ արձրացնող, Տանույթ 20):

Արձրացնող ներսում կան բազմաթիվ կայանքներ, որոնք սնճամեծա փոքր սարածուկներ ունեն: 3—4 բառուկով մետր, Այսպես Տայտերորդից են քարանձավային բնակարաններ, ժայռերից եկել կամ խոշոր, որոնք նույնպես օգտագործվել են որպես կայանք: Նրանց առջև շարժված են կիսաքարանձավ պատեր, որոնք Շենասյունի վրա էին, երևում են պարզապես շարժված և առասպալների Շեները (աղյուսակ 21):

Արձրացնողում և շրջակա բնակավայրերում շոր չկա:

Չպարզապեսով պեղումներ կատարել վերոհիշյալ վայրերում, Տարսուվայնի խոնքերին վերջերս ընկերներ, որոնց միջոցով զգված է որոշել արձրաց թվագրությունը: Սակայն արձրացնողի կառուցման անխնային ցույց է առին, որ կարելի է թվագրել մ. թ. ա. սուսին Տարսուվայնի սուսին բառուկով: Ավելից զույգով ժամ արձրաց Լճափ գյուղից շարժված է բլուրների մի շղթայով, որն ընկած է արևելքից արևմուտք, իսկ նրանց միջանկյալ սարածուկները մեկ և կես կիլոմետր է:

Աղյուսակ է կիկլոպեան արձրաց (Տանույթ 22) Կեղանակ մի խոշոր մայրամասի վրա և կշիռում է շրջապատին նա զբիեն սնճատեղի է բլուր կողմերից, բացի Աղյուսակ գյուղի արևելյան կողմից,

որը ներկայումս միանույնվել է արձրաց ավելանկերի հետ:

Արձրաց շոր անաբավ է կառուցվածքով նմանվում է Լճափի արձրացնողին: Այն նույնպես շրջապատված է բնակավայրի անբնակներ մնացորդներով: Արձրաց ներսում կան բազմաթիվ կայանքներ, որոնք ինչպես նաև են Լճափի արձրացնողում կազմված:

Աղյուսակ արձրաց արևմուտքից արևելք, Տարսույն իր արձրաց երկարությամբ, եզերվում է մայրամաս խոնքուկներով և Տարսուվայնում և մայրամաս խոնքուկներով է այլ նման խոնքուկներ, որը ձգվում է զեպի Նյուտոն: Խոնքուկների ընդհանուր երկարությունը Տանուվայն է 275 մետր: Կան նաև այլ խոնքուկներ, որոնք կղմված են զեպակառուցված լայնակներով: Մյուսը Շենասյունում բնական ձանք կրկերն են, մարդիկ վերադառնելով, ծառայելու են պաշտպանական նպատակներ, ինչպես այդ անհնայն է Լճափի արձրացում: Նշված խոնքուկների ունեն Լճափի Նյուտոն լայնությամբ բարձր բնական ու արևմտական պատեր:

Աղյուսակ արձրացի դիրքը այնպես Տառու էլ անգրեյնառ շրջապատի նկատմամբ, որ միջև դուրսում կիկլոպեան արձրացի փլուստների վրա կառուցվել է մի նոր արձրաց, որի անունով էլ մինչև այժմ այն կոչվում է Սեղ-կառավ թուրքերեն (Սեղ-տակ ընթ), բանի որ արձրացում կանգուն է մտնել մի բլուրակ, բարձր առաքալի անբնակ, որը ընկած է կառուցված: Գյուղի Տանուվայն արձրացի այն անվանում են Դշուսակ արձրաց:

Կիկլոպեան տիպի պարիպը (Տանույթ 23) Տայտերորդից (Արջի-տղի գերեզմանից, Աղյուսակ զույգից մեկ կիլոմետր զեպի արևմուտք է գտնվելով) Սես-Կամա ճանապարհի սնճաբանակ կողմ կարել, 200 մետր զեպի Տարսուվայնից: Պարիպը Տանուվայն է ճանապարհը, որտեղ երկու Տարսուվայն կողմերից՝ Տայտեր-արևելքից և Տարսուվայնից արձրաց միմյան է մտնում: Մայրամասում ու ինչպես քարանոց, ոչ շատ բարձր լեռնաշղթաների երկու խճեր՝ սակմեր են 200 մետր լայնությամբ լեռնաբլուր: Անուկները փակված է կղզի կիկլոպեան պարիպով, որի անբնակ Շենասյուն պարզ և որոշակի երևում են ճանապարհի երկու կողմերից: Պատերը կառուցվել է կիկլոպեան արձրացնողի պարիպների սկզբում, երկուսը խոշոր բարձր շարժված և նրա մեք լցված ավելի փոքր քարեր ու խճ: Պարզապես լայնությամբ 2,5 մետր է, իջնում է Նյուտոն-արևելյան լեռնախճերի գագաթից, թե-

վում զեպի Տարսուվայնում և կղմվում է մինչև Կամա գյուղից խոնքին, այսպե շարժանում զեպի վեր Տարսուվայնական լեռնաշղթաների լանջերով մինչև նստակ պարիպներ: Պարզապես մեք, երկու անկյուն կան խոշոր բարձր բարձրան նպատակում, որոնք նման են այլ շրջանում կառուցված բնակներին:

Պարիպը զեպի արևմուտք, բազմակերպ ընդարձակ տարածության վրա երևում են Տարսուվայնի բնակավայրերի մնացորդներ: Բնակավայրը զույգով է զեպ օգտագործվում է որպես վարչակառուց և բնակարանների մնացորդներ նկատելի են միայն այնպես, որտեղ զեպ չի մտել խոնքը:

Մեր կարծիքով, այդ կիկլոպեան պարիպը և նրա արևմտյան կողմում կամ բնակավայրը կղզի են միջնորդարտական շրջանում և միմյանցից անկյուն են երկու ցեղերի կամ ցեղային միությունների (կիկլոպեանից Ռեկերից կրկերից—Մ. Գ.):

Նայելակն արձրաց (Տանույթ 24) կառուցվում է սառնակայ մայրի գլխին, իր դիրքով, զեպից և Աղյուսակի արձրաց: Նրանից ներքև, զեպի Տարսուվայնում Տարսուվայնից, որ այժմ անկյուն է Անասյուն ընկն շրթից, ծածկված է կղզի պարտապատված բնակավայրով:

Արձրաց պարիպաների, ինչպես նաև բնակավայրի կառույցների պատերի կառուցման տեխնիկան Տանուվայնում և մինչև այժմ նրա արևմտյան արձրացնողն ու բնակավայրերի (Աղյուսակ, Լճափ) շինարարության տեխնիկային:

Անասյուն լեռնաբարձրի բարձրությունով այլ Շենասյուն բնակավայրերն ու նրան շրջապատող քարանձավաբարձրի մի մասը մնացել են չոր տակ և Տարսուվայնի ընթացքում քայքայված:

Արձրաց, ինչպես և Աղյուսակում, կան բնական խոնքուկներ, որոնք արձրաց անբնակ մեքով Տարսուվայնի են իրենց նպատակներին Այսպես, օրինակ, բարձրների Տարսուվայնական մայրամաս լայնքում կա բավական երկուս ու խոր խոնքուկ, որտեղ մասքը սրբիթիվ գործիներով կարգել է բերել այլ խոնքուկներ՝ Տարսուվայն լայնքից էլ կամ խոնքուկ, պատեր է շարել, երբ խոնքուկից դուրս է կղզի ցածկառուց ուղղությամբ:

Նայելակն արձրաց, ի տարբերություն նախորդի, կարելի է համարել միջնաբերդ, բանի որ զույգ այն պարիպներից, որոնք շրջապատում են բլուրը, արձրաց բնակավայրը նույնպես կղզի է պարտապատված:

Միջնաբերդը իր ամենաբարձր զագաթում, միջնադարյան ձևաառարկի մաս 200 մետր զիգի չյուստի-արժանույթ ունեցել է մի խոշոր աշտարակ, որի Տարթիկան կարող է տեղադրուել մի քանի տասնյակ մարդ:

Կանրի պատի ճառքն ստորերկրյա մի ճանապարհ՝ իջնում է մաս, ընդ մասերս մասը, որտեղ տարածվում է կելե բնակավայրը (աշտարակի 25):

Քրիչ պատվով գլայում, բնակավայրից ոչ շատ հեռու, պեղվեց մի գամբարան, որը ժամկետով բողբոջում միջին մեծության բարձր էր: Կենտրոնում սրվում էր մի քանի բար: 0,75 մետր փորելուց հետո գամբարանի արևմտյան պատի սակ շարժանորդեց մարզու գանդ: Բացի ցանցից ուրիշ ոչինչ չկար:

Հարյրվանի շրջակայքի գամբարաններից Տիշտր-ժան է ձեռք, որ գտնվում է դարձի կոր գերեզմանոցի բարձունքի վրա (նկար 26): Գամբարանը վերին լից ժամկետով է մեծ բնակավայրից գետաբարձրով (սալարարքով), որից մի քանի տասնյակ տարի է, ինչպես պատմում են տեղացիները, տառնում է օգտագործում են: Քարտեզի շրջակայքից բարձր է շուրջ երեք մետր, արձանգի՛ր՝ 28 մետր, գամբարանի շուրջը երեք մետր լայնությամբ սալահատակված է եղել քարերից:

Կզառ Գազարե (Նանույթ 27): Հարյրվանի զիգի կամու ճանապարհի երկու կողմերը սրբիմ աճեցրեց ժամկետով են Շապուռի գամբարաններով, իսկ երբ վերջ ելվում սահմանադատող պարսպից հեռանում ենք 6-7 կիլոմետր, հանգիստում ենք մի ընդարձակ միջնադարյան բնակատեղիի ավերակների, որին Կզառ քաղաք են կոչում: Ավերակների ստորին շերտերը պահպանել են ավելի վաղ շրջանի կուլտուրայի մնացորդներ, իսկ բնակատեղիի ամենաբարձր կետում, մի պաշտանն ըլլալով վրա զին կանոնում են կիկլոպյան բնույթի միջնաբերդի ավերված պարիսպներն ու աշտարակները:

Կիկլոպյան միջնաբերդի իր բարձրությամբ իշխում է քաղաքի ավերակների և շատ հեռավոր տարածությունների վրա: Այն կառուցված է բլրի կոնֆիգուրացիային համապատասխան Պարթուկների կառուցման տեխնիկան համընկնում է մյուս ավրոցների կառուցման եղանակներին: Միջնաբերդը սրվում է ընդամենը քառորդ հեկտար տարածություն: Պարթուկների վրա երևում են շատ քարադարձի Շնարք, որտեղից երկուսը գտնվում են միջնաբերդի մուտքի ուղի ու ձախ կող-

մերում և ելում են զիգի չյուստի-արժանույթ, այսինքն գերի Հարթիկան, որը լավ երևում է այդ բարձունքից: Մյուս երկու աշտարակները գտնվում են միջնաբերդի հարավ-արևելյան պարսպի վրա և ելում են հարավ:

Յոթն աղյուր բնակատեղի (Նանույթ 28): Ազատ թաղանթից զիգի հարավ-արևելք, նորաստան ժամկետով ճանապարհի ձախ կողմից սարահարթում գտնվում է միջնադարյան լայնահիստ, ավերակ մի Շապուր-արևի տեղացիները շնորհից ստանում են սալույին կամ սերլույին, կամ էլ սեկալան-Լափյան: Վերին տեղերը կառուցված է այդ ավերակներից ու հեռու գտնվող քարե մասնաբլուրի գագաթանից գմարակների հետ, որոնք միջնաբերդ են առյուծ ու վաղրի պատկերներ:

Այդ բնակատեղիի մերկն այժմ սրվում է, ինչպես Կզառ քաղաքը, իբրև սակ միջնադարյան մի ավերակ դարձ, սակայն Տեղադրությունները լուրջ առեցին, որ այս դարձի սակ գտնվում է Շապուռի ամրոց-չեն:

Կիկլոպյան միջնաբերդը գտնվում է սարահարթի չյուստի-արժանույթի վերջավորության վրա, ունեցած անկյանն 350 մետր երկարությամբ ունեցող պարիսպ, որը ընդգրկում է 3/4 հեկտար տարածություն:

Միջնաբերդը ըլլալ կողմերից շրջապատված է կապարաններով, որտեղ պարզ երևում են ճաշարձանների բնակարանների արտաքին պատերի մնացույթները, որտեղով ամրոցը բնակավայրը ստացել է մի որոշակի պարսպապատում:

Սարահարթը, որի վրա կառուցված է միջնաբերդը, երեք՝ արևմտյան, չյուստիային և արևելյան կողմերով զիգաբնակատեղի է, ունի խիստ թեք լանդիք, որտեղ շրջապատից բարձր են 25-30 մետր, իսկ հարավային ու հարավ-արևելյան կողմերով լանդիքն ստանդարտոր բխում են միևնույն կողմից գալիս ընդհանուր մակերևույթին:

Միջնաբերդի ունի մուտք՝ գտնվում զիգի չյուստի, որտեղից ճանապարհը դուրս գալով թիքվում է զիգի արևմուտք և այդ հարթում ու կոչվում բնակավայրում: Միջնաբերդի ունեցել է երեք աշտարակ, որտեղից երկուսը գտնվում են պարսպի արևելյան հատվածում, իսկ մեկը՝ արևմտյան նրանց ունեցել են 5x5 մետր Տարթիկ, սակայն նրանց բարձրության մասին զիգում է որևէ քան կանչել:

Միջնաբերդից զիգի չյուստի և չյուստի-արևելք, ընդ մասնադարձին ինչնույց հեռու, հարթության վրա երևում են Շապուռի կապարանների Շնարք, իսկ

այդ ավերակներից այն կողմ շարժվում են մի քանի, բնակատեղիի խոշոր գամբարաններ:

Այս ամրոց-չենում զրի մասնադարձանները՝ հարթը, բառ երեքից, լուծված է կելե: Չուրջ վերջերի են շնորհ սարդիցից, որտեղ գրայնվան ունեցել մի քանի տասնյակ տարի տառը: Այժմ սարդիկների ցամաք են հավանորեն ընդ ինքնակ պատճառով:

Մերի գարի ամրոցը (Նանույթ 29): Նորաստան գյուղից երկու կիլոմետր զիգի արևելք, Սեանս ընդ (Պարթիկ մակարակների) արձանները հարթության վրա սակա է կոնան լանդիքով, մեծ թևերային մի բարձունք: Նրա լանդիքը ժամկետով են Շարթիկների կառուցված, որը և խիստ զիգաբարձր է բարձունքից գագաթ բարձրանալով: Նա շրջապատի հարթության վրա բարձր է մաս 120 մետր: Տեղացիները ըլլալ շենքի գար են կոչում, որովհետև բարձունքի հարավ-արևելյան լանդիք կան երկու բաժանակ ընդգրկած քարադարձի, որտեղ, ինչպես ցույց տվեցն ուսումնասիրություն, հավանորեն կելե են նախնադարյան մարդու կառուցաններ:

Առանց գագաթի մասնաբլուր է, և բարձունքի բույրակ կարծիքով անցնում են կիկլոպյան ամրոցը պարթուկների մնացորդները, կրկնելով տեղի շրջանակներով:

Պարսպի ընդհանուր երկարությունը շուրջ 500 մետր է, իսկ ամրոցի բանավ մակերևույթը մասնադարձան չկար: Այն է Պարթուկներից ներս երևում են կապարանների ավերակները, որտեղ մեք իր լավ պահպանվածությունը աչքի է ընկնում մի բնակատեղիի շենք, որի պատերը մնում են երկուսերի շուրջ քարե բարձրությամբ: Պատերի լայնությունը 2,5 մետր է, շենքի վրան շուրջ անկյուններում գտնվում են խոշոր քարեր: Այս շենքի ունի երկու զանազանություն, երկու սենյակի կնով:

Ամրոցի պարիսպների կառուցման տեխնիկան նման է մյուս ամրոցների պարիսպների կառուցման տեխնիկային: Ամրոցի ունեցել է յոթ աշտարակ, որոնց Շնարքից երևում են պարիսպների վրա: Աշտարակներից երկուսը գտնվում են ամրոցի մուտքի ուղի ու ձախ կողմերում, երկուսը՝ ամրոցի չյուստի-արևելյան պարսպամասում, իսկ երեքը՝ հավասար հեռավորության վրա, մեք մյուսը՝ 40-45 մետր, սրվածում հարավ-արևմուտք: Աշտարակների ունեցել են 6x6 մետր Տարթիկներ:

Ամրոցի մուտքը կելե է նրա չյուստի-արևելյան կողմից, այդ մասի լանդիքը համեմատաբար ավելի թեթև թևերային ունի: Մուտքից ճանապարհը դուրս

է գալիս և իջնում զիգի ներքին հարթության վրա կառուցված բնակատեղիին, արևուճուկն ստանձանաբար թիքվում զիգի չյուստի: Բնակավայրից արևելք փակված է գամբարանապատով:

Շենք գարի ամրոցը, հավանորեն, Վերիտիկի երկրի պաշտպանության սրբոժում հատուկ տեղ է զբաղել: Կոնկրետ լինելով քարե սարի վրա, այս ամրոցը մեծ անսպասելի է ունեցել: Այնուհանդերձ երևում են Գալատաբանի Շուփու ու նրա շրջակայքի համարյա շուրջ կիկլոպյան ամրոցների (Նաթի ամրոցները չյուստիում, Կարթիկ գյուղի մեծությունը ամրոցը՝ հարավում, Արի շուրջ ամրոցը՝ արևմուտքում և Սեանս ընդ ամրոցը՝ հարևան):

Ս. Կառը գյուղի կամ Գանակի ամրոց-շենք (Նանույթ 30): Կանոն բաղաձայն զիգի հարավ 12 կիլոմետր, կամա-Մարտուռի խնայող երկու կիկլոպյան արևելք կամ ավերված միջնադարյան գյուղատեղ, որի մոտ Կարթիկ գյուղի կառուցանությունը զտուգործում է որոշեմ անասունների մեծաքանակ:

Կալքը, որտեղ գտնվում է կելված միջնադարյան դարձը, մի ընդարձակ չրվածակ է, շուրջ 30 հեկտար տարածությամբ, փոքր անհարթություններով, երեք կողմից շրջապատված Սեանի շերտով: Այն միջնադարյան դարձի ավերակների տակ թաքնված են ավելի վաղ շրջանի կիկլոպյան ամրոցի մնացորդներ:

Կիկլոպյան պարսպի Շնարքից երևում են ամրոց-չենի չյուստի-արժանույթ կողմից, արևուճուկն գտնում է զիգի արժանույթ և սպա հարավ, 900 մետր ընդհանուր երկարությամբ: Ամրոց շենքի մնացած կողմերը պարսպապատված են, քանի որ այդ մասերը խիստ բարձրանալով գալիս ավերակներ են: Այս տարածությունում կելե երեք փոքրիկ մարսպիկներ էլ, որ կարող կեն զիգի ամրոց-չենը հեռու երկրորդական մասույթներ մասալույ, սոփից ափ փակված են երեք շուրջ պարիսպներով:

Պարիսպների արտաքին կողմից նկատելի են յոթ տարրեր նեի և մեծությամբ աշտարակների մնացորդներ: Նրանցից շուրջ կիսաշրջանի են ունեն, հավասարակն ուղ շրջանում վերակառուցված, իսկ երեքը քառակուսի են, նման մյուս կիկլոպյան ամրոցների աշտարակներին: ճանապարհը, որը մտնում է ամրոց-չենը, արևմուտքից է և երկու կողմերից պարսպապատված մասնակում է միջնաբերդի:

Միջնաբերդը, համեմատած մյուս միջնաբերդերի և իր իր բնակավայրի հետ, շատ փոքր է ավելի

նման է բարձրագի կհաստ գեղեղված մի տասն-երեք շինության կամ տան, զան միջնաբերդի:

Քանակը ամբողջ-շինի չհրախարհման տասնամ պահպանել են կիցիտայան տիպի կացարանների դասեր: Այսպես Տեառագործական մի խրատամ պեղումների կատարողները (աղյուսակ 31), որտեղ առանձին արդյունքի շահեցողի, բայց խնցղեղի մասը բնիկներին և ընտանի կենդանիների սպորներին:

Ամբողջ-շինի պահպանիկները (համայն 32), զբարձրում է կրկու կիլոմետր գնալի Տարափ, մի մուսուրուրի դրա և իրենց ներկայացնում է մի փոքր ամբողջ իր մեծամասնը և տեղադրված որ ուղի այլ ինչ է, զան մեղը նկարագրված ամբողջ-շինից զուրո բերված մի պահպանիկ:

Ամբողջ ներսում չի կատարվում որևէ կացարանի ճեար: Համարներն այս պահպանիկում մշտական արտադրանքներն կամ գործարար չի կոչի: Բնակարանների ճեարքն երևում են ամբողջ շարքը:

Վուրի խաղարկ բնակավայրը (համայն 33) ընկած է Ս. Փետր զյուղից (Քանապոզ) 3 կիլոմետր գնալի Տարափ-արևմուտք, Կամա-Մարտանի անտապարի երկու կողմերում ապի է միջնադարյան մի ավերված դուր:

Ճեարագործությունը ցույց ավելցին, որ այստեղ միջնադարյան դուրի ուղիներին տակ հույսկան գտնվում է ճանապարհային ժամանակաշրջանի բնակավայր: Բնակատեղիի եզրագծերի դրա պարզապես երևում են կացարանների արտաքին պատերի Տարափական միացված շարքեր, որոնցից է ամբողջ շինը գտնվել է պատկանապատված, ինչպես այդ տեսանք է՝ ճեարը արդարև ամբողջ-շինում:

Գտնված վերերկրի խնցղեղի տանձանքի բնիկները, որտեղ են փայտեղված և պարզակազմված, պահպանվում են թ. ա. մ. 3-րդ հազարամյակի ժամկայքին: Այս բնակավայրն էլ, մեր կարծիքով, զույլուցվել է ունեցել դեռ վաղ քրոնից պարաշրջանում:

Դիտվելով վերերկրի երկրի սահմանները, կարելի է ենթադրել, որ Ս. Փետր (Քանապոզ) զյուղը, երանց երկու կիլոմետր Տարափում կամ փոքր ամբողջ իր շրջակա բնակատեղիով է Վուրի խաղարկի բնակավայրին ճանաչանցի ևն Սեկիդուրի և

Քուլայերի երկրների միջև կզամ սահմանային բնակավայրեր:

Կուլայի (Սեկիդուր) ամբողջը (համայն 34), Արծաթաբազ զյուղից 8 կիլոմետր գնալի Տարափ, Սեպան չին արձին կամ երկու միջնադարյան զյուղերի ավերակներ, որոնց տանձանքի մեկ ճայտելի չին: Այդ զյուղերը թափանցվում են մի երկրորդով, չհրախարհման Տարափ ընկած բարձունքով, որի դրա էլ կիցիտայան ամբողջի ավերակներն են: Այդ վայրը կոչվում է Պոլայիկներ:

Ամբողջ զուտ վայրի ստորադրված կեն միման տեսք է արտեղծում է շարք մեկ ու կեն ճեարը արարածություն: Ամբողջի ճակերտը զուտ բարձրում է, երևում են բազմաթիվ բնակարանների պատերի ճեարք, որոնց կառուցման ակնհայտ կույնն է, ինչ պարիսպներին: Ամբողջ պարիսպները կզմում են թարձանի չհրախարհման արևմուտք և սպա Տարափ: Չի պարզապատված ամբողջ արձևյան կողք, զանի որ այդ ժամանակ թարձանը ունի խնամ թեք, բարբարոս և անժամանկ լույսը:

Ամբողջի պարիսպները, ի տարբերություն այլ զյուղի պարիսպների շարքին, իրենց զուտամասշտիկ ժամանակում եռաշար են, մեծ և անաս շարքերով, որոնց մեջ լցված են ավելի մանր քարեր և խին: Այդպես պարիսպը ավելի ամրակում և անխորտակի է դառնում: Հար և նման պարիսպների շարքերի մեջև Նաեղիդիցինք ևնայի սառնին ամբողջի պարսպում, որի լայնությունը հասնում է վեց մետր:

Կուլայի ամբողջ ունեցել է յոթ բարբարոզ՝ 5X5 մետր մեծություն, որոնցից երկուսը կոչի են մուտքի տը ու ճախ կողմերում՝ մեկը պարսպի չհրախարհման վերագործության դրա, մյուսը՝ պարսպի Տարափական մարտում, մնացած երեք արտարկիկները ճառագար ճեարագործական դրա գտնվողովում են պարսպի արևմտյան Տարափում: Միջուկ վերևում սավից, ամբողջ արևմտյան լայնը զյուրամասշտիկ է, ուստի է պատահական չէ, որ այստեսակիներ գտնվում են այդ պարսպամասում:

Ամբողջի մուտքը չհրախարհման կողմից է և արտեղծից զուրո կողմ անտապարի չհրախարհման կողմը կարգավորված գտնվում է, ինչպես այդ ամբողջների մուտքերին մտնողը անտապարիներ: Միջուկ ամբողջում, առկայել է ամբողջի զուրո կան բազմաթիվ գամբարաններ, որտեղ իրենց արտաքին տեսքով չեն տարբերվում ևնային շրջա-

կայքի և այլ բարբարոս և խոշոր քարերով ժամկեզած գամբարաններին:

Գամբարանների սակայնությունը ամբողջի ներսում ենթադրել է ապիս, որ միջև ամբողջի հաստացումն այստեղ կոչի է մի բերարկի գամբարանադաս:

Այս ենթադրությունը չիմաստավորվում է նաև երևում, որ Տարափում խնցղեղեր մեծամասամբ ունի սով փայլեցած գույն, ժամկեզվել է զարգանալիս ակ, որտեղ Տարափանցար վաղ քրոնիկայան ժամանակաշրջանի ժամկույն են: Սակայն չի բացառվում նաև, որ այդ գամբարանների կարգով են լինել ավելի ուշ ժամանակի:

Պատակի մաս կիկիլա վանի ամբողջ (համայն 35): Կամա թաղաքից տասը կիլոմետր Տարափ, Լանջարբազ զյուղի Տարափ-արևելյան կողմի թարձանի դրա մի վանք էր՝ Պատակի կամ Իրիկա անունով: Վանքի շրջակայքում երևում են կիկիլայան ամբողջի և բնակատեղիի ճեարք, որի անկախարհար տեղում մասամբ պահպանվել է միջնաբերդը: Սարաճաթի արևմտյան լայնը թեք է և զարգին մաս վերանցում է զուտ մասը քարերով լույս ունեցող թաղային ուղղանկյ գտնվածով, երա ստորին մասում որչափի երևում են բարձունքների մուտքեր: Այդ մուտքերով այժմ կարելի է ընկն մտնել միայն սեղանով, զանի որ մուտքերի լցված են քար և ճոզով: Պարզ երևում են մուտքերի պատերը և երանք ժամկեր, որտեղ մեծ-մեծ սպարաբերով են կառուցված (աղյուսակ 36):

Միջնաբերդը գրավում է թարձանի ստավի Տարափ, սակայն զերհիշող մասը: Ի տարբերություն մյուս ամբողջներում կզամ միջնաբերդերի, այստեղ բնակարաններ ավելի զուտ կան և զրակ կանանվոր կերպով շարված են ճեարանկանում արևելյան պարիսպների տակ, պատգործելով պարիսպը որպես արտաքին պատ:

Միջնաբերդի պարիսպների դրա ճայտարևելքից ինչ այստար, որտեղ գտնվողովում են միջնաբերդի անկաններում, մուտքերի մաս և այն տեղերում, որտեղից ավելի լավ է դիտվում շրջապար:

Բարձունքը, որի դրա գտնվում է ամբողջը, արևմտյան կողմում բարձր է իր շրջապատից ավելի քան 150 մետր, զիպի արևելք տարձանաբար իշում է միջև ճանաչանկայ լույսն տարտանքը, որտեղ կան բազմաթիվ գամբարաններ, չհրախարհման հույսկան իշում է միջև Պատակից ևնային ճեարք: միայն զնալի Տարափ՝ Բարձունքը կզմում է մի քա-

նի կիլոմետր, միջև Գեղարքունից զյուղը: Արևմտյան լայնը զնալ զնալ ուղղահայաց թեղություն ունի: Ամբողջ ավելի անկողնից գարձանելու Տարափ երկ կողմից պարզապատված է 3, ևնայինակ անկողնի երեսոց 4 կարգ պարիսպներ:

Միջնաբերդի ստավի՝ ճեարանի պարիսպը ճեար մետր լայնություն ունի, մյուսները՝ ստավի անասար նկատելում են: Քարերը շարված են ստան շարքի, երկշար, որտեղ մեջ լցված է մանր քար ու խին: Պարիսպների միջանկյալ տարածությունների ճեար նկատելի են բազմաթիվ բնակարանների ճեար:

Ամբողջ իր զուտ պարիսպներով զարգանցում է մաս ութ ճեար տարածություն: Իսկ միջնաբերդը՝ շարք մեկ ճեարով: Բանի զրանքից, պարիսպներից զուրո կան մեծ բազանություն բնակարանների ավերակներ, որտեղ անշուշտ կազմված են կոչի ամբողջի ճեար:

Ուսումնասիրությունը ցույց ավելցին, որ Պատակի վանքի ամբողջ ունեցել է ջրամատակարարման հասանում: Երա Տարափ-արևելյան ուղղությամբ, մեկ ու կեն կիլոմետր ճեարագործության դրա կա երկու ամբարան, որ Տարափով են Տարափում լայն, ինչպես նաև աներկային և ճեարագար արտարների շրջը, ամբողջ ու շինը ջրով ապահովելու նպատակով:

Արտաքին՝ շարքը պարիսպը, որը ջրանցում է ամբողջը, ունի մուտք ու ճախ կողմերում, միջնաբերդի պարիսպների և միջնաբերդի գլխավոր պարսպի դրա կան Տարափ արտարների ճեարք:

Պատակի վանքի շարքը զնալ Տարափ և Տարափ-արևելք կիկիլայան տիպի բնակավայրից կան, որտեղ արտեղծվում են շարք 70 ճեար տարածություն: Այդպես կատակել են պարիսպների ճեարք, որտեղ շրջապատված են կամ ամբողջ բնակատեղիի կամ առանձին բնակարանների խմբից սովալ բնակավայրի գտնվում: Բնակատեղիներն իրենց շրջապատում ունեն գամբարանադասեր (համայն 37):

Չորի խաղարկ բնակավայրը (համայն 38) զբարձրվում է Լանջարբազ զյուղից երկու կիլոմետր գնալի Տարափ-արևմուտք: Բնակավայրը տեղադրված է երկնային ձոր շարքը: Այն Տարափ է վերերկրա ճեարագործական կյանքի՝ որպիսիս է կազմվածներից բազմաթիվ բնիկներով, Տարափի ճանաչանկան ևն նաև զարբ գործիչներ, ստեղծ, մակիլական արտրիկների շարքված մասեր և այլ:

1 Կուլայի կամ Սեկիդուրի կողմում է քարաբար զյուղը, զուտ:

Լակայացիք դեղով շրջափոխում եղել են մի քանի կիկիոյան բնակավայրեր, որոնք Տավուսի նեքստորին կազմում են եղել ինչպես միջանցի, նույնպես և Պատովի գետի կիկիոյան ամրոցի հետ, և բոլորը միասին մտել են Ռեկորտի կրկի կազմի մեջ:

Սազկավանի ամրոցը (Տանույթ 39) Կամո քաղաքից մոլ կիլոմետր գեղի հարավ, Մարտիան դեղով հյուսիսային մայրամուտում սկզբում է մի քարեմուր, որը տեղացիները Սազկավան են անվանում: Այդ քարեմուրը հարավային, ամենաբարձր մասում երևում են կիկիոյան ամրոցի պարիսպների հետքեր:

Քարեմուրը, որի վրա է ցանկում ամրոցը, իր տրեմայան, հարավային և մասամբ էլ արևելյան կողմերի շաներով խիստ բարձրադաս է ու անմասն: Հյուսիսային կողմով նա կրկանազանում է մի քանի կիլոմետր մինչև Կամոյից դեղով սամանները: Այս պատանառ էլ զբաղեցնում է մեջ այդ ամրոցը վերաբերում է Կարթիկ դեղով:

Ամրոցը կառուցված է քարեմուրի առավել բարձրաստ մասում, շրջապատված նույնպես, առավելագույնս այն մասում, որտեղ նրա շաները թիչ թևարկվում են: Միակուս է շուրջ յոթ Նկհաստ սարանային, որից մեկ Նկհաստը՝ միջնաբերդը: Միջնաբերդի դիմադր պարիսպը չորս մետր լայնությամբ ունի և երեք սալաքարի: Աշտարակներից մեկը գտնվում է միջնաբերդի հյուսիս-արևմտյան անկյունում, որտեղից դուրս է գալիս մի քանակի և ինչուս զիստ Պավատուսի գետակի վրայ: Պատակի արև ծածկված է Շազգուրի բնակատեղիի ավերակներով: Երկրորդ սալաքարից զբաղեցնում է միջնաբերդի հարավ-արևելյան անկյունում և, ի ստորերբլայնի մյուս սալաքարեների, կիսաբնույնան է և կառուցված է պարզապի ներքի կողմից: Երրորդ սալաքարը նույնպես ստորերբլայն է մյուս սալաքարեներից, ունի բառակուսի են, գտնվում է աջակն կողմում պարզապի վրա, աջից՝ ընդ մի մասը պարզապի դուրս, իսկ մյուսը՝ ներս: Մեծուստրը այն ամենախոշորն է:

Ամրոցի իր շրջապատված արևելքից, հարավից և արևմուտքից ծածկված է բնակատեղիների հետքերով: Պյուզպպեները այդ վայրերում հողային աշխատանքներ կատարելու համար գտնում են զանազան Սազկավանի իրեր, որոնք վերաբերում են ամրոցի գոյության շրջանին: Մարտիան դեղովից Կոչուսի Միքիկուր գետի ամեն շուր հարավից գտնել է միջին մեծությամբ մի կարաս, բայց կարծիք

գուշի ենթված, հաստ ու լայն շուրթերով, 0,95 մետր բարձրությամբ և 2,06 մետր շրջանագծով: Նույն անգամ գտնվել է եղջերուի գանգ, որի եղջերակները հասող սուր զորքերով կտրված են: Կտնվել են նաև գանգանու շարժիքի ու սարքերի կոնյուրից պատրաստված ուղուղները: Ամրոցը հարուստ է վերելիչայն բազմամիջև ու բազմամիջև ինչեղներն ու կլոմետրիկ արտադրության այլ նպաստներով:

Ամրոցի պարիսպները խիստ ավերված են (աշխատակ 40): Մնաց բարձրությունը զգվար է նույնիսկ մասովորական որոշել, քանի որ թափված քարեր չկան պարիսպների շուրջը:

Սազկավանի ամրոցը ջրով հավանաբար պահոված է եղել, քանի որ ամրոցի կրկուս արևելյան ու արևմտյան կողմերից ոչ Նեուս հասում են Պավատուսի գետակից, որտեղ կարող էին ամրոցին չոր մատակարարել:

Ուրարտացիները, եվանովով Ալեյքուսի կրկից, չորս կրկուսի, օգտագործել են ինչպես Պատուրի գետի, նույնպես և Սազկավանի ամրոցները, վերակառուցելով այն չոր իրենց պահանջներին, իսկ Սազկավանի ամրոցի սալաքարեների վերակառուցումները կապված են հարուստ, քանի որ այս ամրոցը հարուստ էր նաև զայն Մակիական և միջնադարյան շրջաններում: Այն ժամանակ են Նեուս-խազգուրան սկզբումներ այն արևմուտք:

Պեժուրայք դեղովի մասի կրկուս կիկիոյան ամրոցների անգաղզված են Պավատուսի ստորին Տասուսի աջ-հարավային և ձախ-հյուսիսային սփերին, որոնք Կամո քաղաքից 2—3 կիլոմետր դեպի արևելք են բնկում:

Փամի գյուղի ամրոցը (Տանույթ 41) գտնվում է Պավատուսի ստորին շարժուկին: Կառուցված է բարձր սարահարթի արևելյան զբաղեցնող երկու շարժուկի հյուսիսային և արևելյան շաները խիստ թեղ են ու ծածկված խոշոր քարերով: Սարահարթի հարավային և արևմտյան կողմերի ամրոցի շրջափոխում հարթ են: Ամրոցը զբաղեցնում է Նեուսդեղի թիչ ավերի տարածություն, որի մակերևույթից դուրս մասը անընդմեջ ծածկված է մայրակով: Այն չորս կողմերից չէ, որ պարզապատված է: Հարթ կողմերում բարձրացել են հոր պարիսպներ, որոնց հետքեր կան ստ պարս: Մուտքը գտնվում է ամրոցի հյուսիսային անկյունում, և արևելքից դուրս կեղծ նախադարձը ուղղապատյալ ինչուս է զբաղեցնում Պավատուսի աջ ափը: Չնայած նախադարձի բնական թարեվածությանը մայրիկի մեջ, այ-

նուսմենայինով նրա բայ տեղերում այն պաշտպանված է խոշոր ու սեռառը բարձրից շարժված պարսպով:

Ամրոցի սահմաններում երևում են բնակարանների հետքեր: Ամրոցի պարիսպների վրա սալաքարեների հետքեր չեն հայտնաբերվել, միայն հարավային պարսպամասի արևմտյան վերջավորությունը ավելի լայնացված է (ոմ մետր), որը հավանորեն մատուցել է որպես սալաքար:

Ջալգոց գյուղի ամրոցը (Տանույթ 42) գտնվում է Պավատուսի Նոժուր մասի՝ հյուսիսային բարձունքի վրա, որը Կամո քաղաքի կենտրոնում բարձրացող սարահարթի արևելյան վերջավորությունն է կազմում: Այստեղ պահպանվել են մի կիկիոյան ամրոցի պարիսպների հետքեր, որոնք նախում են ձորի մյուս կողմում գտնվող Փամի գյուղի ամրոցին: Այս ամրոցի իր կառուցվածքով մեխանումայն նման է վերը նկարագրվածին, ունի ստորերբլայն, որ այս վերջերի բացի հիմնական ու դիսանց պարիսպներից, որտեղ համաներն միջնաբերդի է եղել, ունի նաև ստորաթիև պարիսպ, որը սկզբում է ապահարթի հարավային կողմից: Կիսաբնույնան անընդմեջ արևմտյան կողմով դեպի հյուսիս, այն միանում է արևելյան գոտիից կարծի, իր մեջ աննկող մաս վեց Նկհաստ սարանային, որից մեկ Նկհաստը՝ գրգռվել է միջնաբերդը: Միջնաբերդը զբաղեցնում է ամրոցի առավել զբեղիչուս ու ավելի լայն պարսպոված մասը: Այստեղ պարիսպներ, ինչպես նաև նախորդ ամրոցում, խիստ բարձրացված են, հազից պահպանված են 2—3 ուղղահայաց շարի բարձր (աշխատակ 43):

Միջնաբերդի պարիսպների վրա հայտնաբերվել վեց սալաքար, որոնք գտնվում են ամրոցի անկյուններում ու մուտքերի մաս: Մնաց հարավային մեծությամբ ունեն 5x5, քաղաքոված հարավ-արևմտյան անկյուն սալաքարից, որը ավելի մեծ է:

Ամրոցի մի մասում կրկուս նախադարձ, մեկը՝ գրիսավորը, նրա հյուսիսային կողմից, որտեղից հարավարևելք շարժվել է նաև անվազող զուգմուր, մյուսը, որը ավելի նեղ է, հեռուստի համար, նման է զբաղեցնում և կառուցված, արևելյան մայրապատ շաներով ինչուս է զբաղեցնում Պավատուսից: Այդ ծածկված կամաններով ամրոցի բնակիչները, նաև կրկուսից, ինչև իսկ զիստ չոր վերջերս, կուսանակների արտաթիև կարծրով անցել է մայրապարիսպը, ինչպես այդ սեռաներ Փամի գյուղի ամրոցում:

Այստեղ նույնպես պահպանվել են կաշտարանների պատերի հետքեր: Հորի կրկուսի կան ինչեղները մասը թեկորներ, որտեղ միջուցով անհասարակ էր ընդ նաև որոշել ամրոցի մասնախազգուրության մասին: Միայն պարիսպների ու սալաքարեների կառուցողական տեխնիկան թվալարում է ենթադրել, որ այս կառուցվածքների վերաբերում են մ. թ. ա. կրկուսը հարավային վերջին շրջանին կամ սուսին հարավային սփերի:

Մարթի մուրի կիկիոյան ամրոցը (Տանույթ 44) գտնվում է Փամի գյուղի ընդի սարահարթի հարավային գոտիից դեպի, Մարտիան տանող հասնապարհի ձախ կողմում, Կամո քաղաքից երկու կիլոմետր դեպի հարավ:

Այս հարավային կողմում է Փամի գյուղի և Ջալգոց գյուղի ամրոցներից: Ամրոցի հարավային և արևմտյան կողմերը վերաբերում են խիստ մայրապատ ու մեծ թևարկված, իսկ հյուսիսային և արևելյան կողմերը, լինելով հարթ, պահանջներ են կիկիոյան պարիսպներից, որոնց վրա հայտնաբերվել են չորս քարաքարից մայրաքարեր: Ամրոցը զբաղեցնում է ընդամենը կես Նկհաստից թիչ՝ ավելի սարածուսային, որի համար գուցե և նրա կիկիուս համարների միջնաբերդ, մասնակցով որ նրա հարավային ու արևմտյան կողմերում երևում են բազմամիջև բնակարանների հետքեր, որոնք, անշուշտ, կապված են եղել հիշված ամրոցի կամ միջնաբերդի հետ:

Բնակատեղիից դուրս, նրա շրջապատում կան բազմամիջև գամարակներ, որտեղից մի քանիք պեղել է Ե. Կալայանը:

Պարիսպների հիմքի լայնությունը 3,5 մետր է: Աշտարակների հիմքերը գտն են պահպանվել, այսուհետեղից կարելի է որոշել նրանց մեծությունը՝ 4x4 մետր:

Ամրոցի հարավ-արևմտյան անկյունում երևում է ստորերկրյա մի գետնուղի մուտք, որը մայրաքարից միջով անցնում է դեպի դիմացի ձորը և արևելային ոչ Նեուս գտնվող Պավատուսի գետուղ: Պատուսի ունի մեկ մետր լայնությամբ, ոմ մետր երկարությամբ, և պահպանվել է մինչ հիմա: Ըստ կրկուսի, բնական բարձրացված հարավարևելքում է զբաղեցնող կիկիոյան ամրոցը կլ մ մասուս կենուս համար: Նույնպիսի գետնուղի մեծը սեռաներ Նալիկից ամրոցում: Նման գտնուղից հարավարևելք է եղել և նաև Ջալգոց գյուղի ամրոցում, էլ չեն խուսում նմա քաղաքի Քերթի դիս ստորերկրյա նախադարձի մասին:

Հայաստան (Անկախ) զլույզ ժողով Քեղզի զվիժարձ (Նահապետ 45) գտնվում է Կամու թագապետի զեղի արևմուտք, եղևմտ զլույզի Տյուսիս-արևելյան ծայրամասում եզան արար-Տարաժաժի գաղիժաժի վրա: Ամբողջ միջնարկերը, որը գրավում է զգագավոր տարածություն, գին Մոսկոն է միջև այժմ օգտագործվում է որպես գերհեռուստառու:

Հայաստանի Տուրանական իրենց ենթակայանում է թևակալայրի, ամբողջ ու միջնարկերի մի ամբողջ կամավոր: Միջնարկերը, որը գրավել է ժամանակակից գերհեռուստառու, ունի երկարավուն, Տյուսիսից Տարաժաժ ընկած կաման գնագրություն, որ է ամբողջում է վարչի տեղագրության Տես: Մասն բանավ տարածությունը մոտ երեք Նկատար է և օգտակար է կերպ կողմից չորս շարք պարիպանելով: Քեղզի պարիպանելից, երանք միջակայք տարածություններում եզան թևակալայրիները պատերի միացում գտնվել է մի լրացուցիչ պատանել միջնարկի նամար: Փարսիականը չբարդաստանում է միջնարկերն ու ամբողջ Տյուսիսից, արևմուտքից է Տարաժաժի: Արևելյան, Տյուսիս-արևելյան կողմից լայնեղ կրիս ժայռակալում են մեծ թեղուստան ունեն: Քեղզին վերը սասցիներ, այսպես զգագրվում են միջնարկեր, ամբողջ ու թևակալայրի, և այլ թուրք վարչերում երևում են կայարանների մնացորդներ:

Միջնարկերի ստառչի պարսից վրա Տայուսու թեղիկն էլն աշարաթանը, որտեղ կանգուն են եղել կարևոր ուղղությունների վրա կամ ժայռերի ժոռ: Ամբողջ մյուս պարիպանելում կոնկրետ կետակն էին տարա աշարաթանի Նիմերք, որտեղ տեղագրված են գաղթյալ կարևորագույն կետերում կամ ժայռերի վրա:

Ամբողջ գրավում է 11 հարյուր տարածություն: Իրա Տյուսիս-արևմտյան ու Տարաժաժ-արևմտյան սեկտորներում գտնվում են զգագավոր ժայռերը, որտեղից է կզվում են պարսպագրաված ճանապարհները զեղի միջնարկեր: Միջնարկից են գտնվում նաև կրկու եղև կամակները՝ միջև Տարաժաժ-արևելյան, որն այժմ էլ օգտագործվում է, ժյուսը՝ Տյուսիս-արևելյան: Միջնարկերի գրեթե կենտրոնում կա մի զգագավորային և մի փաստարկ: Տեղացիների ասելով, դու մի Տուսիսից չբարձր բերան է, որը Նուստ թայ է կզել է ուղղաճանց ինչ էլ միջև տարածություն արևելյան ստառչից թեղև աղբյուրների տարբերից սկսվելներ:

Ամբողջ գուրս, զեղի արևմուտք փակված է մի լայնատարած գամբարանաղաղա: Գամբարանների

մի գագաժ մասը սեղել է Ն. Հայաստան: Գամբարանների նաև նաև ամբողջ Նուստի պարսից շարքաժայռում: Գուրի Տարաժաժի ժայռամասում ընկնող Քառակյան զարգի ճանապարհի ուղ կողմը կոնկրետ Տարաժաժ է գամբարաններով, որտեղից Տայուսարկից են կամակները (այդուսպի 46): Այլ չբարանում, Գուրս առան կզված վայրում սպիտակ ճող քանդելու ժամանակ գտնվել են երեք Քառակյանի թողակայ արձանիկներ զարգի զկարգ-վետանակ կամարտերում (այդուսպի 47), երանք Նուստ նաև կրկու ճեղ, որտեղ ենթին մասը շարգված է, իսկ վերին երկու ճյուղերը բարձրանում են միասույլ էլ բարձրից վրա, սպա կործակվ, կուղիեր ժայռերը թակվում են և այդպիսով ստացվում է մի օղակ, որի ներսի մի կողմը և երևան Տակերիցն էլն զկողմը սառչված կամ ժայռված են, կարևոր կերպ ժամանակ թակել են մի այլ առարկայի:

Քառակներից ամենամեծը նման է Տուսուրի, կոնկրետ իր մեծությամբ Տալապատանախանում է կենտրին Տուսուրի, կերպերը նման է զեղևակների, իսկ կառուց թայի կոնք է Տեղեղանում, ժայռնի մեջ սցզված են երկու թողակայ զեղիկներ, որտեղ շարժան ժամանակ ժայռի (զեղան) են արևակում: Երրորդ Քառակը ավելի նման է թայիկն, մեջին ունի օղակ՝ թեղ անցկացնելու Տալաբ: Երեսը թվագրվում են մ. թ. ա. 12-րդ դարով: Նույն գամբարանաղաղայինների տարբեր ժայռականց կողմից գտնվել են թայգամիթի կամակները, որտեղ մի մասը, ինչպես նաև վերը կնարագրած Քառակները, գտնվում են Կամու թագաթի գաղափարողական թևակալայրում:

Քառակի ամբողջ (Նահապետ 48): Հայաստանի Քեղզի զլույզ ամբողջ մեկ է կեն կերպունը զեղի Տյուսիս, Կամու թագաթի արևմտյան ծայրամասում կա մի Տրվանդանակ ժայռաբլուր, որն զույգից Տյուսիս-արևմտյան մասում, որը տեղացիները կառուց են սովանում: Քառակի չորս բարձրները Տան-դրանում է մի թեղարկից արարձարի ժայռակալում վերջավորություն, որի Տարաժաժյան լայնեղ անակի թարթի տակից բխում են թայգամիթի ուղբյուրներ:

Չնայած ըլլուր շատ բարձր չի իր չբարդակայ (15—20 մետր), սակայն խաղար թարթի կուտակ կուտակների շուրթից այլ լայնեղից զեղից զույգամ թարթանալը Տալապատ անձնար է:

Այլ բարձրների վրա պահպանվել են կերպունակ ամբողջ Տանդրաները: Հույսարանից շատ թեղ րան է մնացել, պարիպանելը բանկել են, թարթի տա-

րի: Հույգի Տայուսարկիցն են մյուսի մի պարսից մնացորդներ և կայարանների պատեր:

Ամբողջ ինքնաբերական մեծ չի կզել, Տեղանաբար նրա մյուս գրված է կզել, ինչպես նաև Տայուսուստի Քեղզի զլույզի է Մոթիթ ձորի ամբողջների վրա, պահպանվել ժայռակալայ կուտակային զեղ՝ վերին թայի երկրի կենտրոնական ամբողջ կնամակներ:

Չանցիլի ձորի թևակալային (Նահապետ 49): Կամու թագաթից 5—6 կիլոմետր զեղի արևմուտք, որտեղից սկսվում են Քեղանա լեռների թարթարում ու մասը չարկերով ժայռակալում ստորին լայնեղը, կա մի ձոր, որին Չանցիլի ձոր կամ Չաներ են կոչում:

Այլ ձորի Տյուսիս-արևմտյան բլուրների լայնեղում, միջակայքից երբեմն կործան, սակայն ինքնաբերական Տարաթայված, կան թայգամիթի չեղանակների ավերակներ ու միջնարկային զեղիկանոց, երկու Տայիկան կերպերից են ավերակներ, որտեղ նաև լայնեղ են գտնվում, որի վրա երևում է չբարդակայ տեղը:

Ավերակ թևակալայրը, սնուչում, վերակրում է միջին գուրիերի, սակայն, ինչպես Կարթիթի ձև-նախնայում, այսպես էլ միջնարկային գիտատեղիներն ամալ Տայուսարկիցն են ավելի վաղ ժամանակաշրջանի մշակույթի մնացորդներ:

Քնակալային չբարդակալում է կզել ստառչ խաղար թարթից շարժված պարսիցով: Կայարանների պատերի ստորին շարքեր խաղար ու ստառչ թագաթի բարձր են, նման կերպույան տիպի թևակալանների շարժվածից: Հույգ երևելի երևում է սեղանային թայգամիթի թեղերի և իսկնեղների մասեր փշրակներ, որտեղ Տարաթայված չեն թնձնում որոշելու թևակալայրի ժամանակ:

Չանցիլի թեղից գտնվում է վերը նշված ձորից մեկ կիլոմետր զեղի Տյուսիս-արևմուտք, թայգամիթի ժայռակալում բլուրների մեջ, այդ ընկնող մի կերպունակ, Տարաժաժից զեղի Տյուսիս կզված մի մասը մտալ գագաթներով թարթների վրա, որտեղ Տայուսարկիցն են կերպույան ամբողջ պարիպաների Տաներ: Կարթից չբարդակալում է թայգամիթային կուտակների մնացորդներով: Ամբողջն ու թևակալային գրեթե կզել չի մնացել, թայգամիթային ստակակն ունեցող պարսից մի փոքր Տարաժաժի, թևակալային մնացած ստակակն պատերի: Ամբողջ և թևակալային ավերակներում են այն աստիճան մեծ է, որ Տարաթայվոր չեղավ որևէ թան Տանուսպայր:

Չանցիլի միջնարկեր և թևակալային (Նահապետ 50 և 51): Չանցիլի թեղից 1—2 կիլոմետր զեղի Տարաժաժ-արևելք ընկած է մի զուգավոր, լայնատարած Տարաթայված Չանցիլի ստակակ (Ամուսիլի զալա): Այդ զալան ունի ավելի քան 500 Նկատար մակերես՝ շրջակա բարձրների թրջաշարքերով, որտեղ փարձում արտաձայններ են: Գագաժ Տյուսիս-արևելյան մասում կա ցամաքային բառակալային Տանուր Տարաժաժ գագաթով մի բլուր՝ կես Նկատարից պակաս մակերեսով: Թարթային վրա կուտակված է միջնարկի՝ չբարդակալում սեղանակն թևակալաններով: Միջնարկից ենթում երևում են կայարանների ավերակների Տաներ, իսկ կենտրոնում կետակն է բառակալային ոչտարակի Նեմը: Չանուրան նայ միջնարկերը ստակակն է կրկու, զույգ է կերպ շինարարական շրջան:

Թանի որ պարսիցում կենկու զեղուում միջնարկերը չի կարող իր մեծ ավերակների թուր թևակալաններից երևան ստակակներով ու գուրգով, ստորի միջնարկեր չբարդակալում թևակալային նույնպես պատանակալում է կզել: Այդ պատանակալումն իրականացվել է, ինչպես նաև Տանցիլից են այլ ամբողջ-չենկում, չենի ժայռամասերում սեղանի արտաթիկ պատերի միացումով, որը ինքնին, այն նոր պարսիցը լինել չի կարող, ինչ ամբողջ կամ միջնարկերի պարսիցը:

Միջնարկերը, ինչպես վերևում սասցիներ, ուղեկանային բառակալային տեղեր ունեն, սեղանակային չբարդակալում գագաթներ է ավելի փոքր տարածություն, սակայն Տնապատում, ինչպես պարզ ջուրը է տալիս կառուցման տեխնիկան, միջնարկերը թեղարձակվել է արևելյան կողմից 13-րդ արևմտական Տարաթայվոր պարսպատեղի միջոցով, որտեղից նոր սեղանակն թարթայված Տանարագուր Տայուսարկի թևակալ թրի թարթայված:

Միջնարկերի իր պարիպանում ունի ինչ այլաբանություններ ու արձանակներ, որտեղ երևել գուրս ընկած կետակն սեղանի լայն են, որ կարող էին որպես այլաբանակն ժայռակալ: Այստարակների ունեն բառակալային են ու գագաթավորված են միջնարկերի թուր չորս սեղանակներում և գուրս են գալիս կրկու Տարաժաժ պատերի կողմեր:

Մրձաներիցը Տրվանդանում կուտակվել են Տարաթային պարսիցի մյուս, սակայն պահպանվել են նաև Տյուսիսային պարսիցում: Մրձաներից ուղբերակ գագաթներով Տայուսարկի է, թանի որ Տարաթային պարսիցը, որված կենկու թևակալան ժայռերի վրա, կարող էր շատ թանկել, կնի չի-

ենին այդ Տննապատեր, որ ծառայել են որպես աշտարակներ:

Մտաբը մինչև լրացուցիչ կառուցումը եղել է միջնաբերդի արևելյան պարսպի հյուսիսային անկյան մաս: Լայնացուցիչ կառուցումից հետո, նոր ընդլայնվում է միջնաբերդը, մտաբը զարգնել է զեպի հյուսիս, հասկանի մտաբին կից: Ճանապարհը, զուրա կալով միջնաբերդի մտաբից, աստիճանաբար քերվում է զեպի արևմուտք և ապա, գնալով զեպի հյուսիս, կորչում ընտանավայրի ավերակներում:

Պարսիսի ունի շորս մետր լայնություն, բարձրությունը 3—5 մետր է: Քարերը կիսամշակ են և ուղղի կողմերով զարգնված են զեպի դուրս: Շարժվածքի տանց շաղախի է, բարձրը 2—3 խորանարդ մետր մեծություն ունեն, բազալտից են:

Միջնաբերդից 300 մետր հյուսիս-արևմուտք կամ մի ամբողջությամբ, որը կիսաշրջանակն պատկերել է կախաշանման Տովմար հարավ-արևելքից, և ստացվել է մի հեղափոխական ջրամբար, եման Չանդարի ձորում կամ Պատուրի վանքի շրջակայքում եղած ջրամբարներից: Այս ջրամբարն են համարվել բարձունքներում Մուլաջ ձյուններից և սևճերից գոյացած ջրերը, որոնք ամռան ամիսներին օգտագործվել են չեմի բնակիչների կողմից: Ջրամբարի նուգաթվերն ունի մաս 350 մետր երկարություն, բարձրությունը չորձարի կողմից մեկ մետր է, իսկ արտաքին կողմից՝ մինչև երկու մետր, նուգաթիբի լայնությունը 4—5 մետր է: Հուգաթիբի մեկ երևում է քարերը շարվածք:

Այդ ընդեր (հանույթ 52): Ոչնոր նկարագրված բերդից մաս երբ կիսմետր զեպի հյուսիս գտնվում է այսպես կոչված Ազի բերդը: Այս ամբողջ կամա թաղանթի շրջակայքում եղած ամրոցներից ամենամեծն է և գտնվում է իր շրջապատի բլուրներից ու բլուրներից ամենաբարձր, տանձի են ունեցող բլրի մաս:

Բարձունքը խիստ բարբարոս է և ունի մաշտապատ կողեր: Չմուշած ալյուրի անհարմարություններին, այնպես երևում են բնակարանների ավերած օտաների հիմքեր և պարիսպների մնացորդներ:

Ամրոցի զբմն բույր կոչվելու ամբողջում են բնակավայրերի ավերակներ, որոնք կառուցված են եղել անաշտ, բազալտ խոշոր քարերից, տանց որևէ միացնող շաղախի:

Ամրոցի պարիսպները կառուցված են բլրի եզրերով, վաղի անգղալուսթյանը համապատասխան: Այն ունի երկու բաժանմունք՝ բլրի զարստափնի (терраса) համապատասխան, բաժանված միջնապարսպով: Ամրոցը երկու բաժանմունքն էլ համարյա հավասար են, ունեն մեկ Նկարայից բիչ պակաս տարածություն: Հնարավոր է, որ երկրորդ բաժինը, որը կառուցված է ցածի զարստափի վրա, ավելի ուշ ժամանակվա կառույց է, ինչպես այն տեսանք Յուզալդի միջնաբերդում: Ամրոցից բիչ հեռու, զեպի հարավ-արևելք, ավելի ցածր զարավանդի վրա, որը ավելի բիչ թարթառու է և հարթ, կա երկարանցավու, բլուրներ, պատկերապատ մեկ հյուսիսային, որն ունի մաս 1000 քառակուսի մետր տարածություն: Իրա ներսում կան մի կիսաշրջան կացարանի պատեր: Այս պարսպապատված վայրը, մեր կարծիքով, եղել է անասունների փայտակ՝ անասնաբանների կացարաններ:

Ամրոցի պարիսպները լավ են պահպանվել, անցանկ բարձր բարձրությունը հասնում է մինչև ավելի մետրի (աղյուսակ 53): Պարիսպների վրա երևում են երեք աշտարակների հետքեր, որոնցից երկուսը զտանվորված են հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևմտյան ուղղություններում, երրորդը՝ հյուսիս-արևմտյան պարսպին կից և զբաղեցնում է պարսպի երկարության 2/3 մասը նրա կենտրոնական մասում: Այս աշտարակը ամենախոշորն է մինչև այժմ մեր տեսանելիքը: Աշտարակի մեծությունը բացառապես է նրանով, որ ամրոցի այդ կողմից վտանգը ավելի մեծ է եղել: Տեղանքը զբմն հարթ է:

Ինչպես ամրոցի, այնպես էլ շրջակա մեծածախք բնակավայրում աղյուսակներ, ստու կամ ջրամբարներ չեն հայտնաբերվել և, հետևաբար, այդ ամրոցը և բնակատեղի ջրամատակարարման հարցը մեզմ է անզինվածաբար:

Միանգամ ավտարվում է կամոնի շրջանի մինչև այժմ մեկ հայտնի Վեյրուրի բերդի ամենամեծների հետ համընկնող կիկլոպյան ամրոցներից և այլ նուշարանների համառոտափնի նկարագրություններ:

Ինչպես տեսնում ենք, Սեփիկուրի երկրից Պետաի ավազանում գրավել է կենտրոնական սեղ և ինչպես պարզվում է ուրարտական Բազավայրերի կողմից մնացած սեպագիտի արձանագրություններին, այս երկիրը թաղաթական, օտանախան և ուղղմական խոշոր զոր է խաղաղել Աղուրի-Հաուրի ձկնգրի միության կազմում:

ՄԱՐՏՈՒՆՈՒ ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԻՎՈՊՈՅԱՆ ԱՄՐՈՑՆԵՐԸ

Մարտունու շրջանը գրավում է Սեանս լճի հարավ-արևմտյան և հարավային ավերքը: Երջանի աներտորտայնով անցնում է զեպավոր ճանապարհը, մեկ հյուսիզ զեպի Բասարգեշար (Վասակաշեն), մյուսով՝ Վայոց ձորի լեռնանցքով զեպի Եղեգնաձոր: Ճանապարհը կամա թաղանթի զուրա զուլով զեպի հարավ, ազատվում է լեռներից ու բլուրներից, կորում մի շարք գետեր և գետակներ, որոնք սկիզբ են առնում Ինգուսում ու Վարդենիսի լեռներից և անցնելով 15—40 կիսմետր տարածություն, թափվում Սեանս լիճը: Ինգուսի երկու անցած ճանապարհին ուղղում են զուշտերն և չուր մատակարարում շրջակա բնակիչներին:

Գետերի ձգվածներում անհիշելի ժամանակներից բնակիչներ են եղել: Այդ են վկայում շրջանում գտնված ունեցող Մուլաջ հնագույն նուշարանները, զբանց պեղումներից ստացված կելթեր, որոնք պատկանում են մ. թ. ա. երրորդ հարյուրամյակին:

Մարտունու շրջանում հայտնաբերվել են 22 կիկլոպյան ամրոց, թաղամիջով զամրոցները, զամրոտաթիբեր, զավեններ և այլ նուգալուս Նուշարաններ (բարձրագ. սիման 54):

Ամրոցներից հնագույնում անընդհատ վերստուգված են և հարմարեցվել ամյալ ժամանակի ուղղմական պահպաններին:

Դրանք, ըստ իրենց տեղադրման, կարելի է բաժանել յոթ հիմնական խմբի՝ առաջին՝ Արամիան զուրի շրջակայքում, մյուսըր գետի ավերքին և ապակներից մաս զից ամրոց, երկրորդ խումբը՝ Հարսնուլու զուրի շրջակայքի, Արզնու և Նուշարանի: Դրանցից յոթսը գտնվում են արևելյան և հարավ-արևմտյան մտաբից ու մաս կողմերում, երկուսը՝ արևմտյան պարսպի, իսկ մյուս երկուսը՝ հյուսիսային պարսպամասերի վրա: Մի խոշոր

նում է Հարսնուլու զուրի հարավ-արևելյան մուրամատում եղած ձորային բարձունքների կատարներով, որտեղով անցնում է մարտունի զեպի Եղեգնաձոր: Երկարությունը շուրջ մեկ կիլոմետր է:

Երրորդ խմբի ամրոցները գտնվում են Մովսիսա զուրից 2 կիսմետր զեպի արևելք: Դրանք մետրերից, նրա մերձակա երեք ամրոցներն են Վարդենիս գետի ու այլ գետակների շուրջը: Երրորդ խմբի հինգ ամրոցը գտնվում են Արզնու հարավային շրջակա բարձունքների վրա, Արզնու գետի ափերներից մաս: Այդ ամրոցների մասին այսուհի չի խոսվի:

Չուրի ամրոցը (հանույթ 55): Արամիան զուրից երեք կիսմետր զեպի արևելք կա ոչ բարձր, հյուսիս-արևելքից զեպի հարավ-արևմուտք ձգվող մի բարձունք, որին տեղացիները Բաս անուն են ավել թարթառու լինելու պատճառով (միջնադարապետներից այդ ամրոցը համարենք Քուլիսուր և կոչվի):

Ամրոցը գտնվում է բարձունքի զբաղմին, բլուր կողմերից շրջապատված է շորս մետր լայնության պարսպով: Երևում են երկրորդ պարսպի հետքեր, որոնք ավելի թույլ են, անցնում են ամրոցի արևելյան մտաբից կիսաշրջանակն զեպի հյուսիս, ապա, քերվելով հյուսիս-արևմուտք և արևմուտք, վերջանում համարյա նույն կետում, որտեղից սկսվում են:

Իրեն շրջապատող բնակատեղիով այն գրավում է ավելի թան մեկ հեկտար տարածություն, որից ավելի թան մեկ հեկտար՝ ամրոցը: Ամրոցն ունի ուժ աշտարակ, բլուրը զբմն հավասար մեծություն: Դրանցից յոթսը գտնվում են արևելյան և հարավ-արևմտյան մտաբից ու մաս կողմերում, երկուսը՝ արևմտյան պարսպի, իսկ մյուս երկուսը՝ հյուսիսային պարսպամասերի վրա: Մի խոշոր

բառակցական աշտարակի հիմք (13×10,7 մետր) գտնվում է երկրորդ պարսպի վրա, բարձրաբլուրի պահպանվել է 3,7 մետր, հավանաբար սա մի տասնինը գնառվում է եղի:

Քնչակ ածրոցի ներսում, նույնպես և կրակից գտրա երևում են բարձրանում և բառակցային բնակարանների պատերի հետքեր:

Ուրարտացիները, գրավելով այդ ածրոցը, շատ երևալիքն վերաշինարարներ են կառուցել այնպես և օգտագործել իրենց նպատակներին: Նու նկատվում է ածրոցի հարավ-արևմտյան և հյուսիս-արևելյան պարիսպների կառուցման տեխնիկայից, որակ ավելի կանոնավոր են շարված, ուսնե ուղիղ գծով:

Ածրոցի շրջակայքում գտնվել է ուրարտական սեպագիր արձանագրություն, որի մեջ հիշատակվում է, թե թագավոր, Սարգսի որդին գրավել է Լուսիբոսի երկիրը, որտեղից և մեկը իմանում ենք այդ սերնդաբանի Շուաղույն անունը:

Ածրոցը և ընկալվալը Տարսուս են վերերկրյա կառավար Շուաղույն մշտնջիվ մնացորդներով, սակայն կրակի աշխարհ անհաղթ են, որ գծավ է կրակի միջոցով որևէ բան չանի ածրոցի առջևյալի վերաբերյալ:

Բնակավայրի արևմտյան կողմով Շուաղու է մի գետան, որը կարող էր գոյություն ունենալ նաև հին ժամանակ և չոր ձառուկորարել ընկալիներին:

Արևից զինել ածրոց-ընե (հանույթ 58) Քաս ածրոցը ոչ չեուտ, զգույն Արտսուս գյուղը կա նույնպես մի բարձրանում, ոչ շատ բարձր բլուր, որի վրա կան կիկազային տիպի շինարարության մասնաբաժինը: Բրուզազաներ այդ վայրին ներքին զեմերի անուն են ասել:

Չնայած որ այստեղ այդպիսիների հետքեր չեն երևում, սակայն այս ընկալվալը հիշենում է ածրոց-ընեներին, որոնք մայրամասային կայսրաների որսառինքն պատերի միջոցով բնակարանը պարզագույնով է (ինչպես Կարմիրի մեծառնուցում) ներքին զեմեր ածրոց-ընեում նույնպես ածրոց-ընեի վերային բնակարաններին արտաքին պատերի միացումը որտեղ կերպով պարզագույնակ է բնակարանից:

Ածրոց-ընեի ամենաբարձր մասում նկատելի են մի բարձրան, 25 մետր արձագանգով կառույցի հետքեր:

Այս ածրոց-ընեի, անշուշտ, սերտորեն կապվում է եղել Քասի առջևին հետ:

Բնակավայրի և ածրոցի միջակայքը տարածության վրա կանգնել են բարձրան կամարանները: Բռնաբանական ֆորմայի բնակավայրին (հանույթ 57) նրանուս գյուղի թռչնարանային ֆորմայի սեղան, որը գտնվում է Կասու-Սարսուսի հասնալարի մասն կողմում, մի ցամաքահատ, հյուսիսից հարավ ընկած բլուրի վրա գտնվում է ներքին զեմերի բնակավայրի պես մի բնակավայր: Այս բնակավայրից զեմերի մասն չի մնացել, բայցի տասնինը կոնստրուկցիայի պատերի ավերակներից և պարզապես թարեթի կտուտակներից, որը ներկայից է առյուծ, թե հավանաբար, այստեղ Լուսիբոսի երկիր հյուսիսային սահմանագիծը կանգուն է եղել մի ածրոց, որը բաժանել է Կեփրոսի երկիրը ևսուցից երկրից:

Այսուհետև նույնպես կան բազմաթիվ օրսիշյան և խնդրելի ֆորմաներ, որոնք նեկ կարող բնակավայրի մասին որևէ տեղեկություն տալ: Բնակավայրի չորս ասպանված է եղել:

Նեկ բլուրի բլուրը (հանույթ 58) կառուցված է մի նեկ մորի հյուսիսային ափին, մայրուս բարձրանի վրա, որի իր զիբրով էլիում է շրջապատվել: Ածրոցը, կանգնում լինելով հրվանդակի վերադասության վրա, որի յանչերը երբ կողմից ունեն իստու թեթևություն և մասկված են խոշոր մայրաքարերով, շրջապատից բարձր է 10,7 մետր, միայն հրվանդակի հյուսիսային և մասեր է հյուսիս-արևմտյան կողմերին են, որոնց յանչերը շատ բնի թեթևություն ունեն:

Ածրոցը վայրի տեղադրությունը համապատասխան ունի ոչ ուղիղ, երկարություն տեսք: Այն գտնվում է մեկ Նեկուսուցի ավելի արտաձևություն, Գարսիպիներ կիկազային ափին են, անտառ բարձր բլուրում են տեսնել որևէ միջոցով շաղկեր, երկար մեծ-մեծ բարձրի արտաքին լցված չեն մանր բարձրանում և խեղձ, նրանք մտնողով են միջայն, որը հիշենում է մեկաների ածրոցի շինարարության ավելի վաղ շրջանի կառուցման տեխնիկան: Պարիսպների լայնությունը երեք մետր է: Պարիսպներն ու աշտարակների բարձրությունը պահպանվել է 3—3 բարձրել ուղղահայաց շարքով, 3—4 մետր բարձրությամբ:

Ուշուս ածրոցի ներսում, այնպես էլ կրակից գտրա կան կայսրաններին ավերակներ, որտեղ մայրաքար օգտագործված են որպես ընկալարանի պատ:

Ածրոցի պարիսպներում հայտնաբերվեցին ինը բարաբարոցի հիմքեր, որոնք ունեն հավասար մե-

ծուցիկ (8×4 մետր) և գնալովրված են՝ երկուսը մասերի, որը եղել է ածրոցի արևմտյան կողմում, այ է մասն կողմերում, չորսը՝ հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան պարսպանակներում, հավասար Նե-սավորության (15 մ.) վրա, իսկ մնացած երեք ուշ տարակները գտնվում են ածրոցի հարավային պարսպի վրա:

Մնացած ածրոցի ներսում չեն նկատվում լայն միջակայքային հետքեր, որը կրակի բաժանել երկու մասի, սակայն մասերը հարավային կողմից մնացած և արտաքինային մի պատի հետքեր ածրոցը բաժանում են երկու անհավասար մասերի՝ հյուսիսային, որը հավանաբար միջանդրից զեր է խոշորացել և հարավային:

Կեփրոսի երկիրը որսույն է շինելը, պարիսպների ստեղծման արևմտյան տեխնիկան նեկարգել են առյուծ, որը նեկ բլուրից ածրոցը կարող է կառուցված լինել մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակում:

Ածրոցից գտրա, զիբու հյուսիս-արևելք, 100—150 մետր հեռավորության վրա գտնվող առյուծը շարքը կան մի ցանի բարձրանվելը, որոնց մասերի առաջ երևում են խոշոր բարձրել շարված կիսաշրջանակ պատերի հիմքերը: Այդ բարձրանվածները որպես մարզկային կայսրաններ են մասնակցել:

Բերի գոյի ածրոցը (հանույթ 59) գտնվում է Արտսուսի արևելք 3 կիլոմետր զիբու արևմուտք՝ նեկ բլուրից ածրոցի զիբու վրա: Ածրոցը գտնվում է թռչնանակ բարձրանի վրա, այն համարյա ուղիղ շարժանակ է, կառուցված լինելով բնի թեթևություն ունեցող և ոչ արտաքուս լայնի վրա, ածրոցը զիբու թեթև բլուրից կողմերից Նեկուսուցի է, բացառաբար նրա արևելյան կողմից, որտեղ յանչը փոքր է շատև թեթևություն ունի: Ածրոցի պարիսպները 250 մետր երկարություն ունեն, մայրաքար մեկ Նեկուսուցի բնի ավելի արտաձևություն է բնուում: Գարսիպիներից գտրա 350—500 մետր հեռավորության վրա երևում է ավելի թույլ մի պատ, որը պահել է ածրոցը բլուրը կողմերից: Գարսիպի և այդ երկրորդ պատերից միջև ընկած տարածությունը, ինչպես նաև նրանից գտրա ու ածրոցի ներսի մասերից ածրոցային ժամկված են բնակարանների ավերակներով:

Գարսիպիների ունեն չորս մետր լայնություն կառուցված երկու շարք բաղադր բարձրել, շարժերի արտաքին լցված է մանր քար և խեղ, որտեղ էլ ածրոցը տարեկան էլ անարող ածրոցից: Գարսիպիների հիմքերը լայն են պահպանվել, և տեղ-

ակ կրակի բարձրությունը հասնում է 2—3 մետր: Ածրոց ունի հավասարակ մեկ բառակցային պատարակ (7×4,3 մետր), որտեղից երկուսը գտնվում են հարավ-արևելյան կողմում կամ մասնակցել երկու կողմերում, երկը՝ միջակայքի հավասար (30 մետր) հեռավորությամբ: Չնայած նեկ ածրոցի արևմտյան պարսպահավանի վրա, մեկ աշտարակ էլ արևելյան կողմում է:

Ածրոցի ինքնաբերական սովորական մի ածրոցային լինել չը կարող էր զիբրով, մեծաբլուրի և ածրոցային: Հավանաբար այն եղել է միջուսմային կամ միջնուցային պարսպանության մի պատարակ, մեկ կարճերով, ավելի շատ անհասնող զիբու խոշորացել մայր կրկից հավասար (անհասնող-պատարակ գործում):

Ածրոցի ներսում և նրա շրջապատում կարծ կառույցներ են եղել արտաքին մասնաբաժիններ, Նադի երկուս կամ օրսիքների ֆորմաներ և խնդրելի մասեր ընկերներ, որոնք հարավարևմտյան չեն ընկնումը որպեսզի ածրոցի մասնակցություններ:

Ածրոցը չորս հավանաբար պահպանված զիբու է լինել, թանի որ նրա կողմերով գտնվում են լինույնի գետակներ:

Սահգար՝ ածրոցը (հանույթ 60) գտնվում է Չարադուցից երկու կիլոմետր զիբու արևմուտք, որը ամենախոշոր և հոր ածրոց է Սեանի ավազանում: Այն կառուցված է խոր կրեթի հյուսիսային, համարյա ուղղակից և մայրապատ յանբերով ասարակների վրա, որը մի թեթևակից հրվանդակի մեկով մասնում է երկր կողմից գտնված ձորերի մեջ: Սարսուսից փոքր է շատև հասնող է իր հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան կողմերից:

Սարսուսից, որի վրա գտնվում են ածրոցի ավերակները, շրջապատի ձորերի հասակից բարձր է 300—500 մետր: Այդ բարձրանից երևում են զեզակուսից Սեանի և նրան պարիսպից լինելը:

Սակարցը պարզագույնով է հրվանդակի երկրորդ տեղանից զիբու: Նրա կիլոմետրը հավասար է 650 մետրի: Երկարությունը 250 մետր է, միջին լայնությունը՝ 160 մ., չորս 40000 քառակուսի մետր ընդհանուր մակերեսով:

Ածրոց ունի միջնուցային, որը կրակի բաժանել է երկու ոչ հավասար մասի, որից փոքրը՝ Լուսիբոսի մասը, հանդիսանալ է միջնուցային: Գրավում է մաս 17000 քառակուսի մետր: Ածրոցի ներսում կան բազմաթիվ բնակարանների ավերակներ:

Սահգար—Մարազուս, արտաքին բարձրով պատմ վայր

ների հետքեր՝ ստանկայան միջտարեզում, Կարստեղների հետքեր երևում են նաև նրա պարիսպներից զույս, Տարավ-արևմտյան կողմում:

Միայն պարսիկ կրկնակի հետքեր կան ամբողջ հյուսիսային կողմում, որոնք ձևով հետախալով զիջավոր պարսպից են ձևով ծանոթանում, նրա արևմտյան կողմով գոյն, միանում են Տարավ-արևմտյան սալաքամիկի հիմքին: Անբացից զեկի հյուսիս կողմ թարթանավ զարթաններ:

Անբացի արտաքին պարիսպների վրա երևում են սալքերի մեծամասն աշտարակներ, միջնապարսիկ վրա կան ավելի քարերը, որոնք գործված են զեպ ամրացն զիջավոր ժամուր: Աշտարակները միջնապից համարյա Տավուսում հետազոտության վրա են գտնվում որովհետև՝ ստալին աշտարակը (6×12 մետր) գտնվում է ամրացն Տարավ-արևմտյան անկյունում, արևելեան, մեկը հյուսիսից 25—30 մետր հետազոտությանը գտնվում են կերի (7,5×6 մետր) աշտարակը, երկրորդ խոշոր աշտարակը կտանում է հինգապարսպի և արտաքին պարսպի կողմում է Տավուսյանում, որը և արտաքին պարսպի կենտրոնն է, Շարդը աշտարակը միջին մեծությամբ գտնվում է նշված աշտարակի և ժուրքի միջև: Մտուրը երկու կողմերում միջին մեծության աշտարակների ավերակներն են: Մտուրից զեկի հյուսիս-արևելք, մինչև հյուսիսային անկյունի խոշոր աշտարակը, կան միջին մեծության երկու աշտարակ, որոնք միջնապից 25—30 մետր հետազոտության ունեն: Միջին մեծության այլ աշտարակներ մեծությամբ երևում են միջնապարսպի Տարավ-արևելյան վերջավորության վրա, խոր անգույնի զյգին: Զորս գուրը (4,5×2 մետր) աշտարակներ կան միջնապարսիկ վրա, որոնցից մեկը գտնվում է ժուրքի Տարավ-արևելյան կողմի վրա, երկուսը՝ նույն կողմի հարավում:

Այստիպ, սեպտեմ էնք, որ Մանգուր ամրացն ունեցել է 16 աշտարակ, որոնք հիմնականում գործված են զեպի արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան, այսինքն, այն ազգայնամբ, որտեղից ամրացն ծանոթանը ավելի զարթին է եղել: Աշտարակները, Նոր պարսպների համարյա անհարթին են գործված ամրացն զրուհում:

Մանգուր ամրացն պարիսպների կառուցվածքը ինչու տարբերվում է մեկ մասով կիկոպոլան ամրացնների պարիսպների հիմնական տիպի կառուցվածքներից: Այսպես արտաքին պարիսպը անկյունների ունի 5—6 մետր լայնություն, շարված խոշոր բազալտ քարի մուշտակարներից, ստանց միացն

նույն շարվածի: Պարիսպը շարվել է ոչ մեկ երկնայում, այլ եռուսայ խոշոր քարերից և ապա այլ քարերի միջև կան զառու առառ ծածկանները ցլվել են մեկը բարով ու խոնով: Նույնանուն շարվածի վերջ հանգույցներից Անտի, Նումուրիի և այլ ամրացնների:

Այլ կողմի կառուցվածքը պարսպին ավելի ամուր է գործվում: Պարսպի և պարիսպների բարձրությունը Մանգուր ամրացում, Նումուրին, շատ բարձր է եղել: Դա երևում է պարիսպներից ու աշտարակներից թափված անհին քանակությամբ քարերից: Չույանում այդպիսի ամրանումները, պարսպի որոշ համակարգում բարձրությունը պահպանվել է 5—6 մ. (սղայունակ Ա): Եվ կին զեկավորներ (պաշտանակ) այն նորմայով, որ պարսպի լայնությունը Տարսերվում է նրա բարձրությանը 1:3 հարկով, սակայն հասցանքի, որ Մանգուրի պարսպի բարձրությունը եղել է շուրջ 15 մետր:

Միջնապարսիսպը, համեմատած արտաքին պարսպի հետ, ավելի եղել է (3 մետր) և շարված է սղայունակ ձևով: Գիտակով միջնապարսպի ստալ թափված քարերի կառուցվածքները և համեմատակով զրակը արտաքին պարսպից թափված քարերի քանակի հետ, ենթադրում ենք, որ միջնապարսպը ավելի ցածր պետք է եղած լիներ:

Անբացի ժուրքը գտնվում է նրա հյուսիս-արևմտյան պարսպամասում, լայնությունը 5 մետր է: Մանգուր ամրացն Տարավային ժուրք, ինչպես վերևում ստից, վերջանում է մուշտակում և գտնվում լայնեղանակ խորքի վրա: Այլ անցանկի կերպի ինչ հետո, ցածրում կան բազալտով մեծ ու փոքր բնական բարձունքներ, որոնք համանարսպ ժուրքին են արդեն կապարաններ: Դա երևում է ունի բանից, որ քարանձավների սղել կան Տարավային փոքրիկ հրապարակներ, որոնց արտաքին եզրով կիսաշրջունաձև շարված է քարանձավի ժուրք: Քարանձավներում հայտնաբերվել են (ստանց զիջված) բազալտով կազմանակների բեկորներ, որտեղից քարի հարթներ և բնական կիկոպոլաների բեկորներ, իսկ անկյունի ճովիները դասվում են, որ ստորինից ստալ քարանձավներում գտնվել են նաև գամբարաններ՝ մարդային կմարքերով:

Քարանձավների երկուսը, որոնք անկյուններն են (40—60 աստիճան), սեղանի են նաև ստորին կերպը կերպից ամրացն, որոնցից մեկը պահպանվում է առ այսօր:

Անբացի շրջապատում ոչ մի սղայուն չկա, չորս

երկուս համար պետք է իջնելի ձորը: Չույանում այլ կառուցվածք բարձրանալու զգալուրություն, այն էլ չոր անմանակով բնովում, արևմտամասերով, զա Տավուսում է, կր ամրացն անմիջական ժուրքի ի սպանում են, կան պաշտանակի ժամանակ անհարթին, ուստի, հարկում ենք, որ այդպիսի ժամանակ օգտագործվել է ամրացն քարանձավ ստանց հասնապարհ և այդպիսի ծածկաբար, զիջնելով ինչ են նոր ու չոր վերջին կամ նարտար ամրացում կառուցված են չոր խոշոր պաշտարներ:

Մարտունու խոշոր կիկոպոլան ամրացնների երկուսը խուսեր զրկվում է Կարսնույց զյուրի միջով անցնող ձորի զրկվալուց: Այլ ձորով անցնում է միակ ճանապարհը զեկի հույցը նոր-լեռանցքը: Պաշտանակ ամրացն (համայնք 62): Գարսուրից զյուրից է կմ. զեկի հարավ-արևելք կա ավելուկ միջնապարսիկ մի զյուր, որի անունը մեկ հասնել է ինչ բնական է Գաշտինքը զեկի երկու սփերը: Ավերակ զյուրի զիջում՝ Գաշտինք և Մարտունու զեկների միջաման սեղանով մի քարանձավ կա, որի կառուցված, զեկի հանցի շուրջ 150 մետր բարձրության վրա, կառուցված է մի հակա կիկոպոլան ամրացն՝ Պաշտանակի թեղ սեղանով կամ զյուրգույնի՝ Քերցի զյուր:

Այս ամրացն շատ բարձրով նման է Մանգուր ամրացնին: Կառուցված է ոչ շատ թեք լայնի վրա և գործվում է ավելի քան երկու հեկտար առաքանություն, որից միջնապարսպը՝ ժուր կեն հետաք: Անբացի զիջքը զիջնելով է, արևմտանակ՝ ստանդի և շույանում արտ, բարձր կողմերից նա շրջապատվում է շուրս մետր լայնության ունեցող պարիսպներով, որոնք հիմքերը սեղ-սեղ մի քանի շուրք քարերի բարձրությամբ պահպանվել են: Բացի հիմնական ամրացնից, միջնապարսպը հարավում ունի կիսաշրջունաձև կիկոպոլաներ: Անբացի հյուսիս-արևմտյան անկյունից, որտեղ համեմատակով կան անցնելի զիջավոր ժուրք, անցնում է մի երկրորդ ավելի թույլ պարսպ, որը քարանձավի հյուսիսային ստորին լայնով ձյունով է զեպի արևելք, սակայն գտնում հարավ: Այլ պարսպից ամրացն շուրջ 150 մետր բարձրության վրա, կառուցված է մի հակա կիկոպոլան ամրացնից: Պաշտանակի թեղ սեղանով կամ զյուրգույնի՝ Քերցի զյուր:

Այս ամրացն շատ բարձրով նման է Մանգուր ամրացնին: Կառուցված է ոչ շատ թեք լայնի վրա և գործվում է ավելի քան երկու հեկտար առաքանություն, որից միջնապարսպը՝ ժուր կեն հետաք: Անբացի զիջքը զիջնելով է, արևմտանակ՝ ստանդի և շույանում արտ, բարձր կողմերից նա շրջապատվում է շուրս մետր լայնության ունեցող պարիսպներով, որոնք հիմքերը սեղ-սեղ մի քանի շուրք քարերի բարձրությամբ պահպանվել են: Բացի հիմնական ամրացնից, միջնապարսպը հարավում ունի կիսաշրջունաձև կիկոպոլաներ: Անբացի հյուսիս-արևմտյան անկյունից, որտեղ համեմատակով կան անցնելի զիջավոր ժուրք, անցնում է մի երկրորդ ավելի թույլ պարսպ, որը քարանձավի հյուսիսային ստորին լայնով ձյունով է զեպի արևելք, սակայն գտնում հարավ: Այլ պարսպից ամրացն շուրջ 150 մետր բարձրության վրա, կառուցված է մի հակա կիկոպոլան ամրացնից: Պաշտանակի թեղ սեղանով կամ զյուրգույնի՝ Քերցի զյուր:

Պարիսպների վրա հայտնաբերվելիցն արտերկր մեծության 12 քարանձավ, որոնք գտնվում են միջնապից համարյա հետազոտության վրա, միջնապարսպի հարավային պարսպի ժուրքի ուղի և արևելքում: Տարսերվում հարավային միջնապից 30—40

մետր հետազոտության գտնվում են հյուսիսային և արևելյան պարսպի վրա: Մեկ աշտարակ գտնվում է ամրացն ժուրքի մասնաբաժանում պարսպի վերջավորության վրա: Մի խոշոր (12×10 մետր) շարտարակի հիմք գտնվում է ամրացն պարսպի հյուսիս-արևմտյան անկյունում, որտեղից պարիսպը լեռան շրջանակ կառուցով, ժուր 110 մետր երկարությամբ, ինչում է միջին ամրացն զիջնակում, որի ուղի ու ճակ կղզեկներ երևում են երկու հակա (12×10 մետր) աշտարակների հիմքեր: Անբացի ժուրքը 12 մետր լայնությամբ գտնվում է նրա հարավ-արևմտյան անկյունում:

Աշտարակների այդպիսի գտնվածությունը միակողմանապես պահպանվում է ամրացն ստանդի խոշորից կողմից պաշտպանություն:

Անբացի ու նրա շրջապատը հարուստ են բնական սեղանի հետքերով, նրանցից զուրս կան բազալտ գամբարաններ:

Անբացի համակարսպ պահպանվում է կեղ հարս-զեկների լեռների շուրջ զեկանակների շրջերով:

Ների թեղը (համայնք 63): Պաշտանակի զեկի հյուսիսային ստի քարանձավի լայնություն կա մի կիկոպոլան ամրացն, որը կառուցված է վերջին կիկոպոլան ամրացնից զիջում: Այս ամրացն տեղացիների Ների թեղը են անմասնում, քանի որ նրա խոր մուշտակում և թեք հարավային լայնություն կան զարանակներ: Սա լայնացն զիջումը ամրացնի վրա է թույլ իր հարուստությամբ, սակայն համակարսպ խոշոր զիջի խոշորից Անանի անկյունից զիջված միջնապան (Ուլուրի-Երևան) պաշտպանության գործում: Մի կողմից՝ նա զիջումը Պաշտանակ ամրացնի հետ փակել է Գաշտինքի ժուրքը արևելքից և նրան հարց այլ ձորերի ժուրք, վրա կողմից՝ Ների թեղի մեկ պարսպը մասնավոր է Գաշտինքի քարանձավների հյուսիսային կառուցվածքը անցնող ամճանապարհը պարսպին, որի անցնել է ու համեմատ միջին Կարսնույցի ժուրք Ջոլ կող ամրացն:

Ների ամրացն գտնվում է ժուր 1600 քառ. մետր առաքանություն, լայնում նրա հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան կողմերում երևում են շուրջ 13 հեկտար առաքանություն: Թույլ պարսպով դասված քարանձավի զղջավոր լայնություն:

Անբացի ժուրքը հարավ-արևելքից է երկու կողմերում ունի երկու աշտարակ: Մեկ ժուրք է երկրվում է թեղհանոր պարսպի արևելյան մասում՝ իր կղզեկներում անկյունով զարդակ աշտարակներ: Թեղիս վերջ աստիպեր, այս ամրացն սիբեր է անուն

մի սահմանադր՝ պարիսպ, որի երկարությունը հասնում է Տինջ կիսմետրի: Պարսիքի մի կետանքն էն աշտարակների և արձանների հետքերը, որոնք դարձված են զեպի հարով ու հարով արձանա՝ սեղանի մի հար պաշտպանական կուպա, մի խուրձ ամրացնելի հետ:

Քոչ կոթ ամրացը (հանույթ 64) գտնվում է համանուն քարեկերի հարավ-արևելյան լանջին, որի հարավ-արևելյան պարիսպը եղել է ընդհանուր՝ եղված սահմանադր՝ պարսիքի հետ միասին: Ամրացը իր գերբով իջնում է շրջապատի միջև: Քննում է մաս երկու Նեկուար արարածություն, որից միջևերկրի 1/4 Նեկուար: Պարսիկների և աշտարակների կառուցումը հիշեցնում է Գաշատների ամրացը կառուցման անհրաժեշտ, Ամրացը երկարավանդ պայտի ես ունի, որի առավել բարձր մասը կետաշրջանակն օրավում է միջանրերը, իր արևելյան պարսպում ունենումով ասորերի մեծության Տինջ թաղարքը, որտեղ միջանրերը համարյա համարյա Նեկուարության վրա են (20—25 մետր) գտնվողով: Մի աշտարակ կանգնում է ընդհանուր պարսպի և ամրացի շուրջառային պարսպի անհյուսիս: Ամրացը մասայք եղել է շուրջառ-արևելյան անհյուսիսով, իսկ միջանրերը՝ հարավային ժամանակ: Ամրացը, միջանրերը և նրանց շրջապատը ծածկված են կացարանների մնացորդներով:

Ամրացի զուրս երևում են բուրբանակ գամբարակներ:

Այսպիսի հետաքրքիր է լուսված ամրացը չրով մասակարարելու: Մարցը Մասակարարում չուր լին, այն գտնվում է Քոչ կոթ արարածության արևմտյան ստորոտում և որպիսի ամրացի ընդհանրեր բոլոր զեպերում կարգավորում չուր վերջինի զեպին: Նրանք սահմանապահ պարիսպը շարունակել են Քոչ կոթ քարեկերի շուրջառ-արևմտյան լանջով և ինչ միջևն գետը: Այսպիսով, պարսպի ետևում Քարեկերով նրանք սահմանակ կերպով կարող լին չուր վերջինի զեպին:

Արկոչ ամրացը (հանույթ 65) կառուցված է Քոչ կոթ ամրացի զեպում, ձորի մյուս ափում գտնվող քարեկերի միջև: Այն իր գերբով ամրից ցածր է, քան Քոչ կոթ ամրացը, այնուամենայնիվ, իջնում է լանանցքի վրա:

Արկոչ ամրացը դարձել ընկացում բազմիցս կերպառաջել է զուրկություն է ունենել մինչև մեր թվականության 9-րդ դարը և, հիբրավել, Արկոչ ամրացը շրջանում մենք տեսնում ենք կենդանու ժամանակաշրջանի մնացորդներ, իսկ նրա

կողմին՝ մարտը սաշված քարեկով շարված աշտարակներ: Մեր ժամանակագրական մեջ հիշատակության կու կերպերի մասին: Առաջինը Քնովիկուս կայսեր (589 թ.) մասին պատմելիս գրում է. «Նա ի խաղտել իրում շարեկու կու ի սահման հայոց՝ սակու զմում բերդի Տայոց, զկեսանի և զԿենկերս և զԱրկոչ ի գաղափին Գլաղալայ»:

Ամրացը բռնում է մաս մեկ Նեկուար արարածություն, նրա երկարությունը կազմում է շուրջ 150 մետր, իսկ լայնքը՝ լայնությունը՝ 65 մետր: Պարսիկների անհրաժեշտ են քարեկերի կերպերը: Ամրացը ունեցել է երեք շարք պարսիկներ, որոնց Նեկուարությունը միջանրերը 15—20 մետր է: Վերինի զեպումը պարսպի շուրջ անհյուսիսներում երևում են աշտարակների հիմքեր, որտեղից հարավ-արևելյան մենք մասամբ պեղեցիներ: Աշտարակների բարձրը սաշված են, առավել ուղղի կողմերը դարձված են զեպի դուրս: Երկրորդի անհրաժեշտ հիշեցնում է (նախին ամրացի ստորին միջանրերից) շուրջառային մասը աշտարակի: Աշտարակի հակարդ ունի 6,8 մետր երկարություն և 3,65 մետր լայնություն: Աշտարակի պեղման ժամանակ Տայուս անրերով են խնդրվել բազմաթիվ ընկերներ, օրհույան բարձր փշաքարներ: Լուր մեջ կային Տուս սուլալուսի կտորներ: Ամրացի երևում, ինչպես նաև նրա արևմտյան լանջում, երևում են բառանկերի կացարանների պատերի մնացորդներ:

Քարեկերի շուրջառային ստորոտում սյուղագրները երկու մետր խորանցությամբ գտել են պլան երկու շարք խորքեր, որտեղ հետո նաև միջին մասության մի կարգա: Գտնվել է նաև կիսաշարված մի գերուն է մի սրբառաջ թաղարք շար (0,63×0,55×0,24 խորանարդ մետր): Քարի մի կողմը կրողով է, որ հիշեցնում է ընդի շար:

Ամրացում չուր լին, սակայն զուրկությունների պատմելով, վերին լանջային արբյուրի շրջապատում վարսիսի գտել են կամի փոստակների կտորներ, և ենթադրվում է, որ չուրք այն կամի խոստակներով ընդվել է ամրացը: 1931 թվ. Հարանուրով (Վ. Կրևան) զյուղում գտնվել է մի արածանասար արածանարաններ: Արածանարանները գտնվում է Նաշատանի Պեսակյան պատմական թանգարանում:

Ամրացի շրջակայքում, ինչպես նաև Հարանուրի զյուղի և Մարտունի միջև բնական արարածության վրա կան բազմաթիվ գամբարակներ:

Մարտունի ավանի ամրաց-շեր (հանույթ 66): Մարտունի (Ներքին Կղզուս) հարավային մասը

մասում. Մարտունի—Հարանուր համապարհից զեպի մասի, ժամանակակից գերեզմանոցի կողմին յախազովից մի ամրաց-շեն: Այն գտնվում է Քոչ կոթ լանջի շարունակության շուրջառային լանջի վրա: Ամրաց-շենը կիսաշրջանակ է, նրա հարավ-արևմտյան կողմը ունի երկնապարիսպ, որը ստանում է միջանրերը: Ամրաց-շենը գրանցված է ընդհանրին մեկ Նեկուար մասերին, որը ծածկվում է կացարանների ավերակներով: Արկոչ կոթի մեջ պարսպը երևում են նաև միջանրային կառուցվածքների հետքեր:

Ամրացի միջանրերը (40×30 մետր) իր արևմտյան, հարավային և արևելյան պարսպատներում ունեցել է համապատ մեծության շուրջ (7×7 մետր) անշտարակ, որտեղից երկուսը միջանրային էր: Չիսուր մասը կառուցված է շարունակ հանդուցներով: Չիսուր մասը հարավ-արևմտյան կողմ է ամրացի արևելյան պարսպի վրա և, բուն երեսպակի, զեպի մասը ստեղծ համապարհը պատմելով է եղել: Բարձր էր շարված քարերի մի շարքը՝ սակավ երկվում է:

Կլայի կոթի և Արկոչ կոթի ամրացներ (հանույթ 67 և 68): Մարտունի շրջանի երկրորդ ամրացի ամրացների ենք վերագրում նաև Աղաշենի զյուղը 1—1,5 կիլոմետր զեպի հարավ: Աղաշենի լանջային շուրջառային լանջում կարծիք վերջ կազմում ամրացներ, որտեղ բնիվում են Մարտունի արարածություն կզամ ամրաց-շենի զեպի վրա՝ 2,5—3 կիլոմետր Նեկու: Այն ամրացները միջանրային հետուն են կես կիլոմետրով, նրանց բաժանում է մի խոր մար:

Քլայից ամրացը նման է փակված պայտի, արվում է կես Նեկուար արարածություն, պարսիկներն ունեն շարս մարտակներ, շարված ստանալ են անհրաժեշտ բազմա խոշոր քարերով, մեջը լցված մասը թար և խին:

Ամրացը ունի Տինջ թաղարքը, որտեղից երկուսը կառուցված են ամրացի մասերից և նրա կողմերում, երկուսը՝ հարավ-արևմտյան և Հյուսիս-արևմտյան անհյուսիսներում, հինգերորդ աշտարակի կանգնել է պարսպի շուրջառ-արևելյան մասը: Արկոչ կոթի վրա, որը օգտագործվել է որպես պարիսպ, ինչպես այն ստանալ այլ ամրացներում (հանույթ 67): Աշտարակների ունեն ասորերի մեծություն (9×4 և 7×2,5):

Ամրացը և շրջակայքը զեպի հարավ ծածկված են կացարանների մնացորդներով:

Արկոչ կոթ ամրացը, համեմ. վերջ կեպ

բազմակ մարցի հետ, ավելի մեծ արարածություն է օրավում (մաս մեկ Նեկուար), ունի միջանրային թուղ, որը ամրացը բաժանում է երկու համարյա համարյա մասերի՝ արևելյան և արևմտյան: Արևմտյան մասի հարավ-արևելյան անհրաժեշտ գտնվում է մասը, որի երկու կողմերում երևում են թաղարքերի մնացորդներ: Նման աշտարակներ կան նաև միջանրային և ընդհանուր պարսպի միջանր անհյուսիսներում: Աշտարակները ունեն 5×5 մեծություն:

Պարսիկների և աշտարակների կառուցման անհրաժեշտ համարները համընդհանր է բյուրեղի կոթի ամրացի կառուցման անհրաժեշտ, ուստի զեպեր երկուսն էլ կարելի է համարել միևնույն ժամանակվա կառուցվածք:

Ամրացում և նրանից դուրս բազմաթիվ կացարանների ավերակներ կան, նրա հյուսիսային պարսպը երկաթաթված, արևելյան արևմտյան ընկած է մասապատ մի քարը ընդ, որի խորշերը, բուն երեսպակի, մասային են որպես կացարաններ: Ամրացից զեպի հարավ, վարսիս-նաղավ կզամ քարեկույտերը՝ հավանաբար գամբարակներ են:

Երկու ամրացներ էլ զույգ են մշտական լինել: Այն ամրացները շնայած իրենց գերբով ընդհանրում են շրջապատի վրա, Տառակային Սեանս լինի կողմը, այնուամենայնիվ, կործան են, որ նրանք խոշոր ուղղակուսի զեպ իսպուլ էին կարող երկրի պաշտպանության գործում: Հնուառար այս ամրացները ունեցել են սակավակ պաշտպանական կառուցվածքներ և զույգ այն երկրի կայանում գտնվել զեպ են իսպուլային ստանալահամարյա գործում:

Մարտունի շրջանի կիլոմետր ամրացների երկրորդ խումբը կազմված է շուրջ ամրացից, որտեղ տեղադրված են Սեանս լինի հարավ-արևելյան սպիկ: Այն խմբի կենտրոնական ամրացը համանաբար եղել է Մովսիսար և Արաշույս զյուղերի միջև կառուցված ամրաց:

Քիչկալեքին կամ Ունարից ամրացը (հանույթ 69) կառուցված է մի քարեկամականի վրա, որի իր մասայն կերպով շուրջառային շարվում է Սեանս լինի և արևելքից՝ գամբարային իջնում զեպի Արաշույս զյուղը, իսկ հարավից՝ Կարցնիսի լանջերի կես միասնով՝ գտնում զեպի Կարանուրից զյուղը: Արածանուրից արտահարի լանջերը չի թերություն ունեն:

Արածանուրի լանջի ընդ միջանրային ամրացի կառուցվածքներն ստիկել է լանջը ամրացին շուրջ պարսպակերպ և բարձր թաղարքերով:

Ամբոջը բնակաճեղճով գրավում է մոտ 18 Նկուար տարածություն, որից միջնաբերդը՝ մեկ ու կես Նկուար: Միջնաբերդի և ամրոցի արևմտյան թեղահատը, յարաշար պարիսպը նվազ է արևմտաթեցքի արևելք և այն թեղավում մի թվով՝ զիպի Շարավարեկը, մյուսով՝ Շյուխու-արեկը: Վերջինիս երկարությունը նույնպես է 250 մետրի, արտաքին կողմից ունի ճամույսի ճեղագործություն (10 մ.) վրա զետեղված որմնակերպի:

Շարավային պարիսպը, թեղավով զիպի Շարավարեկը, հսկանապարհի աջից ծածկել է զիսավոր ճանապարհը: Ծանոթացրե՛ք մյուս կողմով նույնպես սնցել է պարիսպը, սակայն ավելի թույլ:

Գլխավոր պարիսպը շարունակվում է զիպի Շյուխու-արեկը, պաշտպանելով զիպի ամրոցը տանող երկրորդ ճանապարհը, որի մյուս կողմը նույնպես պաշտպանվում է Ալախուլով: ամրոց են մտնում երկու լայն ճանապարհ, որոնք արևելյան կողմից զիպիով զիպի միջնաբերդը, պարսպի մոտ միանում են:

Ամբոջը, բացի իր զիսավոր պարիսպից, ունի նաև երկրորդ պարիսպ, որը շրջապատել է ոչ միայն ամրոցն ու միջնաբերդը, այլև նրանց շրջակայքում գտնվող բնակիչի թաղամասերը:

Միջնաբերդը գրավում է ամրոցի զերիշրջով մասը և ունի ջրանեղի լուծի մե, միայն նրա Շարավարեկայան անկյուղը ավելի սուր է: Միջնաբերդի Շյուխու-արեկայան պարիսպի կենտրոնում կա մի մասը, որը Նավաբայան մասայի է ճեղակույն մարզիկանց և Նեկյանիների ճամուրը: Նրա լայնքը հարիվ երկու մետր է, իր երկու կողմերում ունի զիպի ներս նայող աշտարակներ, իսկ զիպի գոյուն երևում են որմնակերպի: Այն նեղ ճանապարհը ողորդաբար ինքնու է Շյուխու-արեկայան լանջով զիպի բնակավայրը և վերջանում բնակավայրի մուտքի մաս:

Ամբոջի մուտքի մոտ կանգնած են եզել երկու չորս աշտարակ, այսպիսով մի ուղղահայաց պարիսպ բարձրանում է միմյան է միջնաբերդի Շարավարեկայան անկյունը, ուր կառուցված է անհնազոր աշտարակ: Նրա կողքին նշմարվում է ճառագայտիկով շրջապատված մի կացարան, որի մի պարսպ միջնաբերդի պարիսպն է նման մի աշտարակ էլ, թե՛ ավելի թույլ, կա պարսպի Շյուխու-արեկայան անկյունում:

Փամանակով Մարտունի: Բաւարզկար Խուճղն, հարկով ամրոցը բարձունքը, այն բաժանել է երկու անհավասար մասի. Շարավարեկայան մասը

տում մնացել են բնակավայրի մի մասը, ամբոջը և միջնաբերդը, մյուս մասով՝ միայն բնակավայրի մի փոքր մասը, այն էլ ճեղագործված մածկել է Սեփանի ջրերով, որը բարձրացել է լճի մակարդակը:

Նշված ճանապարհից զիպի Շյուխու-արեկայան, 25—20 մետր ճեղագործություն վրա, մի քարամույրի ճակատին գտնվում է ուղորդական Քաղաքը Թուսաւ 1-ի սեպագիր արձանագրությունը:

Այս արձանագրությունը գրեմուն, որը Վարչարիբի որդի Թուսան նվաճել է այսպե՛ս արջին պարսկյան ունեցող մի ամրոց, որը պատկանելիս է եզել այլուտեղի ջեղին (պրոֆ. Գր. Լավաբյանը այն վերագրում է Ալախուլնի երկրին): Ուստի, Եւրաթուրի թագավորը, գրավելով սահման զուլայություն ունեցող ամրոցը, նորից նույն սերունդ կառուցել կամ վերակառուցել է Շիրե և անվանել Քիչյուրաբի ամրոց:

Ճեղագրությունները ջուլց յարջից, որ ամրոցը Շիրեական պարիսպն էր և որը աշտարակներ վերակառուցված են, բացի դրանից, ամրոցի երեսում է ջրակու բնակավայրում տարբեր ժամանակաշրջանների կառուցվածքներ կան: Այսպիսի մեծք բերել ենք բնակավայրներից գլխավոր մի շարք շարժագրություններ (աղյուսակ 70), որտեղ պարզ երևում են նախատարածական ժամանակաշրջանի կիրառական տիպի շարք պատի մի ճամույս է ուղորդական ջրանի բնակարանի պատի կողմում, որը բարձրավուն է նրբում աղյուսակ: Բացի այդ ամրոցի և ճառիսպանի միջնաբերդի զիսավոր պարիսպից և քարաբարձրը վերակառուցված են, նրանց արտաքին երեսները շարված են տաշված քարերով, և զրանց ուղղով կղզեկներ զարձակ են զիպի զուրս:

Օվաբիսով, որը նույն Քիչյուրաբիին է, Նավանուար ունեցել է խելուն շարք, օպադարձեցով Վարչեկիսի լեռներից ճառագայտիկով աղյուսակների շրջը:

Ալախուլով, ուղարտական ամրոց Քիչյուրաբինն Անասու լճի Շարավային տիրին Նակոբապեղ է ուղորդական թաղամասերում ճեղակույն, իր մեջ նույն պատկերով շրջակա անկարծիքի ջեղիններ, ինչպես նախդի թաղերը Անկիրտի երկրում:

Վանի ընդը (Նանույթ 71): Անաղապը զյուլցից է կիրճում Շարավ, Վարչեկիսի լեռնաշղթայի լանջերին կամ թաղամասի միջնաբերդային ամրված բնակավայրի, այդ թվում՝ մեկը, որը մեր կարծիքով ավելի մազ ժամանակների մշակույթի մասնակ է: Դրան ճառագայտորեն կանի ամրոց կամ թեղն են եղելու: Այն աններ կապված է ամ-

րոցի պարիսպների ներքում մի խոսարձած վանքի սակավայրի մաս, ուր կառուցվել է ավելի ուշ: Երբ ամրոցը:

Ամբոջը կանգնում է մի թվարժիք՝ Տրդուսյանի Շյուխուարեկի մասում: Այն իր զրուցեցրած տարածվածքում մոտ 2000 Կմ է, որի ճամար կարելի է այն ճամարն միջնաբերդ, որտ շուրջը, սակավապես զիպի Շարավարեկը, տարածված բնակավայրի ճամար: Միջնաբերդն ունի պաշտի մե, որի կողքացած մասը գտնվում է զիպի Շյուխու-արեկայան:

Գառնեք շարված են կիրառական այլ ամրոցների պատերի նման, 3-5 մետր լայնությամբ, միայն այսպե՛ս թաղերը ավելի փոքր են, սակայն զարդակ ստանալու ու ստանջ շարվել:

Ի տարբերություն մեկ ծանր ամրոցների, այս ամրոցում Նախտարեկած երկու աշտարակներ կառուցրեսան են, որոնք գոյուն են ընթանում ամրոցի Շարավը, Շարավարեկայան պարիսպների անկյուններում: Այս մեծ թաղերակները Շիրեյնում են միջնաբերդային ամրոցի պաշտարակներ: Չեղանապես էր, որ այստեղ միջին զարբերում վանք կառուցցենի վերակառուցել են նաև միջնաբերդի պարիսպներն ու աշտարակները:

Միջնաբերդի պարիսպներից գոյուն է ներքում ե-լուց տարածությունները ծածկված են կացարաններ ավերակներով: Ավերակների պատերի կառուցման անհեկկան ճամագապատանում է պարիսպների կառուցցեն, սակեր ճեղականում ունեն ջրանկուտն են:

Այս ամրոցը ամենամուլցը պաշտպանված է կ-զի, Նավանուարն մի քանի սնանով վերակառուցվել է վերքում Նակոբապեղ է վանքի պարիսպի:

Ամբոջի թե՛ Նեուս, ձարակներ կա մի ստանդակ աղյուսակ, որը չբից էլ քաւ երեսույթին, ոպովել են բնակավայրն ու միջնաբերդի պարիսպները:

Քրտուի ընդը (Նանույթ 72): Երրորդ խորի ամրոցներից են վերքում նաև Ալախուլու զյուլցից շարք կիրճում զիպի արեկը գտնվող, այսպես կոչված, Քրտուի ընդը:

Ամբոջը կառուցված է փայրիլայան Նարթ ըլրի զյուլցից, որը բնկած է Շյուխու-Շարավ ուղղությամբ: Բարձունքի լանջերը երբ կողքի ճամարը Նավաար թեղերում ինչում են զիպի ստանդակներ, թուցի արեկյան լանջից, որը ավելի զիվարսանակի է և Քիչյուրաբից է լանջվում է զիպի իրո ձորը: Ամբոջը գրավում է կես Նկուար տարածություն:

Պարիսպների վրա Նախտարեկայանի Շիրե աշտարակ, որտեղ զյուլցեցրած են ամրոցը շարք սակավայրներում, ճեղակույն պարիսպի զիպի կենտրոնում է Պարիսպների լանջվածքում շարք մտնո է, անչապես և ստանջ թաղերից: Մուտքը գտնվում է Շարավային պարիսպի կենտրոնում և ունի երեք մետր լայնություն:

Ամբոջը, մեր կարծիքով, ունեցել է սեղանակա պաշտպանական նշանակություն, ինչպես վերջ նշված էր շարք այլ ամրոցների:

Ամրոցում և կարծիքում գոյուն երևում են բազմաթիվ բնակարանների ավերակներ, սակեր պատերի կառուցման անհեկկան նման է ամրոցի պարիսպների կառուցցեն:

Ամրոցում և նրա մասուկա շրջակայքում շարք չկա:

Եղորեկիս կամ Վեժարալիս ընդը (Նանույթ 72): Վարչեկիս (Պեղազկանոր կամ Ալախուլով) զյուլցից զիպի Շարավ, երեք կիրճումը Վարչեկիս գետի մասի արևմուտքում, ինչու մասնապատ, մի խումբ ըլրարների վրա, որտեղ բնկած են Շյուխու-արեկայանի զիպի Շարավարեկը, կանգնած է եզել մի չորս կիրառական ամրոց, որը սեղանակները կարտերի (Ավերակների) ընդը են անվանում: Այս ընդը շրջապատված է բազմաթիվ ճեղագույն և միջնաբերդային բնակավայրներով, զամբարաններով և վերինանկներով:

Ամրոցն ունի շուրջ 800 մետր երկարություն, լայնությունը Շյուխուարեկի և Շարավային մասերում 60—70 մետրից չի անցնում, իսկ ամրոցի կենտրոնական մասում 150 մետր է:

Այս ամրոցը շրջապատված չէ պարիսպներով: Դրանց ճեղերը երևում են միայն արևմտյան կողմից, մեղացած կողմերը պարիսպներ չունեն, իսկ որ այն Ալախուլուն գետը շրջանցել է, և ստացվել է մի թեղակզի, որի երեք կողմերը ունեն ուղղանկյուն, մասնապատ գտնված, որը ինքնու է միայն գետի Նանը:

Ամրոցն իր ամրոցը երկարությամբ, նույնանման խոլոր թաղակար թաղերով շարված միջնաբերդային ընդը բաժանված է վիչ անհավասար բաժանուններին, որակից կերպը թեղակույն Շյուխու-արեկայան մասում են, իսկ երեքը՝ Շարավային: Ամրոցն այսպիսի կառուցցենքը միանգամայն ճամագապատանում է վարչի սեղանակները: Ամրոցը Շյուխուարեկի և Շարավային ըլրարներից զերիշում են շրջապատի վրա: Այդ ըլրարներից բաժանված են մի փոքր լեռնանցով, որտեղից կ-

զէ են մտաբեր զեպի բլուրների վրա կառուցված
ամրոցները, զեպի նշված Ֆրանկոզու վրա ան-
զազրկու ընտանալայի հիմնական մասը: Այդ թի-
րակցու հյուսիսային լանջով իրեում է մի կաման
զեպի Վարդեհիս գետը և երս մասն ավում գտնվող
պարուար, որտեղից բերքի բուսիները կարող էին
չոր զերցնել, կէն հուշիակ ամրացի ու շնոր շրջա-
պատված լինեն թշնամու կողմից:

Հարավ-արևելյան անկավորքին և անկնախոր
բամբուտերի հյուսիս-արևմտյան անկյունից մայ-
նապատ լանջով զեպի արևմուտք է իջնում կիկլուպ-
յան պարիսպը և Տասնում գրամբարանադաշտին:
Այդ պարիսպը համարեն ունեցել է հասող եղա-
նակութեան Քշեմում, ներթուսման մամանակ ամ-
րոցի որևէ մասում պարիսպը զիստ արգելակներ
նրան՝ տեղեկու ամրոցի մյուս մասերը:

Ամրոցի բամբուտներից զեպի բլուրը անկյուն-
ներում եղել են աշտարակներ, թվով 12, որտեղից
աթիւ կառուցված է արևմտյան պարսպի վրա: Եր-
բարե ունեն համաար մեծութեան, քրտանկլուսի
ևն և զորս են թնթած պարսպի արտաքին երեսը:

Պարիսպներն ու բարարուցները հիմնականում ա-
վելոված են, տեղ-տեղ հազիվ մնացել են մեկ-երկու
շարքով: Կան հաստամներ՝ 5—6 մ. բարձրությամբ:

Պարիսպների լաշնութեանը հիմնականում երեք
մետր է, սակայն պատասխանատու տեղերում ա-
վելի լայն է: Շարվածքը անտաշ բարձրից է, ա-
տանց շաղախի սղապործման, խոշոր բարձրից,
երկշարի մեջ լցված է ավելի մանր բար:

Այս ամրոցը իր կառուցվածք և տեղադրմամբ
հիշեցնում է Սեան բաղադրի մոտի Մեծիկ ամրոցը:

Փակագծի մեջ ասենք, որ ամրոցի արևմտյան
կողմում, որտեղ միջնադարյան զլուղի է եղել, մի
սուպակաշարի վրա կորագրիք ՔաջՊարզի զլու-
ղի անունը: Եւսին անվանը հանդիպելիք Մարտու-
նի ավանի կնիկցուց, բակում, մի այլ սուպակաշար-
ի, որի վրա դրած է, որ հանդուսյուր ՔաջՊարզի
զլուղից էր:

Այս ամրոցից բնջ ներքի, Վարդեհիս գետի աջ
ափին, մայրերի վրա կան մաշտապատկերներ՝
հայտնաբերված Ս. Յ. Բարեուպարյանի կողմից:

ՔԱՐԱՊԳԵՍԱՐԻ ՇՐՋԱՆԻ ԿԿԼՈՊԵՈՆ ԼՈՐՐՈՆՆԵՐԸ

Այն երեք ամրոցներ, որոնք գտնվում են, մա-
մանակապից վարչապետական բամբուտերում,
Քասարեղաբեր շրջանում, կողմում են Մարտունու
շրջանում եղած ամրոցների շարունակութեանը Ան-
վախա լճի հարավային ու հարավ-արևելյան ափ-
երին:

Այս ամրոցների երկերք միևուրարտական տի-
րապետութեան շրջանում կալվել է Արդուկիկի, ինչ-
պէս զա երևում է արարտադան թագավոր Սարգու-
րիի սեպագրի արևմտաբլուրյունից, որը փորագր-
ված է Մազիկ գլուղի հարսմում գտնվող մի բարձր
մայրի ճակատին:

Քարե-դու կամ Տաշ-կամու ամրոցը (հանույթ
74) Կարճաղբայր գլուղի հարավ-արևելյան կողմի
սարահարթում գտնվում են ավերված կիկլուպյան
ամրոցի ավերակներից: Այդ շնոր կալվում է Քարե-
զուս (Տաշ-Կափու) այն բակի համար, որ ուղղակի
եղած թրիստանական երկու սրբավայրերի գոտերը
լինված են հնդալական բաղադր բարձր:

Ամրոցը դրսում է շուրջ հինգ Նկուտար սարու-
մութեան, որից ավելի բան մեկ Նկուտար միջնա-
բերցին է բամբին ընկնում: Ամրոցը և իր շրջակա
շնոր երեք կողմից շրջապատված են զսահմիկ ցած
իւրեղ, համարյա անմտաշնի լանջերով, որոնց
ներքեում, շրջանցելով սարահարթը, հասում է գե-
տուից զեպի Սեանու լճեր:

Քարե-զուս ամրոցը, կառուցված լինելով Վար-
դեհիսի լեռնազղայի հյուսիսային սարահարթ
լանջերից մեկի վրա, իր գերքով ու սարեթվամբ
բնույթով է շրջապատում ընկած հարթ սարածու-
թյունների վրա և այնտեղից դիմում է Սեանի ուղ
մակերևոր, աշպու, ինչպէս Սեան բաղադրի մոտի
Մեծիկ ամրոցից: Բացի դրանից, ամրոցից զեպի
աթևերը շարունակվում են Վարդեհիս լեռնաշր-
ջայի լանջեր, աստիճանաբար՝ Կզրից գետով

մինչև գետի հարավ, մետ զորս գլուղի հանում
նրին Մազիկ գլուղի մոտի ամրոցը, որը Քարե-
զուս ամրոցի գծից որպէս հիմնական զորս է կնի
զեպի լճի՝ կազմելով մի ազնիվանե լեռնաշար,
իսկն մեջ տեղեկվում է հնդալական սարավանդ
հարթավայր, որը գաբեր շարունակ կերպերի է իր
մշակոյթին:

Ամրոցի միջնաբերը կառուցված է սարահարթի
սաավել բարեք տեղամասում և շրջապատված է
մինչև այժմ պահպանված պարիսպներով: Միջնա-
բերի ունի կտր մե, հիշեցնում է Հերի-զարի ամրո-
ցը: Միջնաբերից պարիսպները շարված են ան-
մշակ, բաղադր բարձրից, հարմարեցված միմյանից,
հարթ կողքեր՝ զեպի զորս: Քարայի լաշնութեանը
չորս մետր է: Մուտքի բաղադրը գտնված է զեպի
արևմուտք, երս աջ ու ձախ կողմերում երևում են ան-
մշակ հարավային բարձրից, հարմարեցված միմյանից,
հարթ կողքեր՝ զեպի զորս: Քարայի լաշնութեանը
չորս մետր է: Մուտքի բաղադրը գտնված է զեպի
արևմուտք, երս աջ ու ձախ կողմերում երևում են ան-
մշակ հարավային բարձրից, հարմարեցված միմյանից,
հարթ կողքեր՝ զեպի զորս: Քարայի լաշնութեանը
չորս մետր է: Մուտքի բաղադրը գտնված է զեպի
արևմուտք, երս աջ ու ձախ կողմերում երևում են ան-
մշակ հարավային բարձրից, հարմարեցված միմյանից
(աշտակ 75):

Միջնաբերի ունի նաև երկրորդ մուտք, որն իր
կառուցվածք նման չէ սուպակին: Այս մուտքը
գտնված է զեպի հարավ-արևելք: Քարայի մեջ
չկա պարզորոշ մուտքի բաղադր, այլ հանդիպում
պարիսպների վերջավորութեանը զախ ու մի-
յանից կողքով անցնում են 8—10 մետր, որոնց մեջ
գտնվում է երկու մետր լայնք ունեցող անապարհ
զեպի միջնաբերից, աշպու, որ պարիսպների
կուսում մամանակ մի բակի մետր Տեղավորութե-
անից նույնիսկ չէ կարելի մուտքի տեղ որոշել, որը
կարճուս գաղտնադու զեպ է կառուցել:

Միջնաբերից ներսում նկատելի են ընտանաբան-

ների ու կայսրանների խռովիտան թափված պատերի պեղանքներ, որոնք իրենց կառուցման տեխնիկայով չեն տարբերվում պարսիկ կառուցանքից, բայց այն, որ այսպիսի պատեր պակի բարակ են, իսկ արաբեր՝ մասր: Այստեղ երևում են նաև միջնադարյան խաչքարեր:

Միջնաբերդը, ինչպես վերը ասվեց, զբաղվում է ամրացնելով նաև ամրացնելով նաև և շրջապատված է բազմաթիվ կայսրաններով:

Բնակավայրում, որը այժմ վեր է անվանվում Վառլանոն, արևմուտքում կարգադրված են տների ամբարաններ՝ տարածված միջնաբերդի շարավանի և արևելյան կողմերում: Բնակավայրում գոյություն ունի նաև առանձին խուճր կացարանների ընդհանուր պարագաններ, որը համեմատում միջնաբերդի պարսկականին՝ նա, ավելի եղև է ու բարեր է՝ փոքր: Բնակավայրի շարավանի մասում են գտնվում բարձր դուռ-մատուռները, որոնք մի գույն նախադրիտանական մի արտադար են եղել:

Գիտվում էր նախաբերդի գեղի ամրացնելով է բարձրանքի արևելյան ստորոտից և չլուսնային կողմից սրբապատույն բարձրանալով գեղում գեղի արևմուտք, սառնահանարը գտնվելով Շարավանից, պիտուր մուտքից մտնում միջնաբերդը, իսկ շարավանից՝ զեղի թևակավայրը: Այս հանապարհի օգտագործվում է նաև այժմ: Մի այլ հանապարհ՝ որի մի մասը երևում է թևակավայրի շարավանից մուտք գտնվելով, ստանում է ուղիղ միջնաբերդը: Երկու հանապարհներն էլ պատկերված են եղև սառնակապան արտաքին կողմերից, և այդ հանապարհով պատու կարող էր շարվել մասնաձևերի ամեն անսովոր անվանումը գտնվում:

Ինչպես թևակավայրում, նույնպես և միջնաբերդում կան խնցրվածքի բազմաթիվ մասր թվարներ, որոնք հիմնի վրայից բերելով, կենտրոնների ստեղծում, մուգնական ստորին կողմերից և այլն:

Ամրացնելով միջնաբերդը շրջվ կարող էին սպասարաններ:

Մովակի ամրացնելով (հատված 76): Մովակի գյուղի մասր կենտրոնի ամրացնելով տեղավորվում է գյուղի շարավանին և արևմտյան կողմերում գտնվող բարձրանքի վրա, որը իր շրջապատը նկատմամբ բարձր է 50—60 մետրով: Հովանոսյան, որի վրա գտնվում

է ամրացնելով, մտնում է լին մեջ, լին այժմյան ամբարանակառուցի նկատմամբ: Այդ վայրը մնացել է սակ որպես բարձրագույն սարահարթ, որից հեռու է նաև այդ ամրացնելով շինարարության մասնաձև կառուցում: Գտնվելով մի աջափնից զբերելով բարձրանքի վրա, Մովակի ամրացնելով անսովորակ պայման է հանդես բերել արևելյան Շարավանի ամրացնելով ներքևում օտար ճեղքերի և ցեղախմբերի գեղ, այնպես, ինչպես Առանձին ամրացնելով՝ չլուսնային:

Ամրացնելով և նրան շարվելով թևակավայրը թևակառուցում է ընդհանուր են: Նրանց երկրաբանությունը չլուսնային Շարավանի ավելի քան 700 մետր է, լայնությունը՝ 500 մետր: Այսպիսով, Մովակի ամրացնելով թևակավայրով գրավել է շուրջ 3,5 քառակուսի կիլոմետր: Դա մեղ մասեր ամրացնելով ամենամեծն է:

Ամրացնելով շրջակայքում կան բազմաթիվ գյուղատեղեր, որոնց պեղումներով 1906 թվականին գտնվել է Մովակի լայնություն: Շարավանները կյանքը գտնվում են Վրաստանի արևմտյան մասերում: Այս կյանքը ստորին կողմերից են պատկանում, սակայն ինքնակառուցված թևակավայրում են է Նազարամյանի երկրորդ բառարանով (ձ. Բ. ա.):

Մարտանի—Քասաբլանք մասնաձևից իրեն, ամրացնելով և թևակավայրի թևակառուցում է իրեն և նրան շարվելով մասերի, ինչպես այդ արվել է Օմաներում: Այսպիսով հանապարհը, բարձրագույն թևակավայրի արևմտյան մասում, անհղում է լայնամասով Նավան, որի մյուս կողմերում թևակավայրում է արևելյան ամրացնելով: Դա թևակավայրից արևմուտքում է թևակավայրից: Մյուս կողմում թևակավայրը միջնաբերդից, իր մասը կողմում թևակավայրը միջնաբերդից, իր մասը կողմում է եղև լին մեջ: Այն իր կերպ կողմում վերջում է անսովորակ պատկերով, իսկ Շարավանին մասը կողմում է թևակավայրին լին:

Լոքը պարագայառանձինների շնորհիվ ամրացնելով բարձր կողմերից անսովորակ է դարձել: Գյուղատեղերի և կացարանների պատերի կառուցման տեխնիկայից հետո, ստանալով զարգացում բարձրագույն անշարժ շարված են պատերի ու պարսկաները:

Վանի թևակավայրից նկատմամբ Շուկի են այս ամրացնելով, շարվելով նրա տեղերից և, ավելի բարձր: Կառուցելով կամ վերակառուցել են այն՝ ըստ իրենց պահանջների: Ամրացնելով չլուսնային կողմերից մասը վրա թողել են իր անկողնի արձանագրությունը: Արք միջնաբերդի մասում են, որ այդ ամ-

րացնելով և իր շրջապատող վայրերը կողմին են Արաբիկների երկիր (արևմուտք 77):

Միջնաբերդից զեղի արևելք, սեպագիր արևմտաբարձրությունը 20—30 մետր զեղի հանապարհը կան բազմաթիվ բարձրանքներ, որոնք նույնպես կայսրաններ են եղել: Բարձրանքներից երկուսը մտնալով են ստանալով թևակավայրից (ստանը պեղումներ կատարելով), որոնք մասեր մի բանի անշարժ կերպեր են ստեր:

Առաջին (պահանջական ստանը) բարձրանքում է 11 մետր երկարություն և 8,4 մետր լայնություն, ստանալով կոնսոլն է 3,5 մետր բարձրություն ունի կենտրոնում: Առաստաղը պատված է կարծրացած քարերով: Բարձրագույն մասից անց երևում են պատի ներքին: Պատը մասնաձևերի կառուցման է ցույց տալով է թշնամիներից, գաղտնիքից և ջրային, ինչպես այդ տեսակը Սուեզը ամրացնելով և Գաբրիելի իր երևում ունի երկրորդ թևակավայրում, որը մի կերպից անցնելով կողմում է ստանդին լին է Մովակի կերպից դուրս: Երև կերպից 12 մետր է, լայնությունը՝ 3 մ., ստանալով կառուցումներ են, կենտրոնում երկու մետր բարձրություն:

Երկու կայսրանները միացնող մուտքը, մեղ կարծրացած, բացված է արձանատիաներով, շարված բարձր վրա իր նկատմամբ գործիքի լին: Լայն բարձրանքով ստանդին սեղանից կարծր պատված է մի կողմ, որի մուտքը հասնակից բարձր է 2,4 մետր, ունի երկու մետր լայնություն և խորանուն է մայրի սակ ավելի քան 6 մ.:

Երկրորդ բարձրանքով, որը նույնպես բացված է երկու բարձրանքներով, այժմ սեղանից պատված է իրեն միջնաբերդից: Այս բարձրանքը ստանալով են պատեր նույնպես մտնված են թևակառուցում կարծր ստանդին: Գյուղատեղերի պատված է, որոնք լին են իրենց պատկերից, բարձրանքի խորքի պատում, մուտքի գեղաց գտնվելով է եղև զարդ-կառուցումներ: Բարձրանք ունի 16 մետր երկարություն, 12 մետր լայնություն, ստանալով կոնսոլն բարձրանքում է 2,5 մետր, երկրորդ թևակավայր ավելի բարձրանքում է, ունի 20×16 կմ տարածություն: Կլանքը բարձրանքի մուտքի գեղ նույնպես երևում են պատի ներքին:

Ամրացնելով ջրամատակարարություն լուսնային կողմին է համարել, շարվելով նրա կամ վայրերի լիններից, ստանալով բարձր կառուցումներին, Տասուն են բազմաթիվ ստանդիններ:

Ամրացնելով միջնաբերդի արևմտյան մասում կան

է միջնաբերդից զեղի արևելք, սեպագիր արևմտաբարձրություն են 14—17-րդ դարերով: Կան կերպեր, որոնք զեղանքում են նույնպես կայսրան-գյուղատեղերի վրա:

Կար զարդ ամրացնելով (հատված 78): Այսպես զարդ գտնվում է Քասաբլանքից (Վասակառուցել) երկու կողմերում զեղի Շարավան, այդ զարդից զեղի արևմուտք ընկած է մի առանձին բարձր, որին սեղանից կողմ կար զար լին անվանում:

1959 թ. Նազարամյանի և արգելադրության ինստիտուտի ամրացնելով Քասաբլանք Ս. Գ. Քասաբլանքից զեղի արևմուտքում այսպես կարծրացնել են Նազարամյանի պեղումները: Պեղվել է կլանքով ընդ թևակավայրի լայնի՝ Շավ այսպիսով կառուցում պարսկական շրջակայքում: Բարձրանք, որի վրա մասնաձև կենտրոնում է եղև միջնաբերդը, ունի 200 մետր կառուցում: Բարձրագույն կողմերում են 90 մետր լայնություն: Բարձրանքի իր գաղտնիքում են ու կենտրոնից ավելի Նաբթ ստանդիններն ունի կլանք թևակավայրի վրա այժմ շիններից գրվել են զմ մետր թևակավայր, բարձրագույնում բարձր մի բանի կառուցում, որոնք Նազարամյան շարվելով են, այդ ստանդինները կարծրացնելով վերանորոգելով:

Շնայան շիններից բազմաթիվություն, բարձրանքից գաղտնիք, ինչպես նաև լայնների ունեն Նոր կայսրական շինար: Պեղումների շնորհիվ, կար զարդի արևելյան լայնից բացվելով մի բանի սեղանից, որոնք գաղտնիքում են միջնաբերդից պարսկական կարծրացում և անմիջապես նրա կոնսոլն: Ինչպես պարսկական, նույնպես և սեղանից կարծրացում կառուցել են անշարժ: Միջին կենտրոնական բազմաթիվ բարձր շարվածքով Շինքեր վրա, իսկ նրա վրա գրվել է անմիջապես այսպիսից դատ, այսպիսին միջնաբերդից համար գոտործով է ստանդինից պարսկական շարված, որի Նաբթ գտնվում է շրջակայքում: Այսպիսին ունեն Նազարամյան լայնի՝ 40—50×20—25×10 և 15 խորանունքում: Սեղանից միջնաբերդից համար լայնից Նաբթում է միջին մեկ մետր, իսկ արտաքին պարսկական՝ մեկ ու կես մետր:

Կար զարդ շրջապատում բարձրանք լին, և ամրացնելով Շինքեր բարձր լին զարդի մասր բարձրանքի արևմտյան լայնից:

Մեկ այժմ Նազարամյան ամրացնելով, ինչպես ստանդին, Սևանի ամրացնելով անմասնաբաժին ամրացնելով Մովակի գյուղի մասր ամրացնելով և Այն-Կար կար զարդ ամրացնելով կամ միջնաբերդը Նազարամյան Նաբթից և մի ստանդինով ամրացնելով Մովակ

գյուղի ամրացի և առճամբակ Սեանի ամրացուծ
Տարածարեկայան ամրամ, ինչպես Արցախը Նա-
րադուզում, Եգիպտոսը սահմանադարձի և
բարեբաւում:

Միջուրերը պղնձե Տաշուարեկայան խնդ-
ղին թափումով կտորներ, աւաւանների ամրո-
ւներ, որպէսզան քարի փշտարեկ: Մեկտեղերի
մէկում գտնվեցին մեծարանակ փայտի և ամրոյի
մտեր, փայտածուխ, կիտարզում փայտ կտոր-
ներ, մտերի միջի գտնվեց երկաթի խաւում և մի
Տաշուան աման կամ Տաշոց (ՄԻՏՈՒՆ):

Ամրացի ժամանակաշրջանը գծմար է որչա՛ն, փ-
բարեի առ կենդանայան տարի շինարարութեան շի
կարելի, ընդհանուր, կարծիք կա: որ Կար գարի
ամրաց կամ միջուրերը կարելի է թմարել զայ
Տաշուան ժամանակաշրջանով, սակայն, ինչպես
վերը Լեզնի, Կար գարի շուրջ փակում է եղի Նա-
կարան ընդամուտը, որն իր նշանով Տաշուան
է մինչև զայ քրոնդուարյան ժամանակաշրջանին:
Արտակի կարելի է կարտարել, որ Կար գարի
ամրաց, կէն կազմում է իր շրջագարի Տեւ ժա-
մանակաշրջանը, սակայ անընդամ փրակա-
նուցելի է ու Տարտակէ մինչև զայ Տաշուանի
շրջանը:

Ամրացի գետի Տրուխ, Տարթաւաշում գտնվի
ևն թափումով կամուսանների թկերներ: 1961 թ.
ամրացի 1000 մետր գետի Տրուխ Տեւախուզու-

կան պիզում կառարեկ մետր ու կն բարեի քչ-
բարեի քրո, կարելով առ խաւումում (6x6 մետր)
և մեկ մետր շախմաթում: Պէզման ժամանակ
գտնվեցին ևն գարի փայտեղան, սին կամ անան
մի երեւակայան սպարի վերարեկով, կազմա-
նի կտոր, որը պուրակում է լայնի, Քաւտի, լեզմանի, Պիտուարի, Նախիբանի, Քրոյ-Քա-
փայի, Եզնիի և Քիտուանի վարտից գարս կնամ
զայ քրոնդուարյան խնդղին Տեւ: Խաւումի
Տաշուանը (1,5 մետր) խորութեամբ ժամկում էր
պիտակ Տղով, որը ամրակում էր ու խնամ
կարեղան:

Սեփաղում են, որ պիզում անը զայ քրոնդ-
ուարյան կարտակի պատկարով մի կարտակ էր:
Մեկն սեւանը, որ այս շրջանում կենդանայան ամ-
րացիք թէ ևն Տաշուարեկայան: Կարծում ենք, զո
թաղարարում է շրջանի աշխարհագրական գիտրով:
Քաւտարեկայան շրջանը, Սեւանի գյուղից ևն, ինչն
մաս լեւան լէ: Արտակից սեւանում է մի Տարթա-
վան, որը կզմում է մինչև Սեանի լեւանաշրջանի
ստորտակը, սակայն այս լեւանում էլ գտնու շի
Տաշուարեկայան կենդանայան ամրաց կամ անան կար-
ցի Տաշուանը:

Այլախում, ամրարում ևն Ուրուի-Քաւտի
ցեղային միութեան մինչ առն Տաշուան աւանա-
նեւում կզմ ամրացիք և այլ անան Տաշուան-
ների մտայն արքում Տաւաւաւա սեղկաթկաններ:

ԿՐՈՒՆՈՒՄԱՆ ԳՐԱՆԵՐ, ՍՈՒՆԱՆ ԵՎ ԱՓՈՒՄԵՐ ԿԵՆՏՐՈՆԱՆ ԱՐԿԻՏԵՐԸ

Կրտսեանային շրջանը կենդանայան ամրացիքով
Տարտու լէ: Եզմաներ է Սեանի ամրացիքի աւ-
մաններից գարս ևն: Միայն երկու ամրաց կա սե-
միպակն ընդ արեւելյան ստին, որան մտայն ար-
տան մեկ կրտսեան Տաւաւաւաւային: Մասան ինչ
ամրացիքի մասին կրտսեի այլ տաւում:

Պաշտպալն ամրաց (Տաւաւայ 78): Արտակէ
գրոնցի ինչ կրտսեան գետի Տարած ու Ջիլ գրո-
նցի գետի Տրուխ երկու կնդկմար, այս գրոնցի
մէջ ընկած Տաւաւաւային 500 մետր գետի Սեանու
ինչ կա մի աւանակի բարեկար, որն իր շրջագա-
րի բարեի է շուրջ 100 մետր, և այն բարեկար
միս գտնվում է Տարտուի Տաւաւաւայ ամրաց-չին:
Քարտակը իր ստորտակերի մինչև պարտը խնամ
թաղարարու է, նրա լանջերը գրեթէ միտանակ
դարտաւանային ևն: Լանջերը, Տաւաւաւայ արեւե-
լյան ու Տարտուային, սերնդեկ ժամկում ևն ընա-
կարանների արեւակներով:

Քրոյ-չինի պարթակները կառուցվում ևն ոչ մեծ
բարեից, որան տաւայ ու աւանի միտանակ շա-
գարի թափում ևն միտանակ միս: Քարտակը զա-
պաթ շրջանուն, 2000 քաւտակայ մետր սաւա-
նաթիւմը կերտակում է պարթակներով, մտայ
տեւանով գետի Տարած-արեւաւայ: Մեր կարծի-
քով, սա ամրաց-չինի միջուրերը է եղի և, ի
տարեբարթեան միտայ ամրացիքի, որան միտա-
րեկը գտնվում է ամրացի արեւ թաղարարի մա-
նում, որս միջուրերը գտնվում է ամրաց-չինի
կենտրոնում: Նրա շրջագարը ժամկում է կարտ-
ականների ամրակներով և 20—25 մետր երկարա-
թիւմը սեղանում է կրտսե պարթակը, որը իր Տա-
րտուային մասով միտանում է կրտսե պարթակն: Այս
երկու պարթակների միջև ընդմիջ կան կարտ-
ակներ: Ամրաց-չինի շրջարը, ոչ լինի պարթակը
սեղանում է կրտսե պարթակի Տրուխ-արեւելյան

մասին և, շրջանեկով ամրաց արեւելյան կզմով,
շրջանեկում է գետի Տարած և վերջանում մի
խումբ մայրիկ մաս, որան գրոնցի թաղարարի
գեր ևն խաւագի: Այս պարթակ շի միտանում արեւ
պարթակ Տեւ:

Պարտի լանդաթիւմը կրտ մետր է կրտսե և
կրտսե պարթակների միտանակ անը կարելի ոչ-
տարտակ ամրակի մինչ: Խաւուման անարտակի
մայրարեկը երեւում ևն կրտսե պարթակի Տարտու-
յին մասում, որան գտնվում է նաև մտայն գետի
ամրաց: Պարթակներում, Տաւաւաւայ շաղարարում,
դարտարարում ևն ընդմիջ մայրակը, ինչպես զո
սեւանի Սեանու լին Տարտուային և արեւելյան սե-
ղանում կզմ ամրացիքում, նրան ընդարեւում
պարթակ մէջ:

Ամրաց-չինի գետեկում է Սեանու լին Տրուխ-
արեւելյան կզմում գտնվել Տարտում ընդ միտայ սե-
ղին, նարտուա գրոնցի մաս: Մեր գրոնցի ամրացի
տեղի գրեմար, իրենց զիջում ու կառուցարարական
սեղինկայով կրտակն է ինչպէս ևն միտանում:

Պարտի լին ամրաց Տաւաւաւայ զարտակայ
Նեւակու է եղի ընդ արեւելյան արքում, Վերջու-
րի երկրի ցեղերի կզմից Տարտուային կարեւե-
լու Տաւաւայ:

Ամրացի շրջարարը Տարտուան է շրտուա աւա-
նեկով:

Յրտակէ գրոնցի ամրացը (Տաւաւայ 89): Ամրո-
ցը գտնվում է գրոնցի արեւելյան մայրամասում և-
զմ թարեկային Տարտուային լանդում, Պրտում է
մաս մեկ Նեւար սաւաւաւային (150x65 մետր):
Նրա կերտում ու գրտում կեւանակ ևն կառուցարանների
Նեւարի:

Ամրացի պարթակների լանդաթիւմը կրտ մետր
է, կառարանների պարտը արեւի կնչ ևն, ընդամ
կառուցման սեղինկան ընչին է: Ամրացի մայր-

բեր պատերով բաժանված է երեք մասի, որից երկուսը հավասար մեծությամբ ունեն, մեկը ավելի մեծ է և զբաղվում է բարձունքի առավել բարձր մասը ու հավանորեն միջնաբերդի դեր է խաղացել, իսկ մյուս երկուսը եղել են որպես թաղամասեր, որտեղ բնդհանուր պատեհով միացվել են միմյանց հետ: Ամբոջի մուտքը եղել է նրա արևելյան մասում:

Չնայած ամբոջի անբարձրագույն կան խեցեղենի մասը բնկորներ, սակայն նրանց միջոցով որոշել ամբոջի ժամանակաշրջանը անհնար է: Միայն պարիսպները, որ շարված են կոպրի, անասը, մեզգված թաղալա մաշտարկերներից, ասանց միացնող շաղախի և մասը բարձրի լիցքի, ենթադրել են առիտ, որ այս ամբոջը ավելի վաղ ժամանակների կառույց է, քերես II զ. հարաբարմյալի առաջին կիսի (մ. թ. ա.):

Ամբոջից գեպի հարավ, բարձունքի ստորին շրջանը և ստորտար մտնկված են միջնադարյան հայկական գերեզմաններով, իսկ նրանից էլ գեպի հարավ, Սևանա լճի ցամաքած մասում հայտնաբերվեց մի մեծ գամբարանապաշտ, որը, մեր կարծիքով, կորսող է ստեղծվել ամբոջի ժամանակաշրջանի հետ:

Ամբոջից գեպի հյուսիս, մեկ ու կես կիլոմետր հեռու գտնվող սարահարթի վրա, որը ավելի բարձր

է, բան եղված ամբոջը, պահպանվել է մի առանձին կիկլոպյան կառույցի հետք: Այս կառույցը հավանորեն եղել է դիտակետ: Այն ունի կիսաշրջանաձև, երկու մասը լայնությամբ, ավելի մասը բարձրով շարված պատեր, որտեղ երկու մայրերը միանում են հյուսիս-արևելյան կողմից բարձրացող անասին մաշտարկին: Պատերից պահպանվել է միայն մի շարք: Կառույցը ունի 35×35 մետր մակերես:

Ամբոջի, ինչպես նաև դիտակետի շրջակայքում չոր լճա:

Սևանի ավազանի կիկլոպյան ամբոջների ու այլ կիկլոպյան հուշարձանները հնագիտական գրահետազոտման մեջ միևնույն ժամանակով բրնջե արժանի տեղը չեն գտել:

Այսպիսով, մեր հետազոտության սահմաններում հետաքննարկել ենք Սևանի ավազանի շրջաններում եղած կիկլոպյան ամբոջների ու այլ հուշարձանները, որի արդյունքն է ենթադրաբար:

Չենք տարակուսում, որ հետագա հետազոտությունները ավելի կհարստացնեն մեր գիտելիքները այդ բնագավառում:

РЕЗЮМЕ

Бассейн озера Севан расположен в северо-восточной части Арм. ССР. Он окружен плоскостями, плато и обширными долинами, которые со всех сторон замкнуты высокими горными хребтами.

Между северными оконечностями Гегамских хребтов и юго-восточными склонами Памбакских гор образуется обширная низменность, по которой течет река Раздан (в древности Илдаруни). Через эту долину с древних времен проходила дорога из Араратской равнины к Севанскому бассейну.

Долины рек севанского бассейна являются благоприятными для земледелия, а высокие склоны и вершины хребтов — хорошими пастбищами, поэтому и с незапамятных времен в этих местностях люди занимались скотоводством и земледелием.

Будучи богатыми разнообразными древнейшими памятниками и особенно циклопическими крепостями, Армянское нагорье давно привлекало к себе внимание армянских и иностранных историков, археологов и путешественников.

Родоначальник армянской истории Мовсес Хоренаци в своей книге «История Армении» подробно говорит о крепостях, городах и других поселениях Армении. Он описывает крепости Ваня (Тушпа), Армавир, Еրվանդադերտ и Ерվանդադա, повествует об Арташате, Тигранакерте, Гарин и о многих других древних памятниках.

Продолжателем дела Мовсеса Хоренаци, многие армянские средневековые историки и иностранные путешественники также описали крепости Армении.

Французский путешественник Пудель Лжузи в 1647 году изучил и составил план циклопической стройки Эчмиадзинского района, у села Хэнауз.

Епископ Ованес Шайхатуни в 1842 году описал крепость Берди-Глух на холме у города Нор-Багъата. Месроп Симбятян, начиная с 1862 года, в течение нескольких десятилетий занимался изучением циклопических крепостей Армении, в частности Севанского бассейна.

Известный английский путешественник Ф. Б. Ливч (конец XIX в.) в своем труде «Армения» неоднократно упоминает о крепостях, встречающихся как в Западной Армении, так и в Восточной.

Видный русский археолог А. А. Ивановский обнаружил ряд циклопических крепостей на северном подножье горы Арарат и организовал раскопки крепости у села Ташбурун.

В своем труде «Мегалитическая культура в Грузии» Меликсет-Беков обращает внимание на циклопические крепости в Армянской и в Грузинской ССР.

Последующие десятилетия начала XX века, особенно после установления Советской власти в Армении, еще больше развертывается изучение исторических памятников и циклопических крепостей. Этнограф и археолог Еրվանդ Լալայան косвенно занимался изучением циклопических крепостей, что нашло отражение в его труде «Раскопки курганов в Советской Армении».

Известный историк армянской архитектуры Торос Торамаян изучил и снял планы многочисленных циклопических крепостей и посто-

лений северных склонов горы Арагац, в Артикском, Ахурянском, Талинском, Аниийском районах, а также в историческом Арагацотне.

С сожалением надо отметить, что все эти труды Тороса Тораманяна пропали во время турецкого нашествия, в 1918 году, когда архитектор-историк вынужден был бежать из Ленинакана в Грузию.

Как уже было сказано, в Армении особый размах получает выявление и изучение исторических памятников после установления Советской власти, когда организуется Комитет по охране памятников, который сразу же приступает к регистрации всех памятников, находящихся на территории Армянской ССР. С этой целью в 1925 году формируется экспедиция, которая обошла западные склоны горы Арагац и составила историческую карту этого района. Экспедицией руководил Ашхарбек-Калантар. Эта же экспедиция ходила по северным районам Советской Армении.

В 1927 году Татевос Андальбекян в Берди-Глухе Нор-Багзета обнаруживает клинообразную надпись, оставленную урартским царем Руса I. В этот связи он написал труд, в котором указывает десять циклопических крепостей, которые расположены в 2—6 километрах от указанной крепости. Он дал планы крепостей Берди-Глух и Джагаци-дар у села Аршвакар с кратким описанием этих крепостей. Клинообразная надпись из Берди-Глуха, на которую обратил свое внимание профессор Гр. Капаняня, внесла определенную ясность в археологию и топонимику доурартского периода Севанского бассейна.

Изучением крепости Берди-Глух и других циклопических крепостей занимался академик И. И. Мещанинов, им написан труд «Циклопические сооружения Закавказья».

Профессор Х. Самвелян в своем труде «Древняя культура Армении» неоднократно упоминает о циклопических сооружениях на Армянском нагорье. Писатель и историк Лео в трехтомной книге «История Армении» говорит о древних крепостях, находившихся на территории Армянского нагорья.

Циклопические крепости Севанского бассейна изучались в 1933 году Б. Б. Пиотровским и

Л. Т. Гюзальяном. Эти же авторы совместно с А. С. Аджняном написали «Циклопические крепости Закавказья», где они дали некоторую классификацию крепостей в соответствии с их характерными особенностями. Они же сняли план крепости «Мртби-дзор», которая находится в двух километрах от Нор-Багзета, по дороге Камо (Нор-Багзет)—Мартуни.

Изучением крепостей Севанского бассейна, в частности Норбагзетского района, занимался С. Г. Бархударян; в 1935 году он написал топографию о стране Уеликухи, или Великухи, в которой показал наличие 22 циклопических крепостей и составил карту района. С. Г. Бархударян сделал топографические съемки крепости-поселения села Кулали (ныне Кармир). Мы также сняли топографию указанной крепости-поселения, только мы ориентировались со стороны села Сарухан, а памятники называли «Цахкаван», так, как называют эту местность местные жители.

В пятидесятых годах В. В. Шлеев изучил крепости Севанского бассейна и написал свою кандидатскую диссертацию. В это же время доктор исторических наук А. А. Мартirosian производил раскопки у подножья высоты Гери-дар, на вершине которой имеются остатки циклопической крепости.

Г. А. Меликишвили, опираясь на урартские клинообразные надписи, найденные на территории исторической и советской Армении, широко осветил в своих трудах вопросы расположения крепостей и поселений доурартского и урартского периодов.

Изучением циклопических крепостей занимался кандидат исторических наук С. А. Есаян и архитектор Е. К. Кафарлян, написавшие статью о трех циклопических крепостях в Шамшадинском районе.

До появления урартийцев на берегах Севанского озера в этих местностях обитали племена и племенные союзы, которые в основном жили в долинах рек и строили свои циклопические крепости на возвышенностях, у истоков воды. Таких долин или групп долин в Севанском бассейне мы насчитали четыре.

Из этих долин первой можно считать долину

реки Гаварагет, с прилегающими к ней районами, где и была страна Уеликухи, или Великухи, имеющая в своем составе 22 крепости (нам удалось разыскать и сделать топографию всех крепостей), семь поселений циклопического типа. Страна Уеликухи на своей северной границе имела оградительную стену циклопического типа, остатки которой наблюдаются и сейчас.

Эта страна занимала площадь более чем 1500 кв. километров и сыграла определенную роль в жизни Севанского бассейна того периода.

Центральной крепостью в стране Уеликухи была крепость на плоскогорье, которое начиналось возвышаться в центре города Камо. Крепость на этой возвышенности местные жители называют «Берди-Глух».

Волея Ванского царства, завоеванная ее, разрушают и строят новую крепость, называя ее «Ворота бога Халди, или город бога Халди», что подтверждается клинообразной надписью, оставленной на Берди-Глухе урартским царем Руса, сыном Сардура.

Вторая группа долин—это долина рек Царкар и Аргичи современного Мартунинского района.

До прихода урартийцев эта страна объединяла племена Луеруни города Тулику, в полутора километрах на восток от села Адамхан, где имеется развалина циклопической крепости. Местные жители это место называют «Крек». Здесь была найдена клинообразная надпись, оставленная царем Сардури, сыном Аргичи.

Третья группа долин занимает берега реки Варденис и еще нескольких мелких рек и прилегающие к ним плоскогорья, имея в центре циклопическую крепость, находящуюся на холмах между современными селами Цовинар и Лучалу. Здесь также на скале имеется урартская клинообразная надпись, оставленная царем Руса, сыном Сардура. Эту развалину теперь местные жители называют «Оцаберд». По всей вероятности, завоеватели из Урарту, захватив крепость, окончательно разрушили ее и на том месте построили свою крепость, называя ее «Тейшебяни» для могущества страны Бианни. Эта страна до завоевания урартийцами.

по определению профессора Гр. Капаняня, называлась «Адахуни».

К четвертой группе циклопических крепостей мы относим те крепости, которые расположены у села Цовак. Упомянутая крепость была сильной опорой урартийцев в юго-восточной и восточной части Севанского бассейна.

На скале этой крепости высечена клинообразная надпись, оставленная Сардури, сыном Аргичи. В этой надписи повествуется о том, что он захватил страну «Аркукини». Эта надпись самая дальняя на восточных и юго-восточных берегах озера Севан.

На восточных берегах озера выявлены нами только две крепости, но пока неизвестно, были ли урартийские завоеватели в этих местах или нет.

Еще одна группа циклопических крепостей находится на северо-западной оконечности озера Севан, вокруг крепости Лчашен. Эти крепости являлись сильным защитительным рубежом, закрывая противнику путь проникновения на западные, южные, юго-восточные берега Севана.

Урартийский царь Аргичи первый оставил клинообразную надпись у села Лчашен, где говорится: «Завоевал я страну города Кехуни. Дошел я до города Ишткуни...». Отсюда видно, что Лчашен и его окрестности, вероятно, до появления завоевателей назывались страной города «Кехуни».

Все эти пять групп крепостей Севанского бассейна, по определению ученых, были объединены под общим собирательным названием Удурн-Этиуани.

Циклопические крепости и другие подобные памятники бассейна озера Севан по современному административно-территориальному делению по районам распределяются следующим образом:

В Севанском районе: 10 циклопических крепостей, три поселения циклопического типа, несколько могильных полей, которые находятся на берегах озера, откуда отступила вода.

В районе имени Камо (Нор-Багзет): 22 циклопические крепости, семь полюдных поселений, оградительная стена, многочисленные могиль-

ные поля, которые свидетельствуют о населенности данной страны (Великухи).

В Мартуниском районе также имеются 22 циклопические крепости, кромежи, многочисленные могильные поля, пещеры, которые в древние времена служили жильем для человека. Там имеется пограничная стена длиной в 5 километров.

В Басаргечарском (Васакашен) районе обнаружены три крепости, долмены, курганы и многочисленные поля.

На восточных берегах озера Севан Красносельского района выявлены только две крепости и могильные поля.

В указанных районах до настоящего времени в разные времена найдены и прочитаны пять клинообразных надписей, из коих три сейчас находится на местах (Лчашен, Цовинар и Цовак). Надпись, найденная на холме Берди-Глух у города Камо, находится в Государственном Историческом музее Армении в городе Ереване. Надпись, найденная в районе села Адамхан Мартуниского района, перевезена в музей Тбилиси до установления Советской власти в Закавказье.

В этих же границах обнаружены шесть армянских надписей.

В древнейшие времена жильем для первобытного человека в горных местностях служили естественные и искусственные пещеры, которые весьма богат бассейном озера Севан (Лчап, Агкала, Геридар, Парави-ванк, Нег-Богаз, Сангар и др.). Они защищали от противников, зверей и от природных бедствий. Как правило, перед пещерами из крупных камней полукругом строили изгородь, остатки которой прослеживаются поныне.

Крепости и поселения бассейна озера Севан можно разделить по времени на 4 эпохи. К первой группе можно отнести простые постройки из необесанных глыб камней без скрепляющих масс (глина, известь). Если стена построена из камней в два ряда, то между ними пространство, не засыпанное более мелким камнем, гравием. Поселения застраивались стеной либо указанным способом, либо наружные стены крайних жилищ поселения соединялись, чем и достигали огораживания всего поселения. Такие крепости-поселения в течение

веков перестраивались и только частично сохранили свои первоначальные формы стен; (Лчашен, Нег-Богаз и др. крепости). Строения такого типа существовали с V—IV тысячелетий до половины III тысячелетия до н. э.

Строительство второго периода относится к второй половине третьего тысячелетия до н. э. и продолжается до появления урартийцев на берегах Севана в VII в. до н. э. В этот период отмечается окончательное объединение племен и племенных союзов и начало периода разложения первобытно-родовых общин, когда многочисленные племена, при общей угрозе извне, объединились против общего врага (Удуритиуани).

В этот период многие старые крепости перестраиваются, строятся новые крепости, где особое место занимает цитадель. Часть крепостей-поселений теряет свое чисто военное значение и, вероятно, приобретает в основном хозяйственное (скотоводство) значение. К их числу можно отнести такие крепости-поселения, как «Ети-ахбиор», «Жани-дар», «Джагани-дар», крепости у села Аривакар, «Мртби-дзор», «Чандон-дар», «Енджалхи», «Аги-берда», «Алон-ког», «Курди-ког», «Брути-дош» и другие.

В эту эпоху крупное военное значение, на наш взгляд, имели крепости: «Мецеп», «Лчашенская», «Берди-Глух» у города Камо, «Парави-ванк», «Шахаван», «Сангар», «Крек», Даштадорская крепость, «Одзаберда», «Каре-дур» и другие. Надо отнести к этой же эпохе пограничные стены.

Строительство получает новый размах в Армянском нагорье в период владычества государства Урарту. Начиная с IX века до н. э. строятся такие мощные крепости, как Ванская (Тушпа), на Топрах-Кале, Ташбурункая и др. крепости Западной Армении, Армавирская, Давти-Блур, Ари-берд, Кармир-Блур, Норбаветская, Одзаберда и другие крепости на территории Советской Армении. В этот период многие прежние циклопические крепости разрушаются, а вместо них строятся новые или перестраиваются старые крепости в соответствии с военным искусством Ванского царства. Эти крепости являлись крупными опорными пунктами для урартских завоевателей. Этот

период мы считаем с начала IX века до начала VI века до н. э.

Наконец, к четвертому периоду относим все те крепости, которые были построены или перестроены в период зарождения раннего Армянского государства, в эллинистический и ранний средневековый периоды. К таким крепостям можно отнести крепости Севанского бас-

сейна: «Алберда» у села Караулут (В-Канут), «Клор-дар» у села Акуни, «Ванки-амрон» а трех километрах от села Ахталдор и др.

В настоящем выпуске представлены все предварительные данные, относящиеся к циклопическим крепостям и другим памятникам того же периода бассейна озера Севан.

SUMMARY

The basin of lake Sevan lies in the north-east of the Armenian SSR. It is surrounded with plateaus and valleys enclosed on all sides by high mountain ranges.

Archaeological finds as well as the bones and horns of forest animals discovered in the Gugham range indicate that those mountains had been afforested in the past.

On the south-eastern slopes of the Pambak mountain and the northern end of the Gugham range lies a valley crossed by the river Hrazdan (named "Uldaroonny" in those days). Again, it is through this valley that the only road from the plain of Ararat to the basin of lake Sevan runs.

The river valleys of this basin offer favourable sites for cultivation, while the high-peaked mountains possess fragrant pasture lands where man has been engaged, from time out of mind, in stock-raising.

Exuberating in numerous different monuments, the Armenian highlands have drawn the attention of Armenian and foreign historians, archaeologists and travellers.

In his "A History of the Armenians", Movses Khorenatsi, the pioneer of Armenian history, has spoken of Armenia's fortresses, towns and estates. Countless are the descriptions of castles and other historic landmarks given after him by mediaeval Armenian historians, native and foreign travellers and investigators.

The study of historic vestiges gets a new impetus following the establishment of Soviet Power in Armenia. In 1923 the expeditions of

the committee for the preservation of historical monuments led by Prof. Ashkharbek Kalantar and the distinguished architect Toros Toramanian drew up a list of the historical monuments within the territory of Soviet Armenia including many Cyclopean fortresses.

In 1927 the Armenologist Tadevos Avdalbekian discovered the inscription of the Urartean king Russa I in the fortress of "Berdi glookh", the district of Nor Bayazet. It elucidates the problem of specifying the place names in the basin of lake Sevan during the pre-Urartean period, referred to by Prof. Gr. Ghapantsian.

During 1928-1933 B. B. Pyotrovsky and L. T. Gyuzalian busied themselves with the exploration of the Cyclopean fortresses of the Sevan basin, and the results of their investigations saw print later. In cooperation with A. S. Ajian the same authors published "The Cyclopean Fortresses of the Transcaucasus" that includes a number of fortresses of the Sevan basin.

A monograph was put out in 1935 by S. G. Barkhooarian on the land of Velikookh. It deals with the historical landmarks and fortresses of the district of Kamo (Nor Bayazet).

The western, southern, and south-eastern shores of lake Sevan were populated by various races and tribes, prior to the Urartean invasions. Their dwelling quarters and fortresses were, in the main, located in river valleys.

We divide those valleys into four groups

that mark at the same time the groupings of Cyclopean fortresses.

First comes the valley of Gavraguet that was the land of Ouelikookh (Velikookh). On the north it had a partitioning Cyclopean wall. This land played a prominent part in the life of the Sevan basin in those days.

Next come the valleys of the rivers of Tsakkar and Argujja. Before the arrival of the Urartaeans those areas were united into the land of Louerookh with Toolikhoos as their central city that lay in the vicinity of the fortress called "Kerek", 1.5 km east of the village of Adamkha. It was here that the cuneiform inscription of the Urartu king Sardoor, son of Argushli, was found out.

The third group of valleys comprises the banks of the Vardenis and other small rivers with the fortress erected on an elevation between the villages of Tsovinar and Aloochaloo taking up a central position in the valleys. The natives used to call this fortress "Odzaberd" (i.e. a snake fortress). Having occupied the area, the Urartaeans rebuilt it and called it Teyshebaini, after the god Teysheba, as evidenced by the cuneiform inscription found there, left by king Russa. Before that the area had been called the land of Aghakoon, to quote Prof. Gr. Ghapantsian.

We have included in the fourth group those fortresses that are to be found in proximity of the fortress outlying the village of Tsovak. The fortress was again reconstructed by the Urartaeans and used to be a stronghold in the south-eastern and eastern parts of the Sevan basin. Close to the fortress on the front of the eastern rock a cuneiform inscription is to be found. The author is Sardoor II, and we learn therefrom that the land was called Arkookin.

In addition to the forenamed four groups, another group of Cyclopean fortresses combines those around the village of Lechashen. They formed a mighty defence stronghold that would halt the enemy advance to the western, southern and south-eastern shores of the lake. Here we find an inscription by king Argushli I which reads, in part "...I conquered the city of Kiekhoony..."

In the opinion of scientists those five groups of fortresses formed part of a general land called Oodoori-Etiounan, in the basin of lake Sevan.

Numerically the fortresses of the Sevan basin fall into the following divisions according to the administrative-territorial provinces of those days.

The district of Sevan counts 10 Cyclopean fortresses, three habitations and a number of necropolises.

The district of Kamaj (Nor-Bayazet) comprises 22 fortresses, seven habitations, a partition wall and a lot of necropolises.

The district of Martoonny has also 22 fortresses, necropolises, cromlechs, dolmens and a Cyclopean wall (4-5 km long) serving as a boundary line.

The district of Bassirkechar possesses three fortresses and necropolises.

Two fortresses and necropolises are to be found around the lake area of Krasnoselsk.

Five Urartean cuneiform inscriptions have been discovered in the above-named areas.

Chronologically the fortresses can be divided into four periods:

The fortresses of the first period are made up of unpolished large stones where no mortar was used. Those structures were in existence from the fifth-fourth millenniums to the mid-third millennium B. C.

The structures of the second period relate to the time encompassed between the mid-third millennium and the 8th century B. C., i. e. before the Urartaeans invaded the shores of lake Sevan.

This marks the beginning of the formation of tribes and tribal units and the disintegration of clans. During this period old fortresses were rebuilt and new ones constructed where particular attention was paid to the structures of the citadel.

The construction of fortresses gets a new impetus in the Armenian highlands under Urartu rule. Strong fortresses were built in the 9th century B. C. such as those of Van (Tooshpa), Toprak-kale, Tashbooroon, and others in western Armenia. On present-day territory of So-

viet Armenia fortresses are to be found in Armavir, Davit-blour, Artin-berd, Karmir-blour, Kheznaouz, Nor Bayazet, Odzaberd and other areas. This period of fortress building is considered to be the third stage (from the 9th to the 6th centuries B. C.).

Lastly, fortresses that were built during the early Armenian, Hellenistic and early mediae-

val periods are attributed to the fourth period (from the 6th century B. C. to the 6th century A. D.).

Thus, this installment presents a preliminary general survey of Cyclopean fortresses, archaeological literature being so far short of a similar examination.

ԱՂՏՈՒՅՍԱԿՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

I

7. Առնի արգազնի հարավային և արևմտյան շրջաններում հայտնաբերված կիկլոպյան հուշարձանների ևստի

II

2. Առնի շրանի (Ռիկյունի) Բարսեղ-դիման
3. Առնի կիկլոպյան ամրաց հանույր
4. Առնի կիկլոպյան ամրաց 1-ին միջնաբերդի հանույր
5. Առնի ամրաց միջնաբերդի ճանճամասեր
 1. Միջնաբերդի Նյախալանի ճառքի կորվածք
 2. Միջնաբերդի Նյախալանի ճառքի քարեպարտ
 - 3ա 3. Միջնաբերդի Նյախալանի ճառք
 4. Միջնաբերդի Նյախալանի ճառք
6. Առնի ամրաց ճանճամասեր
 7. Սիբրեի արհեստի աշտարակի առաջ կանաչաքարի փրված ճառքի մաս
 2. Նարաթ արհեստի աշտարակի մուտք
 - 3ա 3. Սիբրեի դարպասի մի ճամբար
 4. Սիբրեի ճամբարի մաս
7. Առնի հյուսիս Մեծիկ ժամը զարթնի կամ սիմեթի ամրաց հանույր
8. Առնի ամրաց գլանաձևի հանույր
9. Առնի ամրաց գլանաձևի հանույր
10. Առնի գյուղից 2 կմ. արևմուտ «Սեղ» ամրաց հանույր

III

11. Նախի անվան շրանի Ռիկիտիկի երկրի ժամարտ ամրանների ևստի
12. Նախի Լազնի «Քեր» գյուղի ամրաց հանույր
13. Նախի Լազնի հյուսիս, գտնված «Քեր» գյուղից և շրջակա քարտառանդարակի
 1. Կ. Կ. Նախի Լազնի (գտնված Նախի Լազնի գյուղից Բարսեղի Նիբր փարիխ)
 2. Ապոկալա ամրաց թերթ (գտնված «Քեր» գյուղում)
 3. Ապոկալա ամրաց թերթ (գտնված «Քեր» գյուղում)
 4. Նախի Լազնի (գտնված գյուղից Բարսեղի Նիբր փարիխ)
 5. Ապոկալա ամրաց թերթ (գտնված գյուղից Բարսեղի Նիբր փարիխ)
 6. Ապոկալա ամրաց թերթ (գտնված գյուղից Բարսեղի Նիբր փարիխ)
- 13ա 7, 8, 9, և 10. Նախի Լազնի (գտնված գյուղից Բարսեղի Նիբր փարիխ)

11. Նախի Լազնի (գտնված «Քեր» գյուղում)
14. Նախի Լազնի գյուղի ամրաց ճանճամասեր
 1. «Քեր» գյուղի առաջ գնախառն ճառքի Նախի Լազնից Գալատարանի ստի
 2. Նյախալանի ամրաց դարպասի ճամբարի քարեպարտ
- 14ա Նախի Լազնի «Քեր» գյուղի ամրաց
 2. Նախի Լազնի թերթ
 4. Նախի գլան, գտնված «Քեր» գյուղի կամ գյուղից ամրաց
15. Նախի Լազնի Բարսեղ-դիմանի քարտառան հյուսիս
 1. Ջրանի զնց պահանջ գծերով, ստի
 2. Քեր ջրանի, պահանջ գյուղից քարեպարտ
 3. Նախի Լազնի գյուղից քարեպարտ
 4. Մի կանխի ջրանի թերթ
 5. Քեր ջրանի մի կանխի
 6. Մի կանխի ջրանի, կանխի ևս զանի սեղան
16. Նախի Լազնի գյուղի ճամբարի հանույր
17. Նախի Լազնի ճամբարի ճամբարի գյուղից քարեպարտ
 1. Մի ճամբարի քարեպարտ
 2. Նախի Լազնից մի այլ ճամբար, որն արդեն Նախի ամրաց է սեղան
- 17ա 2. Նախի Լազնի գյուղից մի այլ (Քեր)
4. Քերի ճամբարի կորվածք
18. Առնի գյուղի ճամբարի ամրաց հանույր
19. Առնի գյուղի ճամբարի ամրաց ճանճամասեր
 1. Նախի Լազնի գյուղից մի ճամբար
 2. Առնի Լազնի ճամբարի գյուղից մի այլ
- 19ա 2. Առնի Լազնի գյուղից մի այլ ճամբար
4. Նախի Լազնի գյուղից մի այլ ճամբարի ճամբարից
20. Առնի գյուղի ճամբարի կորվածք և ճամբարի
- 20ա Առնի գյուղի ճամբարի կորվածք
21. Առնի կորված ամրաց ճանճամասեր
 1. Սիբրեի թերթ
 2. Նախի Լազնի գյուղից մի ճամբար
 - 3ա 3. Առնի Լազնի թերթ
 4. Սիբրեի դարպասի մի ճամբար
22. Ապոկալա գյուղի ամրաց հանույր
- 22ա Նախի Լազնի կորվածք
 1. Սիբրեի թերթ

СПИСОК ТАБЛИЦ

I

1. Карта археологических находок, обнаруженных в южной и западной районах Соликамского бассейна

II

2. Карта-схема Северного района (Кизилуй)
3. Топограмма цитадели крепости у села Личин
4. Топограмма 1-й цитадели крепости Личин
5. Детали крепости
1. Разрез северного входа в цитадель
2. Железо-медные наконечники стрел в цитадели

5а. 3. Северный вход в цитадель
4. Южный вход в цитадель
6. Детали крепости Личин
1. Дорог, ведущая к восточной башне крепости, выделанной в скале
2. Остатки башни на юго-западной стене крепости

6а. 3. Отрезок крепостной стены
4. Зернистая изомениция крепости
7. Топограмма цитадельской крепости на горе Малец севернее гор. Сова
8. Топограмма Старожельского поста Личинской крепости
9. Топограмма в районе кладбища села Демидов
10. Топограмма крепости «Агль» в 2х км северозападно Нордана

III

11. Карта границ страны «Улусханга», ныне район юж. Камы
12. Топограмма крепости «Бе, до-слух» гор. Камо
13. Археологические материалы на «Берди-слух» и на могильном поле в районе крепости
1. 4. Курганные гробы (найдены при раскопках фундамента гос. театра города Камо)
2. Обложки стелек могильного поля (из крепости Берди-слух)
3. Стеклоянный сосуд из крепости Берди-слух
4. Глиняный сосуд (из фундамента гос. театра)

6. Стеклоянный сосуд (из фундамента гос. театра)
7а. 7. 8. 9 и 10. Глиняный сосуд из «Берди-слух» и могильного поля в районе крепости
11. Бум (из крепости Берди-слух)
14. Детали из крепости «Берди-слух»
1. Топограмма входа подземной дороги у берега р. Газаргат, ведущий в крепость Берди-слух
2. Конфирме в стене уральской крепости
14а. 3. Фрагмент глиняной посуды
4. Фрагмент глиняной геммы

15. Керамическая посуда из лагерной кухни гор. Камо
1. Фыла, без биска, с тесной выделанной линией
2. Фыла (маленькая), края загнуты наружу
3. Кушанка со воздушной тупою и выделанной наружу утаною
4. Фыла однорукая с выделанными линиями наружу утаною
5. Маленькая однорукая фыла
6. Чапа однорукая, с дырками на стенах для сливок

16. Каменный мост в дороге, подводитца к мосту на реке Таваргат
17. Виды Алашанского моста
1. Отрезок моста
2. Участок моста, уходящий вид землю
17а. 3. Один из мостов, сохранившийся поныне
4. Вертикальный разрез моста
18. Топограмма I крепости у села Луки
19. Виды крепости
1. Участок стены
2. Башня и часть крепостной стены
19а. 3. Вертикальный разрез стены
4. План одного яруса I крепости

20. Топограмма II крепости у села Луки и вертикальный разрез стены
20а. Топограмма III крепости у села Луки
21. Виды на III крепости у села Луки
1. Общий вид крепости с запада
2. Участок стены крепости
21а. 3. Остаток башни

4. Отрезок крепостной стены
22. Топограмма крепости у села Адам
22а. Детали на крепости у села Адам
1. Общий вид крепости с юга
2. Остатки башни средневековой крепости «Шыганак»
23. Топограмма потрешанной цитадельской стены и поселений в районе южной «Алчи-Тог»
24. Топограмма крепости у села Арикан
25. Виды крепости Арикан
1. Вид на крепость с запада
2. Отрезок западной крепостной стены
25а. 3. Дорог, слева крепости стены
4. Подземный вход к поселению

26. Курган с каменной выделкой, кладбище села Арикан
27. Топограмма поселения из цитадели «Ари-Хараба»
28. Топограмма поселения в крепости «Бун-Абара»
29. Топограмма крепости «Бе, до-дара» в 2х км от села Нордана
30. Топограмма крепости на территории средневекового села «Каласа» или «Каласа» (ср. Теври)
30а. План яруса поселения и разрез крепостной стены
31. Виды крепости «Каласа»
1. Общий вид крепости
2. Отрезок крепостной стены
31а. 3. Основание башни
4. Ступня, выделанная в скале
32. Топограмма Старожельского поста в 2х км южнее Камгата
33. Топограмма поселения «Курн-Хараба»
34. Топограмма крепости «Буржула» в 8 км восточнее села Арцаркар
35. Топограмма крепости «Перес-Ванка» у села Ламчигюр
36. Виды крепости «Вараан-Ванка»
1. Остаток стены
2. Вход в пещеру под крепостью
36а. 3. Основание башни
4. Крепостной палаточный стрелы на крепости

37. Топограмма поселения у села Гезаруки
38. Топограмма поселения «Дара-Хараба» юго-восточнее села Ламчигюр
39. Топограмма крепости «Цахкенте»
40. Виды крепости «Цахкенте»
1. Участок стены крепости
2. Очаг, выделанный в скале
41. Топограмма крепости «Джаман-дара» у села Арцаркар
42. Топограмма крепости «Джаман-дара» у села Арцаркар
43. Виды крепости «Джаман-дара»
1. Отрезок стены крепости
2. Очаг, выделанный в скале
44. Топограмма крепости «Мурди-дара»
44а. План, разрез стены и вход в подземную дорогу

2. Вход в крепость с севера
45. Топограмма крепости «Берди-Сар» у села Андри
46. Сосуд, найденный в могильном поле в районе «Берди-Сар»
1. Кушанка однорукая с дугой рельефными носками
2. Кушанка, края загнуты наружу
3. Кушанка большого размера, неглубоко загнут наружу
4. Маленький кушанка с тремя выступами
5. Фыла однорукая с вертикальными кан. вырезами
6. Сосуд однорукий, утано украшено линейными орнаментами

47. Временная цитадель, найденная в могильном поле в районе «Берди-Сар»
1. Угол на изогнутом постаменте
2. Конкретная на изогнутом постаменте
3. Угловое с колдом
4. Штар с цилиндрической изоменицией
48. Камо: топограмма крепости «Амери» и вертикальный разрез стены
49. Камо: топограмма поселения «Ванди-дара»
1. Общий вид поселения
49а. Отрезок стены крепости
50. Камо: топограмма крепости и поселения «Вад-Жан»

51. Детали крепости «Вад-Жан»
1. Конфирме в южной стене цитадели
2. Северная стена, где производится раскопки
51а. 3. Отрезок южной стены
4. Топограмма цитадели и разрез стены
52. Камо: топограмма крепости «Али-Берди»
53. Виды крепости «Али-Берди»
1. Основание башни
2. Общий вид крепости
53а. 3. Отрезок крепостной стены
4. Вертикальный разрез стены

IV

54. Карта маргарицкого района (страны Таварга и Алашан)
55. Топограмма крепости «Кур» в 2х км от села Адам хан
55а. Вертикальный разрез стены
56. Топограмма поселения «Меркис-Дем» в 1,5 км от села Адам хан
57. Топограмма поселения Пунцеферг села Еранос
58. Топограмма крепости «Нес-Ванка» в трех км от села Еранос
58а. Вертикальный разрез стены и башни
59. Топограмма крепости «Берди-Чин» в 2х км от села Адам хан и вертикальный разрез стены
60. Топограмма крепости «Салар»
60а. Вертикальный разрез стены
61. Виды крепости «Салар»
1. Участок крепостной стены

61а. 3. Одна из башен Савгара

4. Вход в пещеру на южной стороне крепости
62. Топоэемка крепости «Берди-Глуз» в Даштадоре
63. Топоэемка крепости «Бегу-Берд»
64. Топоэемка крепости «Джоч-Ког» у села Верх. Карадух
65. Топоэемка
- 65а. Виды крепости «Аалберд»
1. Юго-западная башня
2. Юго-восточная башня
66. Топоэемка крепости-погребов в 1 км на юг от поселка Мартуни
67. Топоэемка крепости «Корди-Ког» в одном км от села Вагашен
68. Топоэемка и виды крепости «Алош-Ког» в двух км от села Вагашен
69. Топоэемка крепости «Тейшебиан», или «Оцаберд»
- 69а. Вертикальный разрез стен жилищ из сырцового кирпича
70. Виды крепости «Оцаберд»
1. Один из контрфорсов в западной стене
2. Углубление западной стены
- 70а. 3. Вход в крепость, справа видна башня
4. Северо-западная башня цитадели
71. Топоэемка крепости «Найки-Амрац» в 3-х км от села Ахадзор
72. Топоэемка крепости «Бруги-Берд»
- 72а. Виды крепости «Бруги-Берд»
1. Углубление юго-восточной стены
2. Одна из башен крепости
73. Топоэемка крепости «Кавгарли», или «Хрбеки», в 3-х км от села Варденис
- 73а. Виды крепости «Кавгарли»
1. Отрезок стены крепости
2. Одна из башен крепости

V

Крепости района Басаргочар

74. Топоэемка крепости «Каре-Дур» у села Карыгбюк
75. Виды крепости «Каре-Дур»
1. Общий вид крепости с северо-востока
2. Отрезок крепостной стены
- 75а. 3. Южная стена крепости
4. Фрагмент крепостной стены
5. Основание башни
76. Топоэемка крепости у села Цовак «Архикуни»
- 76а. 1. Общего вида крепости у села Цовак
2. Вертикального разреза стены
77. Виды крепости у села Цовак
1. Клинообразная надпись на скале
2. Вход в первую пещеру
- 77а. 3. Вход во вторую пещеру
4. Вход в третью пещеру
78. Топоэемка крепости «Клар-Дар» у села Акуин
- 78а. Детали на крепости «Клар-Дар»
1. Стена помещения (из сырцового кирпича)
2. Восточный склон высоты и стена крепости

VI

Николаические крепости в прибрежной полосе озера Севан Красновельского района

79. Топоэемка крепости «Дашга-Лер» в двух км севернее села Дажк
- 79а. Детали на крепости «Дашга-Лер»
1. Отрезок стены крепости
2. Основание башни
80. Топоэемка крепости в северо-восточной части села Арташи.

LIST OF TABLES

I

1. Map of Cyclopean monuments uncovered in the southern and western parts of the basin of lake Sevan.

II

2. Map-scheme of the area of Sevan (the land of Kiekhoon)
3. Plan of Cyclopean fortress in Lechashen
4. Finds from the citadel of Lechashen's Cyclopean fortress
5. Fragments of the citadel of the Lechashen fortress:
1. A cross-section of the northern entrance to the citadel
2. A quarter in the southern slope of the citadel
- 5а. 3. The northern entrance to the citadel
4. The southern entrance to the citadel
6. Details of the living quarters of the Lechashen fortress:
1. A path leading to the eastern tower of the fortress, dug out in a rock
2. Remains of the south-western tower
- 6а. 3. Part of the fortress wall
4. Querns (boat-shaped)
7. Findings from the *Metsap* fortress on the summit of the mountain bearing the same name, north of Sevan
8. Findings from 'The Guardroom' of Lechashen fortress
9. Finds from the fortress of *Tsovagayuh* graveyard.
10. Finds from the 'Aghel' fortress, 2 km west of the village of Norashen

III

11. Map-scheme of the rough confines of the land of *Ouelikoonh* (Kamo district)
12. Finds from the 'Berdj-Glookh' fortress of the town of Kamo
13. Archaeological finds excavated at *Berdj-Glookh* and the neighbouring graveyard

1. and d. pipes (unearthed while digging the foundation of the state theatre in Kamo)
2. a fragment of glass vessel (found in *Berdj-glookh*)
3. cluster-shaped flask of glass (found in *Berdj-glookh*)
5. earthenware (unearthed while digging the foundation of the state theatre)
6. glass b/wl (unearthed while digging the foundation of the state theatre)
- 13а. 7, 8, 9 and 10 pottery (unearthed while digging the foundation of the state theatre) 11 beads (found in *Berdj-glookh*)
14. Details and objects from *Berdj-glookh* in Kamo
1. Plan of underground passage leading to *Berdj-glookh* on the river bank of Gavaraguet
2. Wall and buttress of an Urartean fortress (in *Berdj-glookh*)
- 14а. 3. Fragments of pottery from *Berdj-glookh*
4. Earthen incision found at the above-named wall in *Berdj-glookh*
15. Objects dug out from the rupestrial tomb in the town of Kamo
1. Carafe with six ring-shaped lines, unpolished
2. Small carafe with everted lip
3. Nail-incised vessel with ball-shaped body
4. One-handle carafe with circular lines
5. One-handle small carafe
6. One-handle carafe, with apparent incised furrows
16. Stone Bridge on the river Gavaraguet and findings from the approaching road
17. Pictures of the Stone Bridge:
1. Section of the stone bridge on the Gavaraguet
2. Another section of the same bridge that runs underground
- 17а. 3. A span of the stone bridge that has remained intact
4. Cross-section of the Stone Bridge

18. Findings from the first fortress near the village of Lechap
19. Details and section of the first fortress near the village of Lechap:
1. Segment of the northern wall
 2. Segment of the wall with a tower on a rock
- 19a. 3. Longitudinal section of the wall of the first fortress
4. Plan of dwelling in the same fortress
20. Plan of the second fortress near the village of Lechap
- 20a. Plan of the third fortress near the village of Lechap
21. Fragments of the third fortress near Lechap:
1. General view of the fortress, on the west
 2. Segment of the wall of the same fortress
- 21a. 3. Foundation of the fortress
4. Section of the fortress wall
22. Findings from the fortress of Aghkala village:
- 22a. Details from the fortress of Aghkala
1. General view of the fortress, on the south
 2. Tower of the mediaeval citadel of "Iskhkhanats"
23. Partition wall of the graveyard "Aghchik-Tegha" and findings from its living quarters
24. Fortress of the village of Hairivan
25. Details of Hairivan fortress:
1. View of Hairivan fortress, on the west
 2. Segment of the western wall of the fortress
- 25a. 3. Road leading to the fortress, wall on the left
4. Entrance of the underground passageway leading from the fortress to the dwelling site
26. Boulder covered tomb in the graveyard of Hairivan
27. The habitation "Azat-Khorcha" and findings from its citadel
28. The habitation of "Yot Aghbyur" and findings from its citadel
29. Finds from the fortress "Heri-dar", 2 km. east of Noradze
30. Finds from the fortress of the village of Kanaguegh or Kanguegh (St. George)
- 30a. A cross-section of the fortress wall of Kanaguegh and the plan of a dwelling
31. Details of the fortress of Kanaguegh:
1. General view of the fortress
 2. Segment of the fortress
- 31a. 3. Foundation of the tower
4. Rupestral mortar; another small mortar on the right
32. An outpost 2 km south of the fortress of Kanaguegh
33. Finds from the dwelling site "Koori-kharaba"
34. Finds from the fortress of "Ghoomloakh", 8 km east of the village of Artsvakar
35. The fortress of "Parat oank" near the village of Lanjaghbyur
36. Details of the fortress of "Parat oank":
1. The remains of the fortress
 2. Entrance to the cave below the fortress
- 36a. 3. Foundation of the tower
4. Almond-shaped arrow made of obsidian
37. Finds from a dwelling quarter, near the village of Guegharkoonik
38. Findings from the dwelling quarters of "Dzori-kharaba", south-east of the village of Lanjaghbyur
39. Finds from the fortress of "Tsaghkavan", near the village of Sasookhan
40. Details of the fortress of Tsaghkavan:
1. Segment of the fortress
 2. A hearth dug in a rock
41. Finds from the fortress of "Zhami dar", near the village of Artsvakar
42. Finds from the fortress of "Jaghutsi dar" near the village of Artsvakar
43. Details of the fortress of "Jaghutsi dar":
1. Segment of the wall
 2. Hearth dug in a rock
44. Finds from the fortress of "Mereti Dzor"
- 44a. Underground passageway and cross-section of the wall of "Mereti Dzor" fortress
45. Finds from the fortress of "Berd-i-gloobh" near the village of Hatsarat
46. Earthenware uncovered from the necropolis outlying the fortress of Berd-i-gloobh:
1. One-handle water vessel with two marvered belts
 2. Earthen jar with everted lip
 3. A similar jar of larger dimensions
 4. Small earthen vessel with three protrusions replacing handles
 5. One-handle water vessel, with vertical furrows
 6. One-handle earthen vessel with several marvered belts
47. Bronze objects found from the necropolis outlying the fortress of Berd-i-gloobh (Hatsarat):
1. Statuette of a hoopoe on a pedestal
 2. Statuette of a canary on a pedestal
 3. Statuette of a duckling, with a handle
 4. Stake with ring
48. Kamo. Finds from the fortress of "Khacher" and a cross-section of the wall
- 49a. Kamo. Finds from the habitation of "Chanul Dzor"
- 49a. 1. General view of the habitation site
2. Section of the wall
50. Finds from the habitation and fortress of "Yon/alekh" in Kamo
51. Details of the same fortress:
1. Buttress in the southern wall
 2. Northern wall, the site of excavations
- 51a. 3. Segment of the southern wall
4. Plan of the fortress citadel and a cross-section of the wall
52. Kamo. Finds from the fortress of "Aghi"
53. Details of the fortress of "Aghi":
1. Foundation of the Tower
 2. General view of the fortress, on the west
- 53a. 3. Segment of the fortress wall
4. Longitudinal section of the fortress wall
- IV
54. Map-Scheme of the district of Martoony (Lower-ohki and Adagbooni)
55. Findings from the fortress "Kera", 2 km east of the village of Adamkhan
- 55a. Cross-section of the fortress wall of "Kera" 2 km east of the village of Adamkhan
56. Findings from habitation of "Nerkin Demer", near the village of Adamkhan.
57. Findings from the fortress in the village of Yeranos where a poultry farm stands now
58. Findings from the fortress "Negh-Baghaz", 3 km west of the village of Yeranos
- 58a. Longitudinal section of the fortress towers of "Negh-Baghaz"
59. Findings from and a wall section of the fortress "Berd-i-Dosh", 3 km west of the village of Adamkhan
60. Findings from the fortress of "Sangar", 2 km west of the village of Dzorasyakh
- 60a. A cross-section of the fortress wall of "Sangar"
61. Details of the fortress of "Sangar":
1. Segment of the fortress wall
 2. Entrance to the fortress on the north
- 61a. 3. One of the towers of the fortress
4. Entrance to the cave below the fortress
62. Findings from the fortress of "Berd-i-gloobh" on the southern elevation of Dashatsoz
63. Findings from the fortress "Heri-Bepd" in Dashatsoz
64. Findings from the fortress of "Joj-Kogh", near the village of Daranlookh
65. Findings from the fortress of "Albert" in the vicinity of the village of Daranlookh
- 65a. Details of the fortress of "Albert":
1. South-western tower of the fortress of "Albert"
 2. South-eastern tower of the same fortress
66. Findings from "Anrats-Shen", 1 km south of the settlement of Martoony
67. Findings from the fortress "Kyurd-Gogh", 1 km south of Vaghashen
68. Findings from the fortress "Atoyi-Gogh", 2 km south of the same village
69. Findings from the fortress "Teyshbaini" or "Odzaberd" near the village of Sovinar
- 69a. Section of the brick-walled habitation and wall of the same fortress
70. Details of the fortress "Odzaberd":
1. Buttress in the western wall
 2. Segment of the western wall
- 70a. 3. Entrance to the fortress, tower seen on the right
4. North-western tower of the citadel
71. Findings from the fortress of "Vank", 3 km south of Asghadsoz
72. Findings from the fortress "Brooti-berd":
- 72a. Details of "Brooti-berd":
1. Segment of the south-eastern wall
 2. Foundation of a tower of the fortress
73. Findings from the fortress of the mediaeval village "Kafarli" or "Kherbek", 3 km south of the village of Vardenik
- 73a. Details of the fortress of the rural area "Kafarli":
1. Segment of the fortress wall
 2. Foundation of one of the towers
- Fortresses of the district of Bassarguehar (land of Arkoobin)
74. Findings from the fortress of "Kare-door", near the village of Karchaghbyur
75. Details of the fortress of Kare-door:
1. General view of the fortress on the north-east
 2. Segment of a wall
- 75a. 3. Southern wall of the fortress
4. Fragment from the fortress wall

5. Foundation of one of the towers

76. Findings from the fortress near the village of Tsovak

76a. Details of the fortress near the village of Tsovak:

 1. General view of the fortress
 2. Cross-section of the fortress wall

77. Details of the fortress near the village of Tsovak:

 1. Urartean inscription on rock
 2. Entrance to the cave

77a. 3. Entrance to another cave

4. Entrance to a third cave

78. Findings from the fortress of "Keloz-day" near the village of Akoonk

78a. Details of the fortress of "Keloz-dar":

 1. Adobe wall of a dwelling
 2. Eastern slope of the elevation and the fortress wall

NEAR LAKE FORTRESSES OF THE DISTRICT OF KRANSOSELSK

79. Findings from the fortress of "Dashli-ler", 2 km north of the village of Jit.

79a. Details of the fortress of "Dashli-ler":

 1. Segment of the wall
 2. Foundation of a tower

80. Findings from the fortress near the village of Artanish.

Ախյան Ղ.—*Արարատ*, 1890.
 Ախյան Ղ.—*Թրակա*, 1893, Վենետիկ
 Ախյաների-Փայաբրատ—*Թարս* զարք. *Հայաստանում*,
 Երև., № 2—6, 1926.
 Ախյաների-Փայաբրատ—*Երկու սկզբի արևածայրային*
Յուսու Ա. Բ. Սարգսի որդու, ՆՈՒՆ Հուլիսյանների պատմության կտրուկ, № 2, 1927.
 Առկան Ստեփանի Տարեկցվյալ—*Պատմության Տրեկրու-*
կան, Պետերբուրգ, 1855.
 Ազգային Քաղ.—*Վարձազի երազուտ սկզբիցն ու երա*
Շաղախանի ճրագագրք, Պատմությանների և արվեստի տեղեկագիրք, № 2, 1927.
 Առաջին—*Տրեկի պատմության (կիկուլյան) անբանները*,
 Արաբազյան Նուրի ՀՅՎ, դիր 2, 1912.
 Բարխուդյան Ս. Պ.—*Վեյրուտի երկրորդ Պատմություն*, 1925.
 ՆՈՒՆ Կուլտուրայի և պատմության ինտերնատի արխիվները.
 Բարխուդյան Ս. Պ.—*Վարդգեսի Հայաստանի կյանքի և*
կուլտուրայի նշանակությունները, Պատմություն, Երևան, 1925.
 Վաղ—*Քուրդ*—*Վերադառնալու կամ Հայաստանի նախնիները և*
իրենց շարադրանքները, Վ. Պոլս, 1911.
 Կասյան Ս. Ա., Կախուդյան Վ. Կ.—*Շամշադինի թի շանի*
կիկուլյան անբանները, 2002 ՂՄ տեղեկագիրք, № 11, 1965.
 Քառանդյան Ք.—*Շամշադինի նորարարությունները 1-ին*
դիրք, 1942, 2-րդ դիրք, 1948.
 Կախուդյան Ս.—*Շամշադինի անբանները արդարյան Հայաստանում*,
 Երևան, 1921.
 Ան—*Շամշադինի պատմության 1-ին դիրք*, 1917, Քիջին

Վախուդյան Պ.—*Վարձազի սկզբի արևածայրային*
Յուսու Առկանի և արվեստի ինտերնատի տեղեկագիրք,
 № 4, 1930.
 Վախուդյան Պ.—*Վարդգեսի պատմություններ*, Երևան, 1940.
 Վախուդյան Վ. Կ.—*Վարդգեսի անբանները կիկուլյան*
ՍՈՒՆ ՂՄ Հայկական ֆիլիալի տեղեկագիրք,
 № 2—4, 1941.
 Վախուդյան Վ. Կ.—*Վարդգեսի կիկուլյան անբանները*
(ձեռագիր):
 Վեյրուտի-Քիվիկ Լ. Ս.—*Մեղադրության կուլտուրայի Կրասնո-*
նոյսի, Քրեյկի, 1926. (Վաղերից).
 Մեղադրական Ն. Ն.—*Շամշադինի անբանները Սևան լճի*
շամշադինի տիրույթում, 2002 ՂՄ տեղեկագիրք, № 5,
 1952.
 Մովսես Կառնուցի—*Շամշադինի պատմությունը Բարխուդյանի*
Սու. Մուխուդյանի, Երևան, 1940.
 Շամշադինյան Նովի.—*Վարդգեսի կյանքի և արվեստի*
Տեղեկագիրք, 1842.
 Ստեփանյան Կ.—*ՆՈՒՆ Հայաստանի կուլտուրայի 1-5*
Տարբեր, 1921, 2-րդ և 3-րդ Տարբերները, 1941, Երևան.
 Ստեփանյան Վ. Ն.—*Վարդգեսի և Վարդգեսի սկզբի արևածայրային*
Յուսու Առկանի և արվեստի ինտերնատի տեղեկագիրք,
 1927.
 Սիմոնյան Մարգարիտ—*Շամշադինի անբանները*, *Վաղերից*,
 1901.
 Միսակյան Մարգարիտ—*Շամշադինի անբանները*, *Վաղերից*,
 1901.
 Միսակյան Մ. Ա.—*Շամշադինի անբանները 1962 թ. տեղեկագիրք*,
 2002 ՂՄ տեղեկագիրք № 12, 1963.

БИБЛИОГРАФИЯ

Авдиев В. И. «Кавказ и древний Восток», МГУ, № 4, 1948.
 Аджан А. А., Гюлялян Л. Т., Пиотровский Б. Б. «Цивилистические крепости Закавказья», Сообщение ГАНМК № 1—2, 1932.
 А. С. «Памятники цивилистических построек в Грузии», «Кр. Нива», № 47, 1926.
 Аризовский А. В. «Основы археологии», Москва, 1954.
 Вайбуртам Е. А. «Культурный очаг на раскопке Шенгавитского поселения в 1936—1937 гг.», ВДИ № 4 (5), 1938.
 Всемирная история, том 1, 1958, Москва.
 Гурко-Крэмль В. А. «Цивилистические сооружения Закавказья», «Новый Восток», № 5, 1926.
 Джафар-Заде И. «Цивилистические сооружения Азербайджана», Аз. ФАН СССР, № 55, 1938, Баку.
 Ефименко П. П. «Периодические сооружения (Шедла-Курдиз)», КСИМК, вып. XLVI, 1952.
 Замятин С. И. «О первоначальном заселении нешер», Краткие сообщения института истории материальной культуры им. Н. Я. Марра, вып. XXXI, 1950.
 Назовский А. А. «По Закавказью», МАК, V, 1896.
 Кустин Б. А. «Урартуский «колумбарий» у подножия Арагата и Куро-Араксский виллают», ВГ.Г. т. XIII, 1944.
 Маргуроская А. А. «Раскопки в Голованово», Ереван, 1954.
 Маргуроская А. А. «Город Тейшебаини», Ереван, 1961.
 Маргуроская А. А. «Армения в эпоху бронзы и раннего железа», АН Арм. ССР, Ереван, 1964.
 Марр Н. Я. и Орбели И. Я. «Археологическая экспедиция 1916 г. в Вань, Петроград, 1922.
 Меликишвили Г. А. «Наши Урарту», Тбилиси, 1954.
 Меликишвили Г. А. «Урартуские глинообразные надписи», АН СССР, 1960, Москва.
 Меццино И. И. «Предположительные сведения о дин-

жонии кладов в пределах Азербайджана», Известия Аз. археологического комитета, 1926, Баку.
 Меццино И. И. «Цивилистические сооружения Закавказья», ГАНМК, том XIII, вып. 4—7, 1932.
 Никольский М. В. «Глинообразные надписи восточных царей, открытые в пределах России», ДВ. I. 3, 1893.
 Никольский М. В. «Глинообразные надписи Закавказья», МАК, V, 1896.
 Оганесян К. Л. «Кирми-базур», IV, «Архитектура Тейшебаини», Ереван, 1955.
 Оганесян К. Л. «Урартуские поселения в селе Арагата», ՂՄ տեղեկագիրք, № 4, 1958.
 Огородников В. «Фортификация древнего Хорезма», Военно-инженерный журнал, № 5, 1950.
 Орбели И. А. «Предварительный отчет о командировке в Аманатскую Турцию, 1911—1912 гг.», «Известия АН», 1912.
 Пиотровский Б. Б. и Гюлялян Л. Т. «Крепости Армении доурартского периода», ПИМК—1933, № 5—6, Пиотровский Б. Б. «Урарту», Ереван, 1944.
 Пиотровский Б. Б. «Восточное царство», 1950, Москва.
 Раппин Е. «История восточного искусства», часть I, 1955.
 Саркисян Г. Х. «Тиграканерт», Москва, 1960.
 Токарский И. М. «Архитектура древней Армении», Ереван, 1946.
 Ушков Н. К. «К походам урартурицев в Закавказье в IX и VIII вв. до н. э.», ВДИ, № 2, 1956.
 Шагаа В. «Урартуские крепости Закавказья и проблема их изучения», Автореферат и диссертация, М., 1954.
 Шагаа В. «Урартуские крепости Закавказья и проблема их изучения», Диссертация на соискание ученой степени кандидата ист. наук, на правах рукописи, М., 1954.
 Шерк В. Ф. «История фортификации», том 1, 1948, Москва.

ԱՅԻՒԿԵՐ

▼

ԿԱԿԱՈՒ

▼

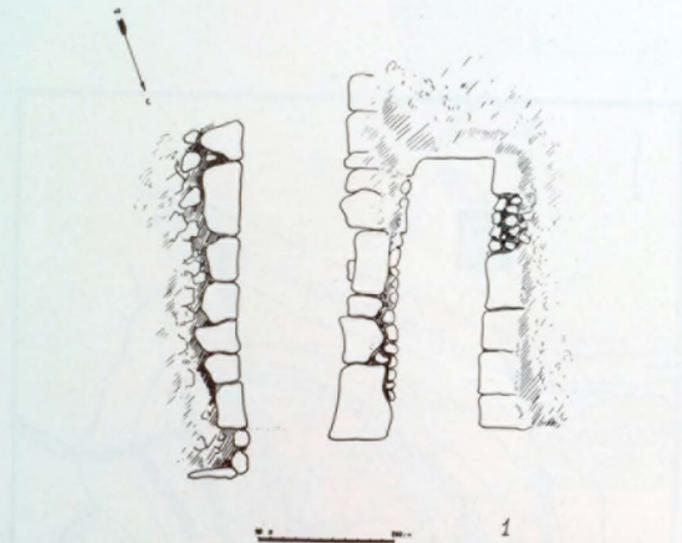
TABLES

ՍԵՊՏԻ ԱՎԱՐՈՒՄԻ ՆԱԲԱԿՈՒՄ ԵՎ ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՇՐՈՋՆԵՐՈՒՄ ՆԱՉՏԵՐԻՎՈՒՄ ԿԵՆՏՐՈՆԻ

- 1. ԼՍՏԻ 3 ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 2. ՆԱԿԱՆՈՒՄ
- 3. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 4. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 5. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 6. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 7. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 8. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 9. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 10. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 11. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 12. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 13. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 14. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 15. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 16. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 17. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 18. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 19. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 20. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 21. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 22. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 23. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 24. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 25. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 26. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 27. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 28. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 29. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 30. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 31. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 32. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 33. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 34. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 35. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 36. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 37. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 38. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 39. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 40. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 41. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 42. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 43. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 44. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 45. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 46. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 47. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 48. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 49. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 50. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 51. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 52. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 53. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 54. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 55. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 56. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 57. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 58. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 59. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 60. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 61. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 62. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 63. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 64. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 65. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 66. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 67. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 68. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 69. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 70. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 71. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 72. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 73. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 74. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 75. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 76. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 77. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 78. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 79. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 80. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 81. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 82. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 83. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 84. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 85. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 86. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 87. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 88. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 89. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 90. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 91. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 92. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 93. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 94. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 95. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 96. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 97. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 98. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 99. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 100. ՎԵՐԱՆՈՒՄ

- 1. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 2. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 3. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 4. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 5. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 6. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 7. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 8. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 9. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 10. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 11. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 12. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 13. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 14. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 15. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 16. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 17. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 18. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 19. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 20. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 21. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 22. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 23. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 24. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 25. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 26. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 27. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 28. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 29. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 30. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 31. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 32. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 33. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 34. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 35. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 36. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 37. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 38. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 39. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 40. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 41. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 42. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 43. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 44. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 45. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 46. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 47. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 48. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 49. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 50. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 51. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 52. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 53. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 54. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 55. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 56. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 57. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 58. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 59. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 60. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 61. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 62. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 63. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 64. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 65. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 66. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 67. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 68. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 69. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 70. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 71. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 72. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 73. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 74. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 75. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 76. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 77. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 78. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 79. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 80. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 81. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 82. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 83. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 84. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 85. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 86. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 87. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 88. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 89. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 90. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 91. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 92. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 93. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 94. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 95. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 96. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 97. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 98. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 99. ՎԵՐԱՆՈՒՄ
- 100. ՎԵՐԱՆՈՒՄ

Ն 1. Լեռնի արքայ Մելիսրայի խորամուկեր

Ն նս. 3 Մելիսրայի հրաբուխի շուրջը. 4 Մելիսրայի Կարաբուխի շուրջը

1

2

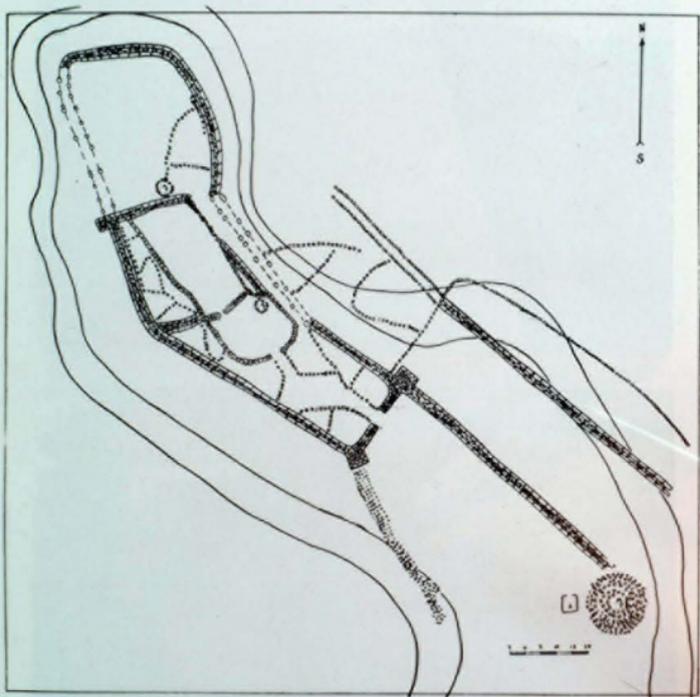
Ն 6. Առաջին անգամի ժայռաբաններ

3

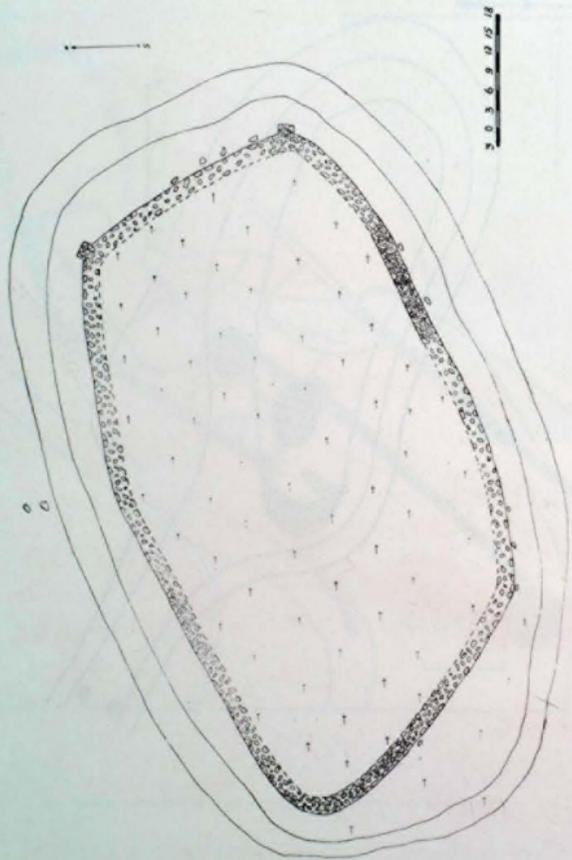
Ն 6ա. Անբացի պարզի մի նամակ և անբերիկի ժայռաբան

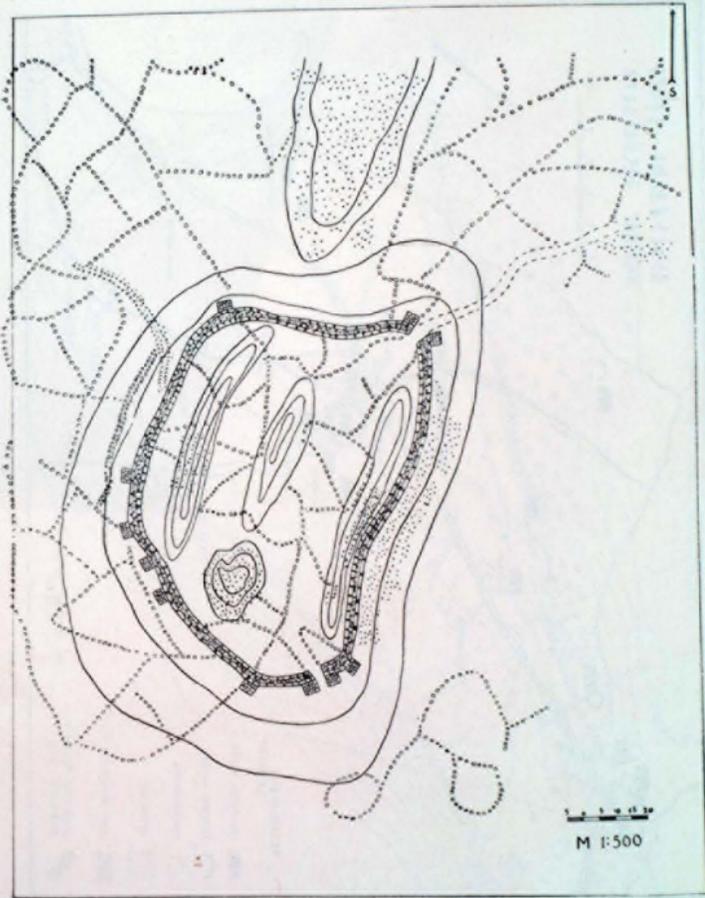
№ 7 Մանկի հյուսիս Մենկի լեռն գագաթին եղած «Մենկի» ամրոցի նկարագիր

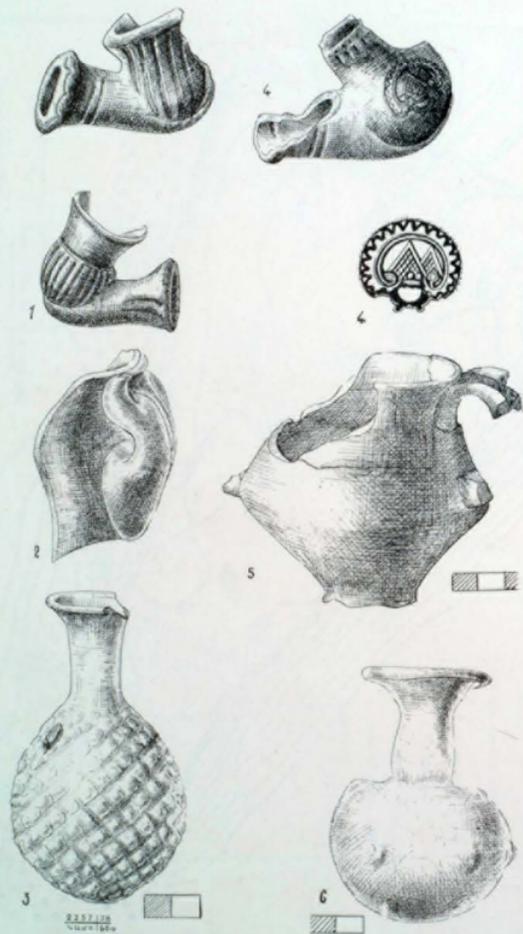
№ 8 Մանկի ամրոցի արևմտեկողմի նկարագիր

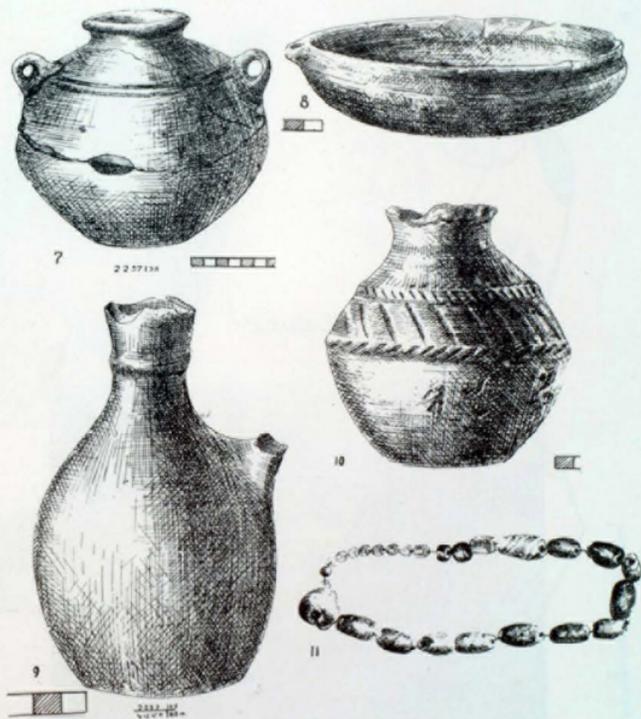
Քրիստոսի վանքի քարե կառույցի պլանը

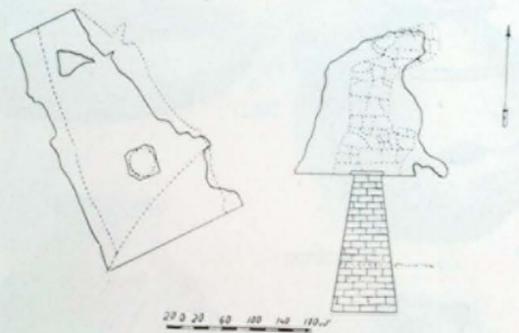
Քրիստոսի վանքի քարե կառույցի պլանը (Մաս 2) 1:500

№ 13. Շաղխաօրան կարմիր գանձում «Մեր» դարի և չորրորդ համադարյանը

№ 13ա. Շաղխաօրան կարմիր գանձում «Մեր» դարի և չորրորդ համադարյանը

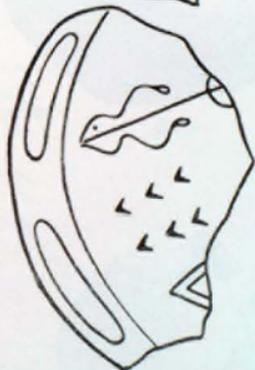
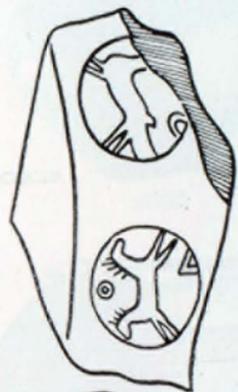
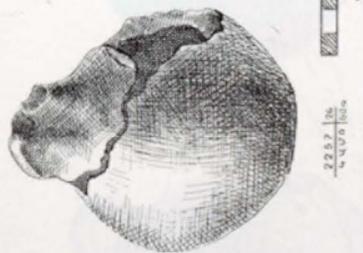

1

2

Յ 14. Նամու. «Բերդի գեղի» արձանի ժայռաքանդակ

4

1

222714
4x4x3.5

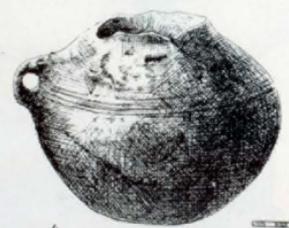
2

222715
4x4x3.5

3

222713
4x4x3.5

4

222716
4x4x3.5

5

222717
4x4x3.5

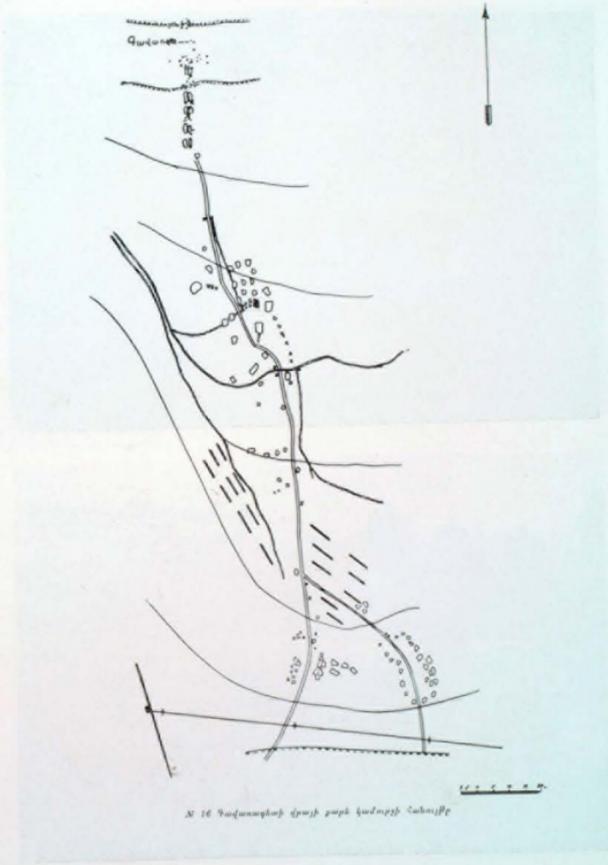

6

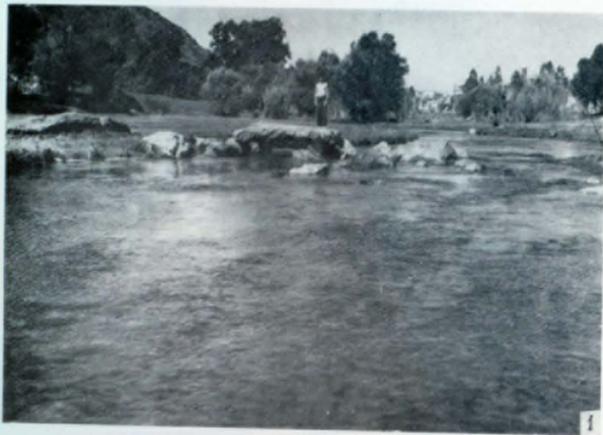
222718
4x4x3.5

Ճիշտ կտրվածքի վերականգնումը ցույց է տալիս

Ճիշտ կտրվածքի վերականգնումը ցույց է տալիս

1

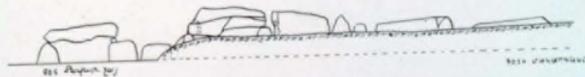
2

№ 17. Կամուրջից հետո, Պարտաղիտի վրա կանգ կառուցելի ձևերը

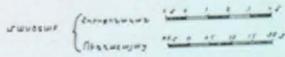

3

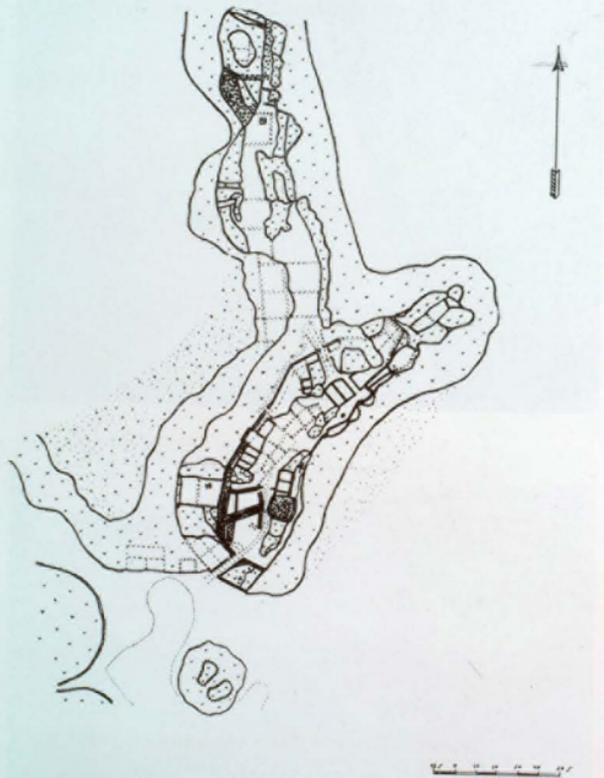
ԿՏԻՎԱՅԻՆ / ԱՊՐԵՆ. ՇԱՐՔ /

ԿՏԻՎԱՅԻՆ II / ԱՊՐԵՆ ՇԱՐՔ /

№ 17ա. Կամուրջից հետո, Պարտաղիտի վրա կանգ կառուցելի ձևերը

№ 18. Անտի կղզիի ժամկետային անբայն շտապի փորձերի քարտեզ

№ 19. Անտի կղզիի ժամկետային անբայն շտապի քարտեզի փորձերի քարտեզ

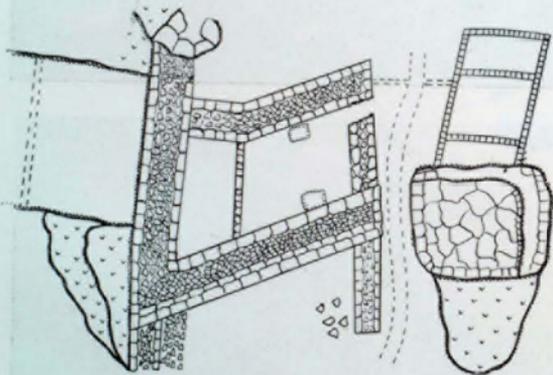
ՀԱՐԱՐԱՆ

ՀՅՈՒ-ԱՐԵ

Հ.Կ. 0 2.5 50 75 100

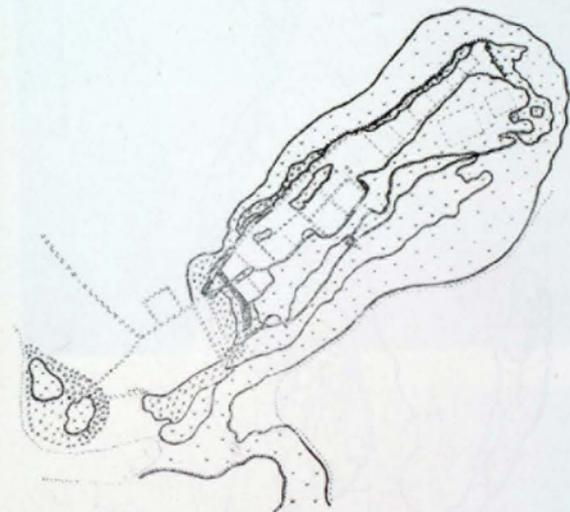
3

0 1 2 3 4

4

Ճ 19ա. Լճով դուրսի ժամի սառնին անբայի խորհրդանշաններ

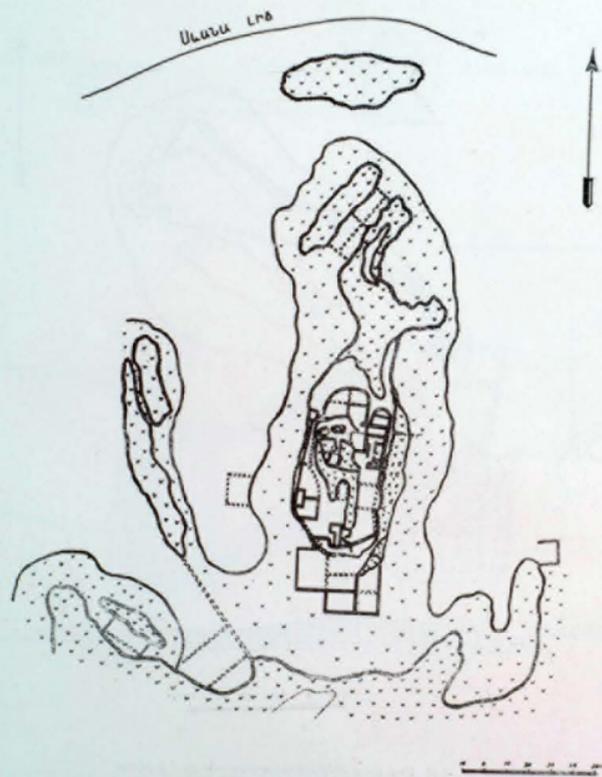
ՀՅՈՒ-ԱՐԵ

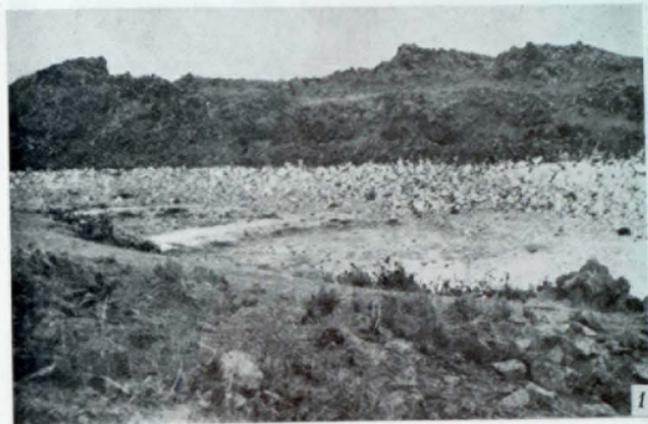
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Հ.Կ. 0 2.5 50 75 100

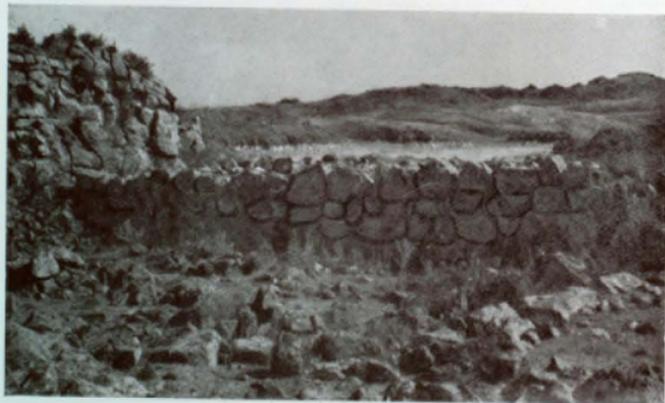
Ճ 20 Լճով դուրսի ժամի կրկնող անբայի նախաձևի և կտրվածքը

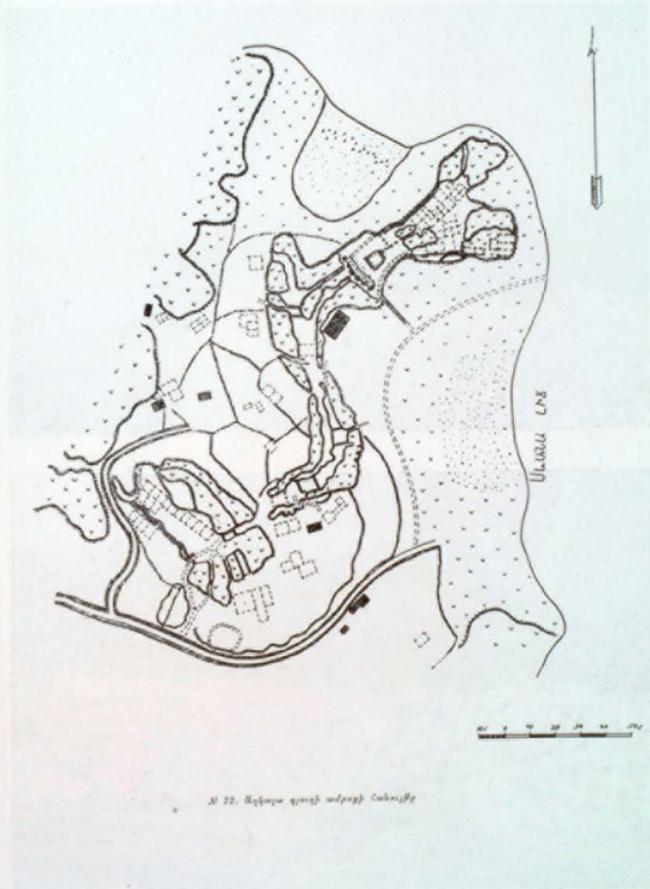
№ 20. 12-րդ դարի անաթոլիական քաղաքի ավերակների պլանը

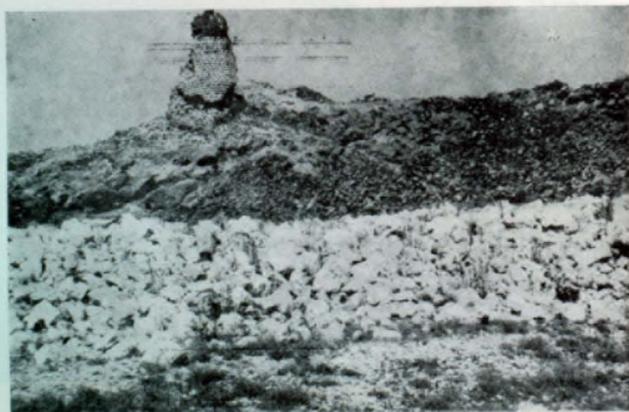
№ 21. 12-րդ դարի անաթոլիական քաղաքի ավերակների

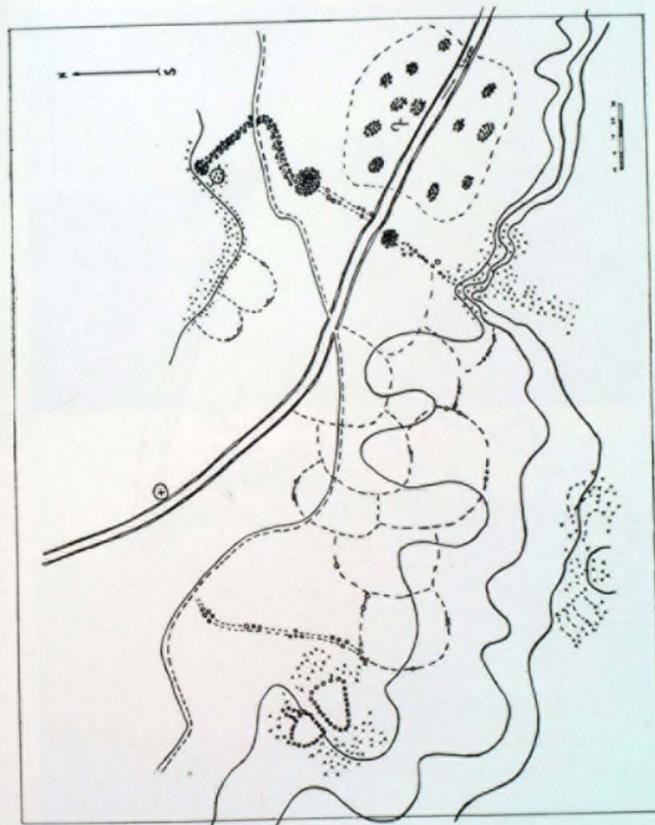
Ն 21ա. Անձի հարթու անտրոյ ժայռաշարակը

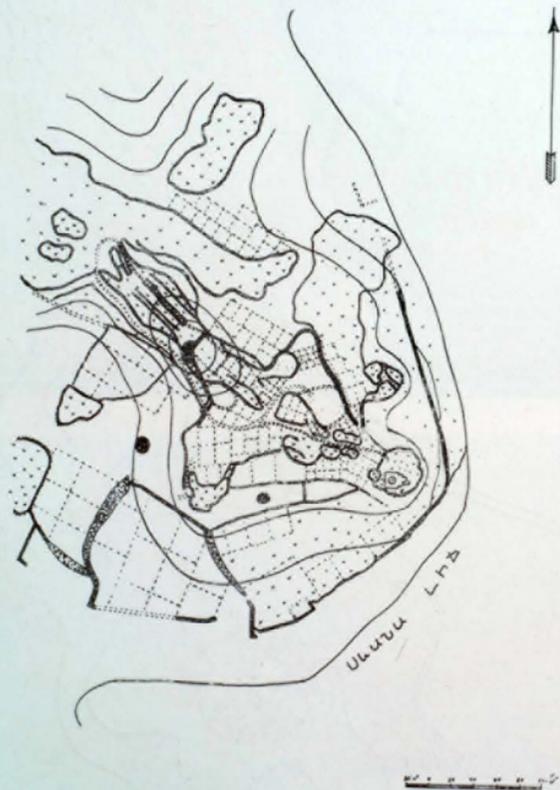
Ձիւղացի ժայռաշարակ տեղանքի շՆ Ն

Ն 22ա. Բահրամուհի Ազխույսի անբոց

Ն 23. «Արևիկ» արևի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված հուշարձանների և բնակավայրի քարտեզ

№ 24. Հայրիկանի մտակ անբոցի խառնարկը

№ 25. Հայրիկանի անբոցի մանրամասներ

Ն 28. Լաթիան անդրի ձախմաստի

Հ Ա Տ Ա Վ Վ Կ Ի Կ

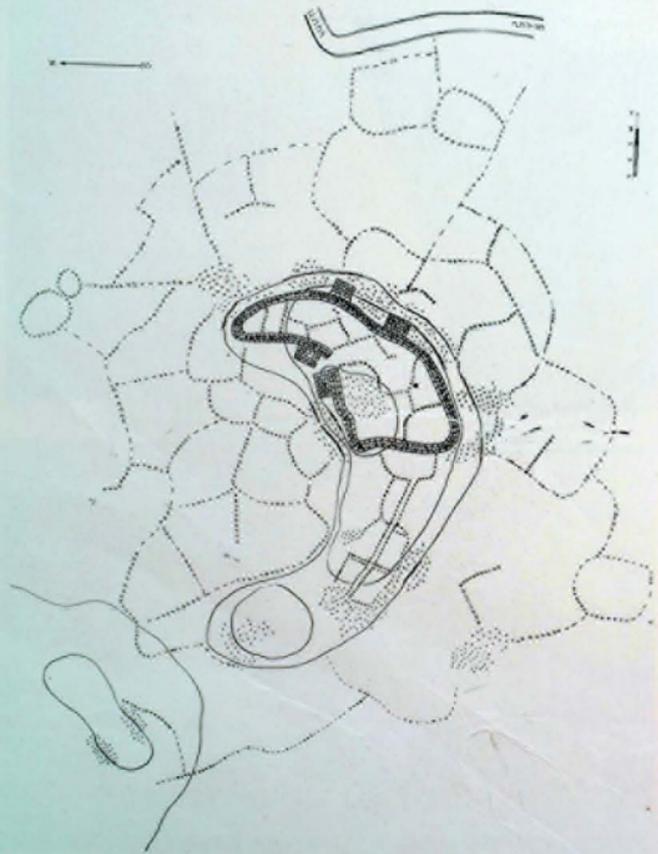
Մ Մ Ս Ս Ս Մ Մ

Կ Տ Բ Վ Ա Մ Բ

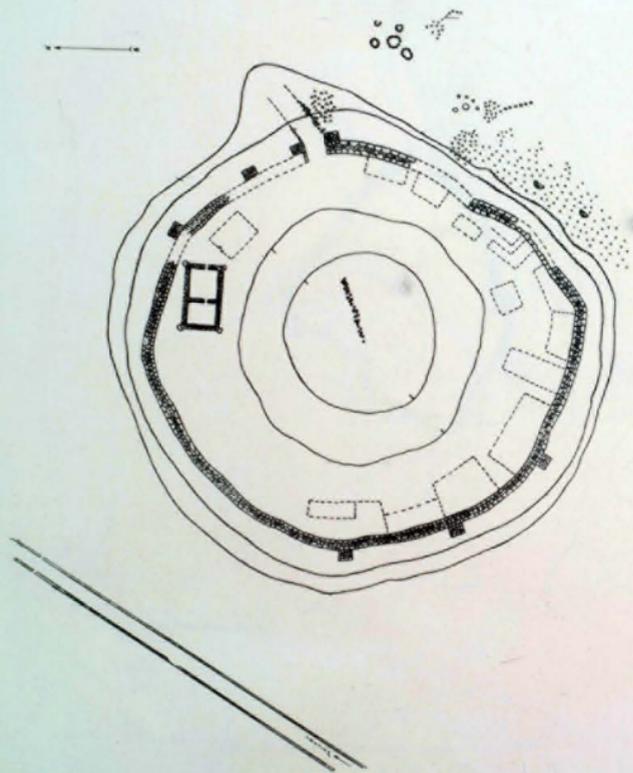
Ն 28 Լաթիանի գերկոնսոնտո գեոստրուկտուրայի կտրվածք

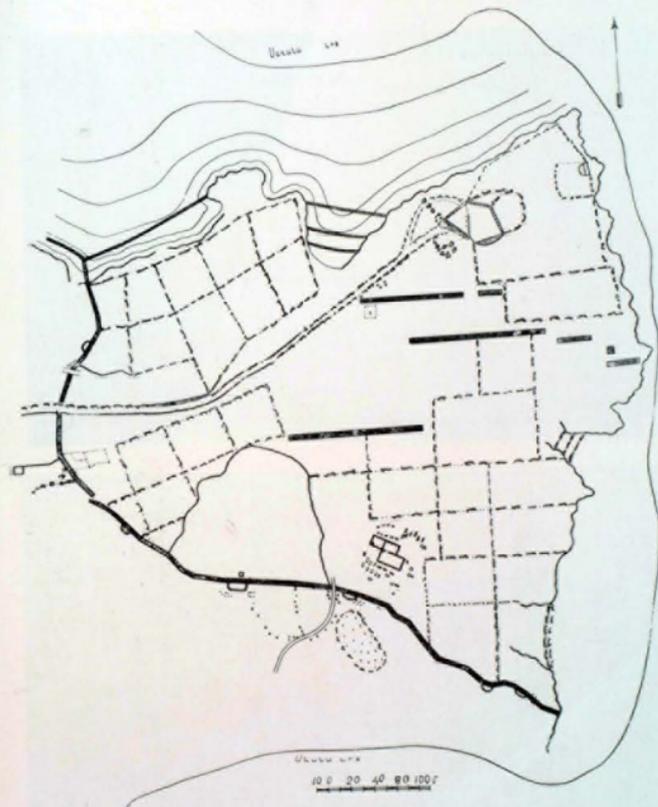
Ճիշտագրական և ճարտարապետական պլան Գարմատաշի բնակավայրի ամրացման

Ճիշտագրական և ճարտարապետական պլան Գարմատաշի բնակավայրի ամրացման

№ 20. Կախկետի քաղաքի ներքին պարսպի տեսիլը

№ 20. Կախկետի քաղաքի (Ք. Վերջ) արտաքին պարսպի տեսիլը

Հնամենական քարե կերպարներ

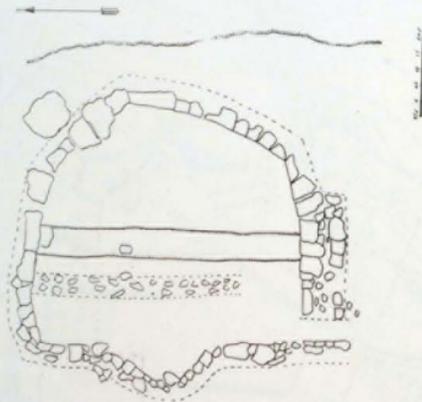
Չարձախարանի քարե կերպարներ

ՄԱՅՔ ԳՈՒՄ ԿՍՏԻ

ՄԱՅՔ ԳՈՒՄ ԿՍՏԻ

№ 20. Բահաղի Բահիկի (տ. Յարկ) կղզուամենակի արքայի Հայկամանակի

№ 21. Բահաղի արքայի Հայկամանակի

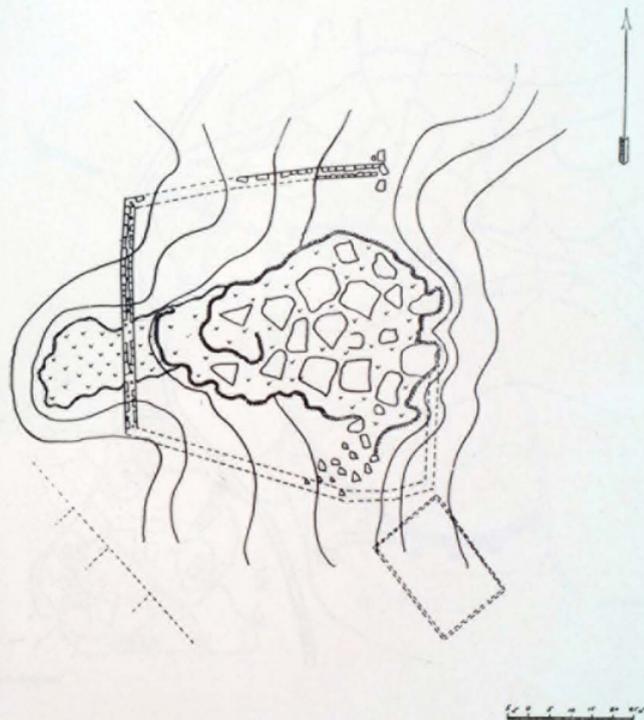

3

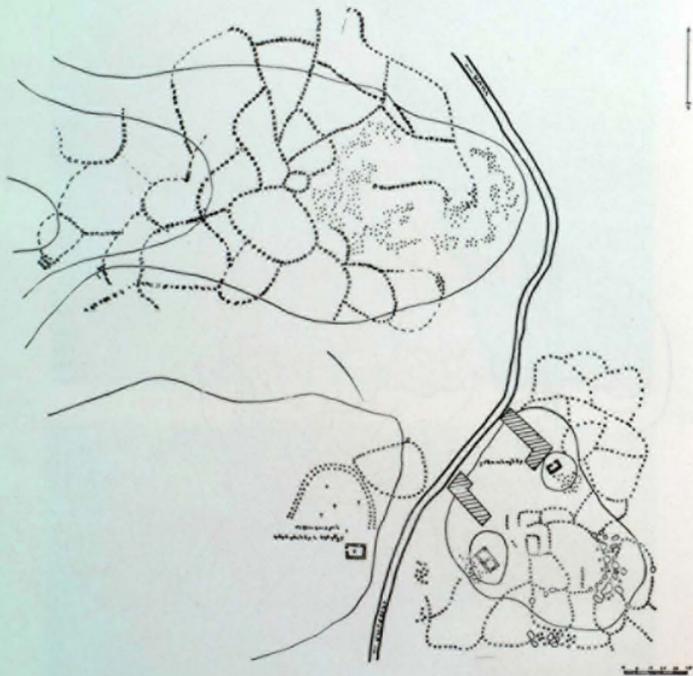

4

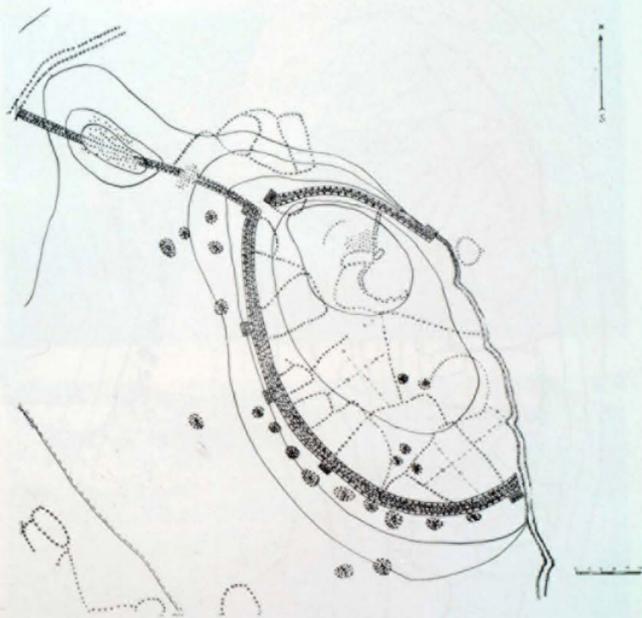
№ 21а. Բահաղե սմբղի ճահրմաներ

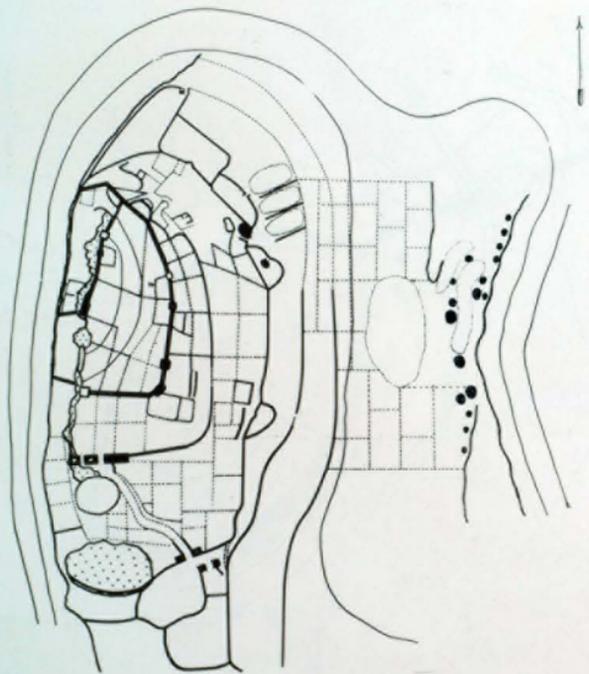
№ 22. Բահաղե սմբղի 2 կմ հարավ պահպանված խեցեղք

Մ 23. «Գեղ» խարամաքի քրեականի շահավայրը

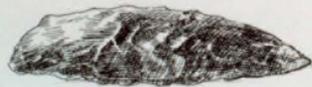
Մ 24. Արեւմտեան կողմից «Գեղ» խարամաքի քրեականի շահավայրը

Մ 25. Լեւոնդուր գետի «Փանաղի» վանքի վերին շրջանը

Մ 26. «Փանաղի» վանքի վերին շրջանի քարե խորան

0.5 см.

4

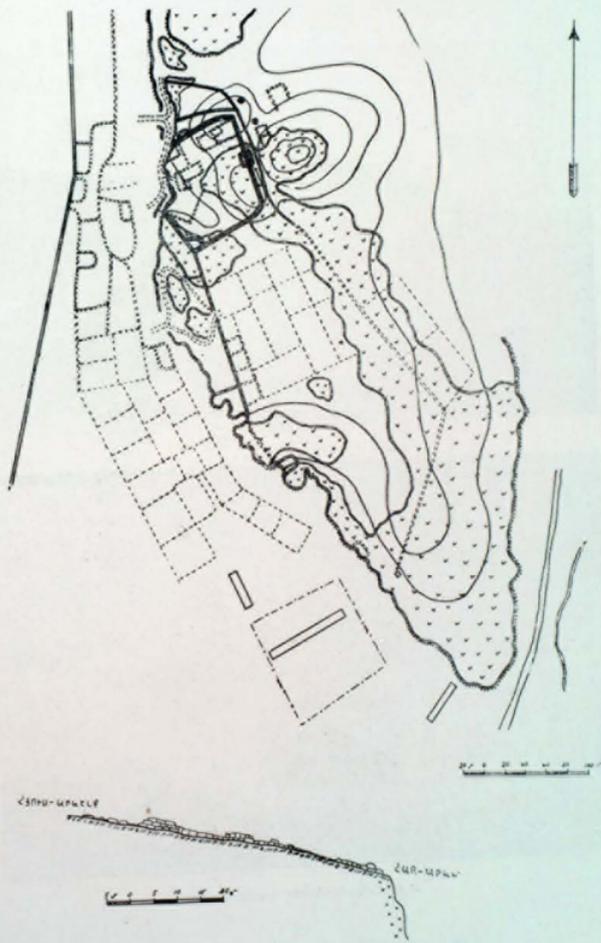
Մ. Յու. Պարսկանի կողմից հայտնաբերված ֆոսիլները

Մ. Յու. Պարսկանի կողմից հայտնաբերված ֆոսիլները

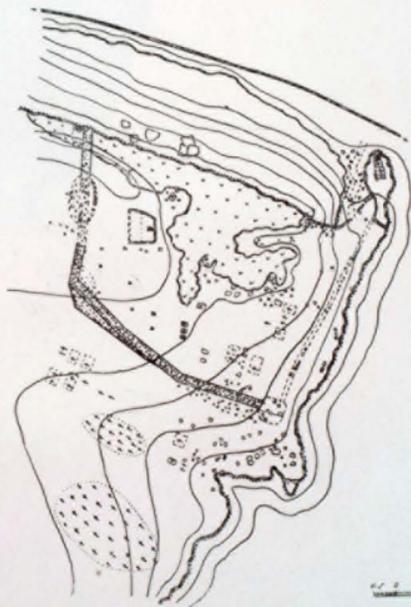
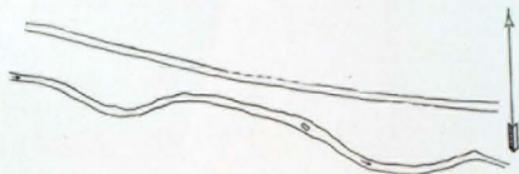
№ 28. Археологический план древнего поселения на берегу реки. Масштаб 1:4000.

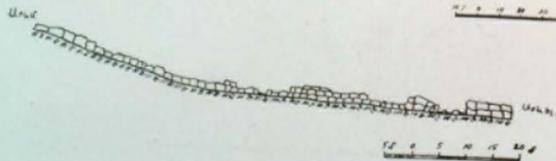
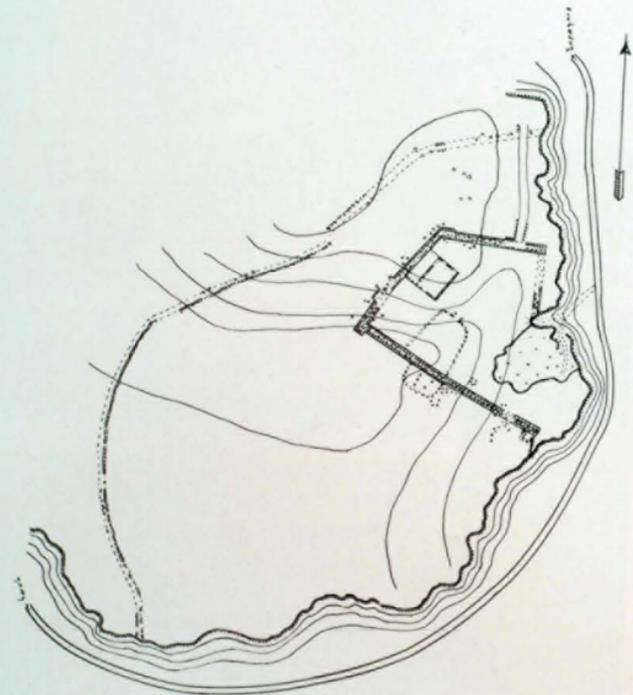
№ 29. Археологический план древнего поселения на берегу реки. Масштаб 1:4000.

Քեզըր զոմոսի Կոպրուսի անոթը

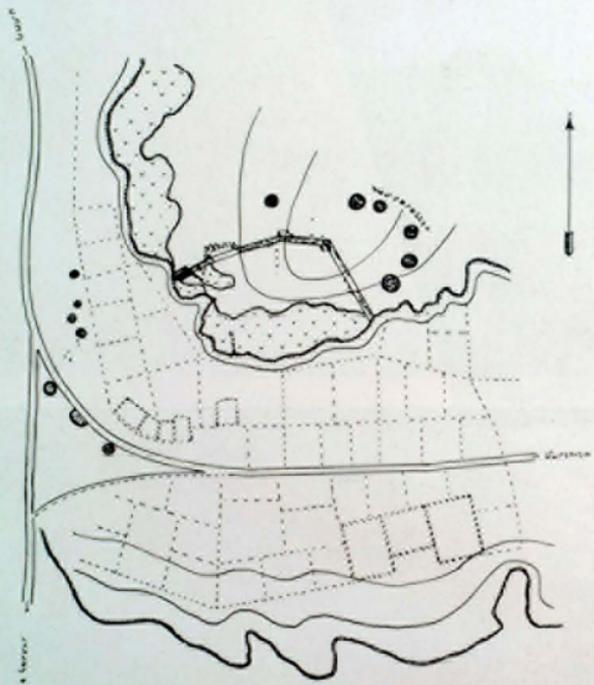
Քեզըր զոմոսի Կոպրուսի անոթի 1:1 Ն

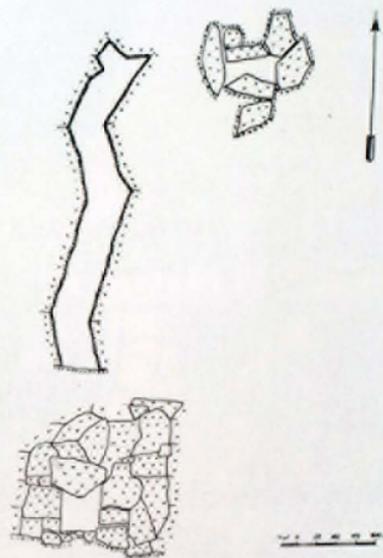
Ք 42. Արաքսի վտար-ձառայի պարի և ստորին հատվածի պատկերը

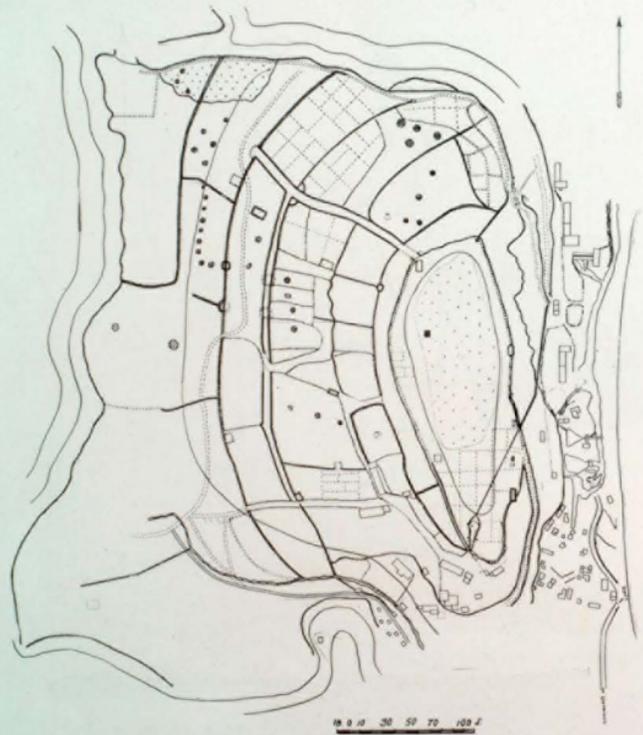
Ք 43. Մակրոստեպի «Զառայ» գյուղի մերձակայքը

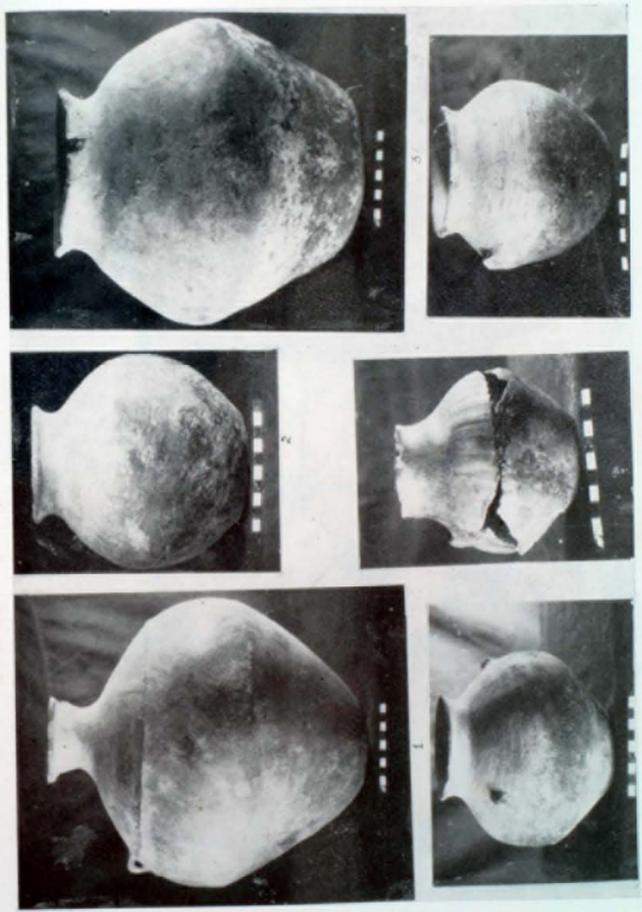
№ 22. - План участка с оврагом и колодезь

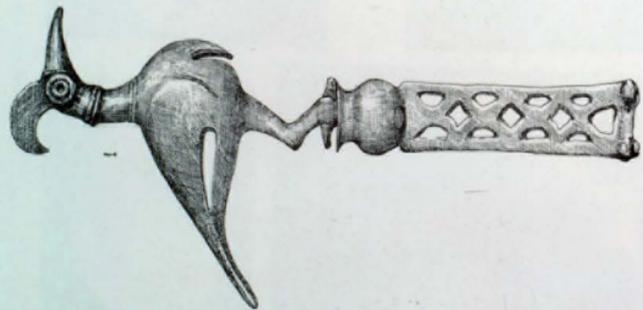
№ 23. - План участка с оврагом и колодезь

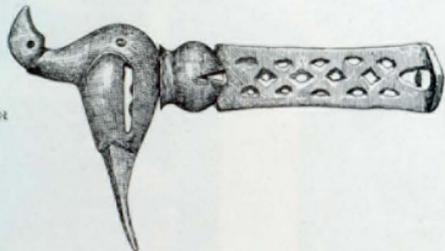
43. Հարսնա գյուղի «Քրիստոսի զանգի» տաճարի պլանը

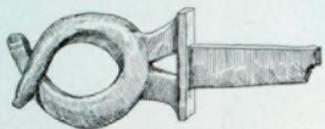
Յ ձև. «Քրիստոսի զանգի» տաճարի զանգերի քարե մեղակները

48

49

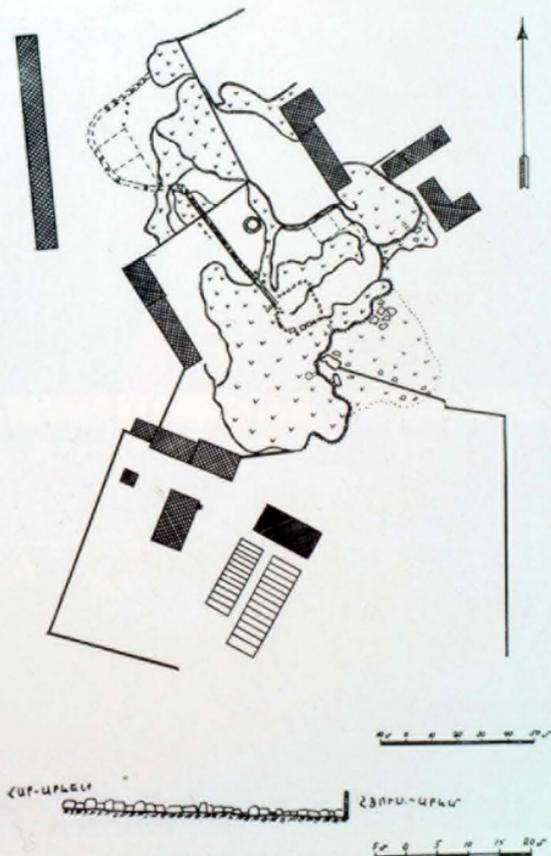

50

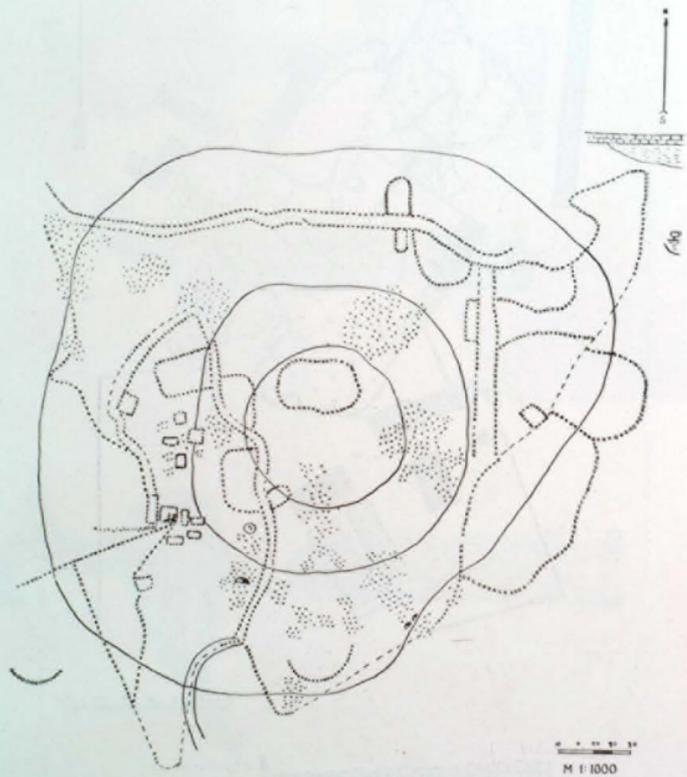

51

№ 48. Бронзова бичур Կարեղանի պեղումներից (Հարաբան) անթրոպոմորֆի տեսակի քանդակ

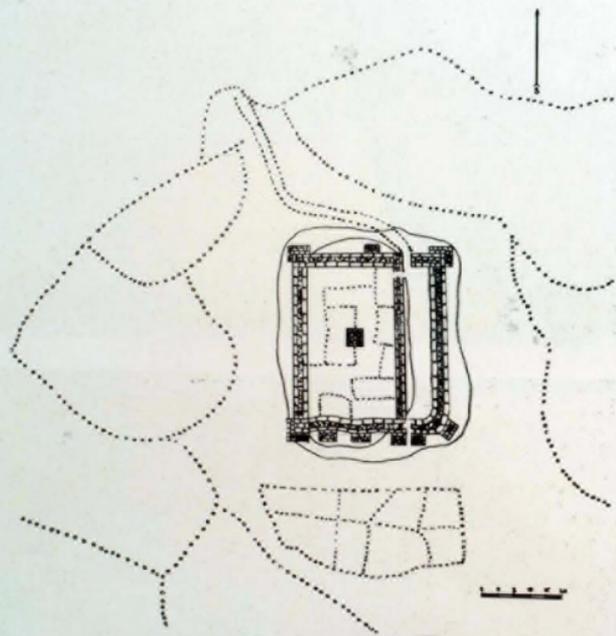
№ 49. Կարեղանի քանդակների պեղումների քարտեզը

Ն 49. Մամուլի շրջանի շրջանային համայնքի նկարագիր

Ն 49ա. Մամուլի շրջանի շրջանային համայնքի նկարագիր

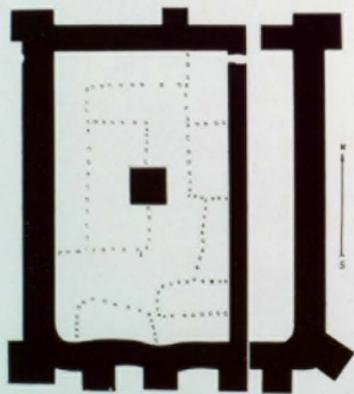
N 20. Մաճա, «Տերկալ» անրոցի և քաղաքակերտ շահանքի պատկերը

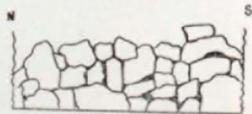
N 21ա. «Տերկալ» անրոցի խորամասերը միջուկների նստադասին և կործանողը

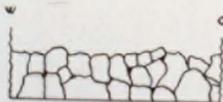
3

ԱՐԵՎԱՏՏԱՆ ԳԱՐԻՍԻԳԻ
ՄԻ ՀԱՏՎԱԾԸ

ՀՅՈՒՄԻԱՅՈՒՆ ԳԱՐԻՍԻԳԻ ԼՆՐՄԻ
ԿՈՂՄԻ ՄԻ ՀԱՏՎԱԾԸ

4

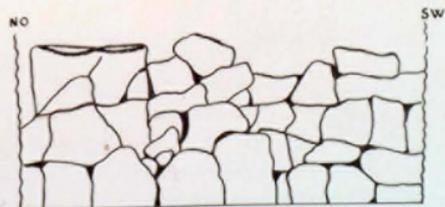
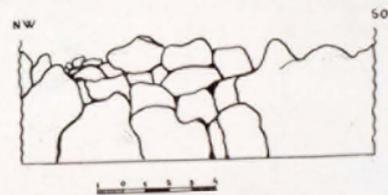
№ 52 Կառու. «Ղաթ թղթի» անբրոք Կանոնիք

№ 53. Մանրամասեր «Ղաթ» թղթի

N 53. «Նոյ քարոյն» ձախրձառնիք

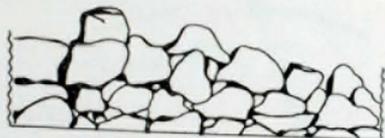

N 53ա. «Նոյ քարոյն» ձախրձառնիք

ԲՈՒ ԱՄՐՈՏՒ ԱՇՏԱԲԱԿԼԵՐԻ ԵՎ
 ԴԱՐԻՍԳԼԵՐԻ ՈՒՂԱՋԻԳ ՏԵՍԵՐԸ
 *ՅՈՒՍԵՍԻՒՄ ԾԱՏԻ ԱՇՏԱԲԱՆԸ

ՈՍԿԵՐԻ ԱՇՏԱԲԱՆ ԷԿՍՏՐԱԿՍԻՆ ԴԱՏԸ

ԱՄՐՈՏՒ ԱՇՏԱԲԱՆԻ ԱՊՐՈՒՄ ԱՎ ԻՆՏԵՐՆԱԿ

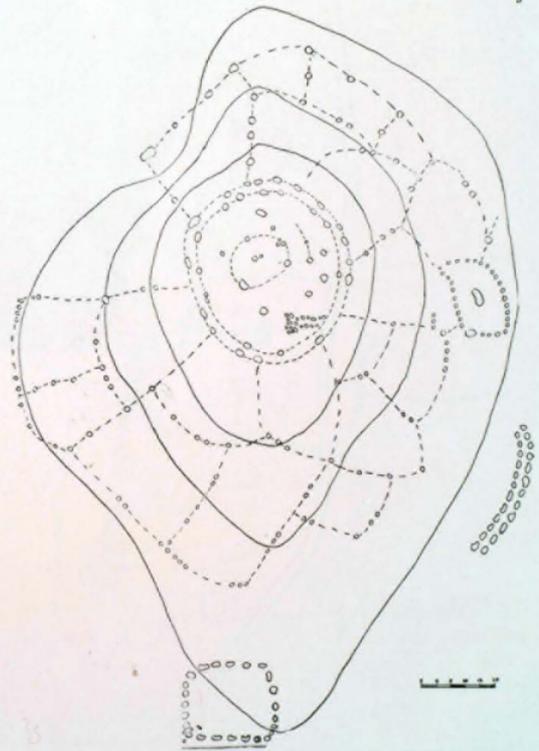

M 150

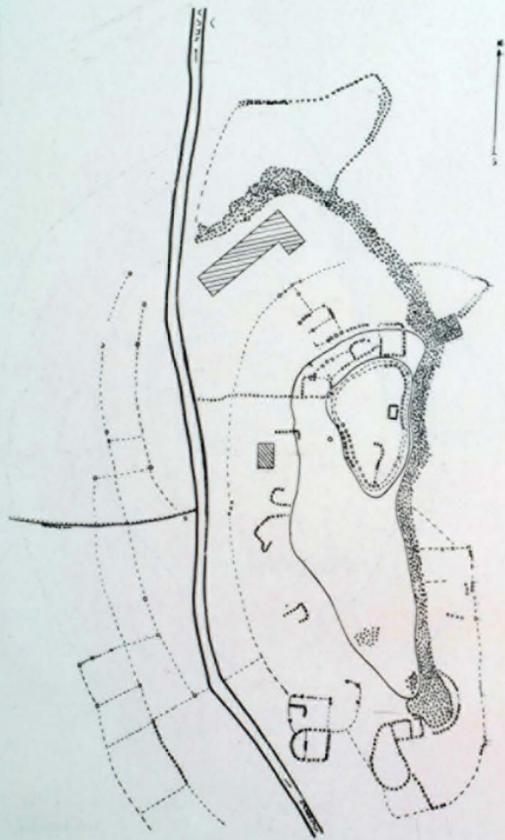
Քերտիկի վերին մասում տեսնվող հին և նոր ժամանակների շինությունները

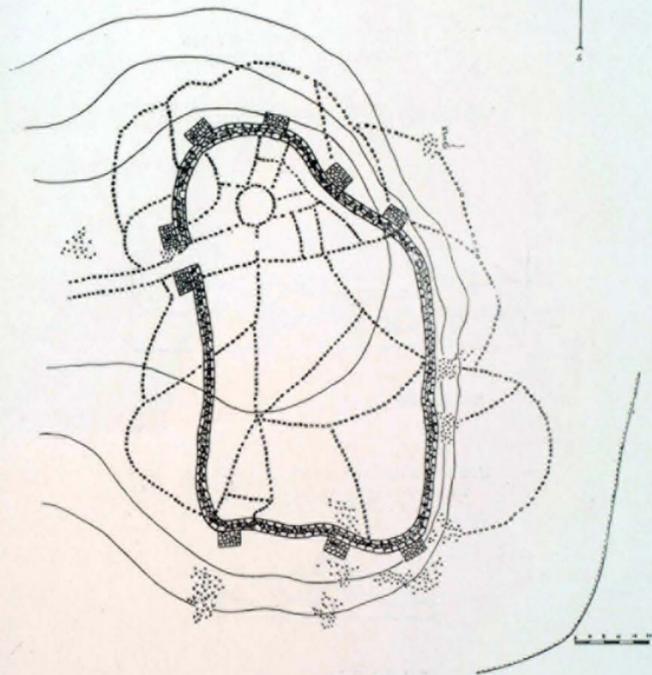
0 1 2 3

Քերտիկի վերին մասում տեսնվող հին և նոր ժամանակների շինությունները

№ 27. Երեսն հարյուր հինգյակի քաղաքի քարե պարիսպի և քաղաքի շինությունների պլանը

№ 28. Երեսն հարյուր հինգյակի քաղաքի քարե պարիսպի և քաղաքի շինությունների պլանը

ՆԵՂ ԲՈՂԱՋԻ-ԲԵՐԳ-ԱՄՐՈՅԻ
 ԱՇՏԱՐԱԿՆԵՐԻ ՈՒՂՂԱԶԻԳ
 ՏԵՍԲԵՐԸ

ՀԱՐԱԿ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՃԱԿԱՏԻ
 ՈՒՂՂԱԶԻԳ ՏԵՍԲԸ

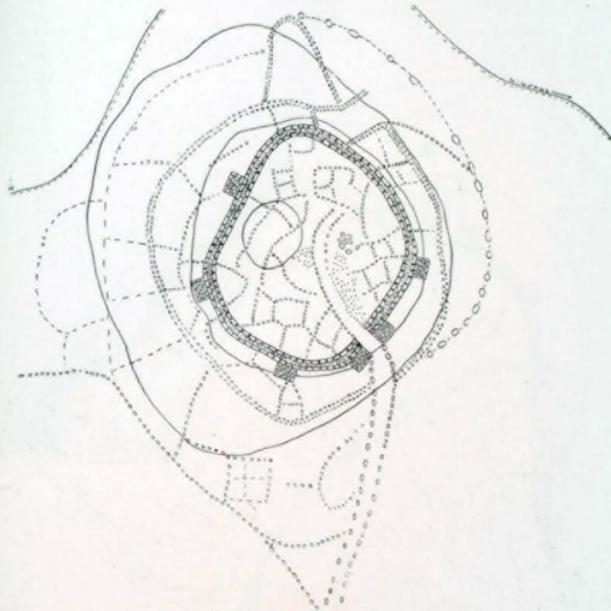
0 0.5 1 1.5 2
 M 1:50

ՄՈՒՏԻՆԻ ԶԱՌԱԿՈՂՄՅԱՆ ԱՇՏԱՐԱԿԻ
 ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՃԱԿԱՏԻ
 ՈՒՂՂԱԶԻԳ ՏԵՍԲԸ

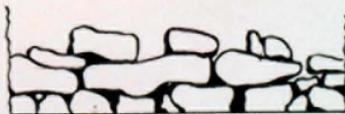

0 0.5 1 1.5 2
 M 1:50

N 25a.

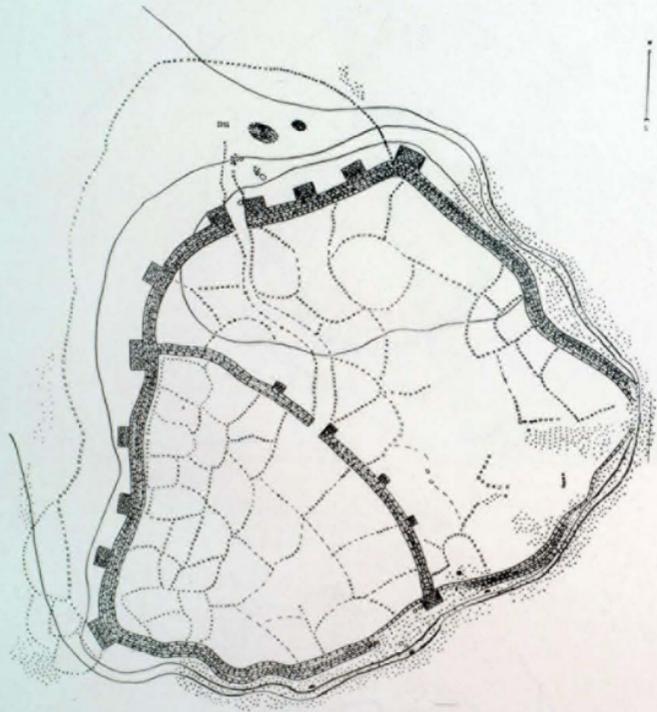

0 0.5 1 1.5 2
 M 1:500

0.5 0 0.5 1 1.5 2
 M 1:50

M 1:50

№ 80. Յարակույնը 2 կմ արևմուտք «Մանգոպ» անբրջի Կանույթի

«ՍԱՆԳԱՐ» ԱՄՐՈՑԻ ԱՐՏԱԲԻՆ
(ԳԻՆԱՎՈՐ) ԴԱՐԻՍՂԻ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՄԱՍԻ
ՄԻ ԳԱՏԱԾԻ ՈՒՂՆԱԶԻԳ ՏԵՍԸ

«ՍԱՆԳԱՐ» ԱՄՐՈՑԻ ՄՈՒՏԲԻ
ԶԱԻ ԴԱՏԻ ՈՒՂՆԱԶԻԳ ՏԵՍԸ

№ 80ա. Յարակույնը 2 կմ արևմուտք «Մանգոպ» անբրջի պարսի կողմովը

1

2

№ 61. «Вахгара» անբոց շերտաձևակեր

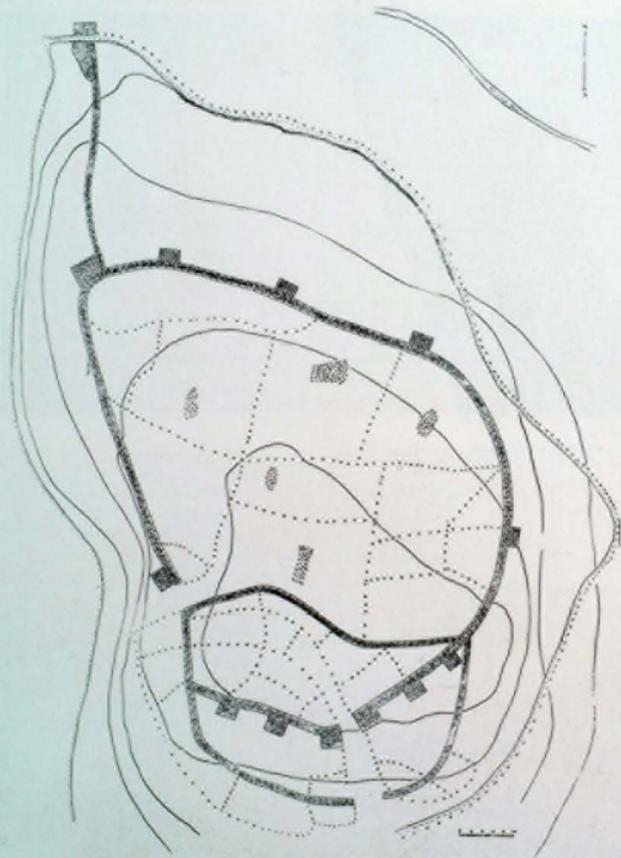

3

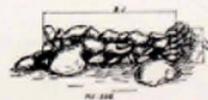

4

№ 61a. «Вахгара» անբոց շերտաձևակեր

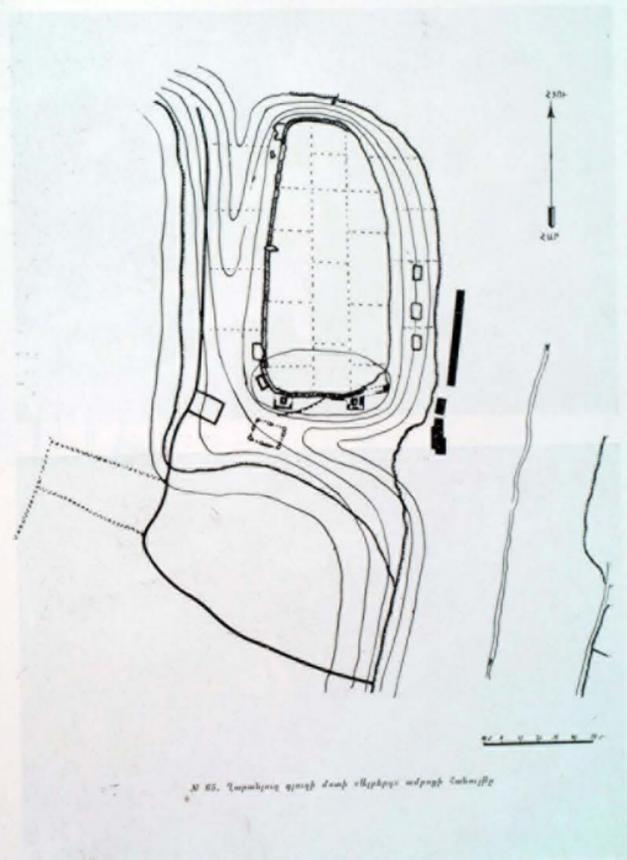
№ 22. Топографический план крепости в долине реки Сухой, близ устья реки Сухой, в долине реки Сухой.

№ 23. Топографический план крепости в долине реки Сухой, близ устья реки Сухой.

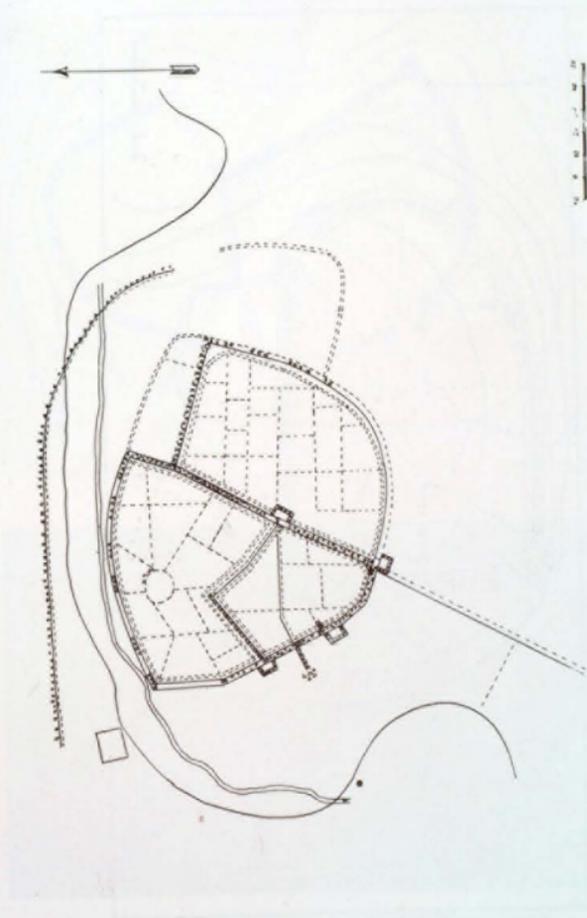
Մ 66 Սարգիսի կամուրջի հարավ-արևմտյան հատվածը

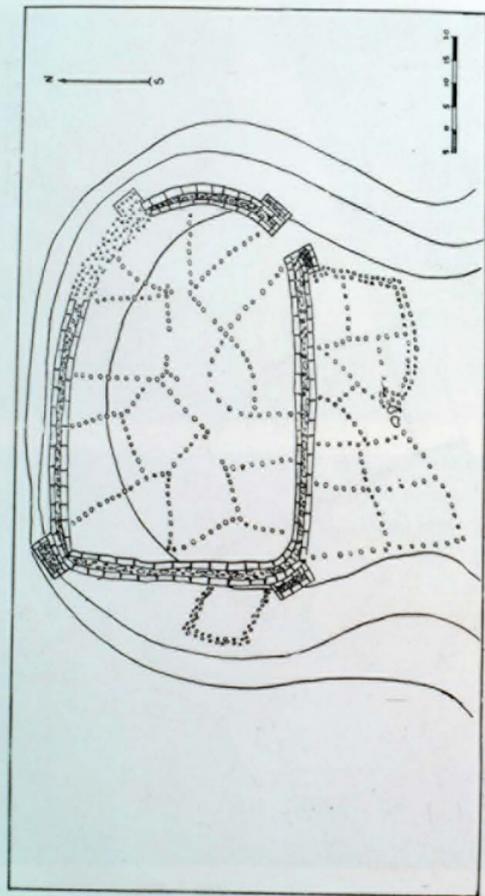
Մ 65 Սարգիսի կամուրջի հարավ-արևմտյան հատվածը

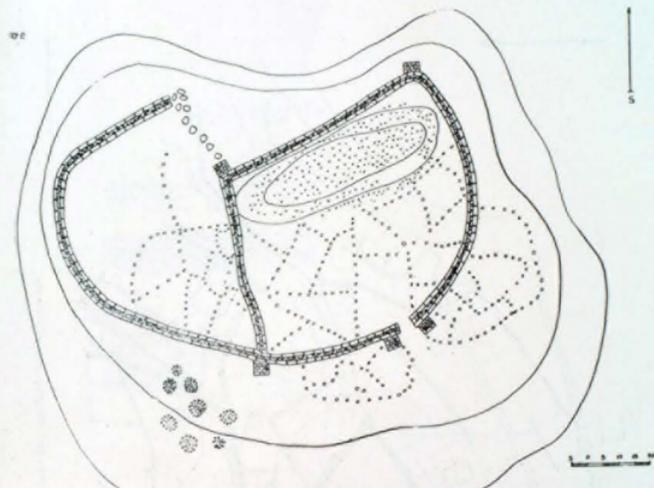
Ն հն. Մանրամանկ «Արքայ» անբրդ

Ն 66. Բնաբանական պլանը իր շրջանում «Արքայ» անբրդ անբրդ

Ճիւղային քաղաքի պարսպի և ներքին շէնքերի պլանը, ընդհանուր տեսքով (Մ. Ե. Կ.)

Մ. Ե. Կ. քաղաքի պարսպի և ներքին շէնքերի պլանը, ընդհանուր տեսքով (Մ. Ե. Կ.)

В 88 Восточная часть вост. «Крепости» (пог. «Крепости» и восточная часть «Крепости»)

«ОЗЕРЦА»

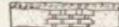
Зерцальный погреб с
каменными стенами и
полем из кирпича

Зерцальный погреб с
каменными стенами и
полем из кирпича

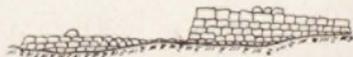

Зерцальный погреб с
каменными стенами и
полем из кирпича

0 10 20 30 40 50

Зерцальный погреб

0 10 20 30 40 50

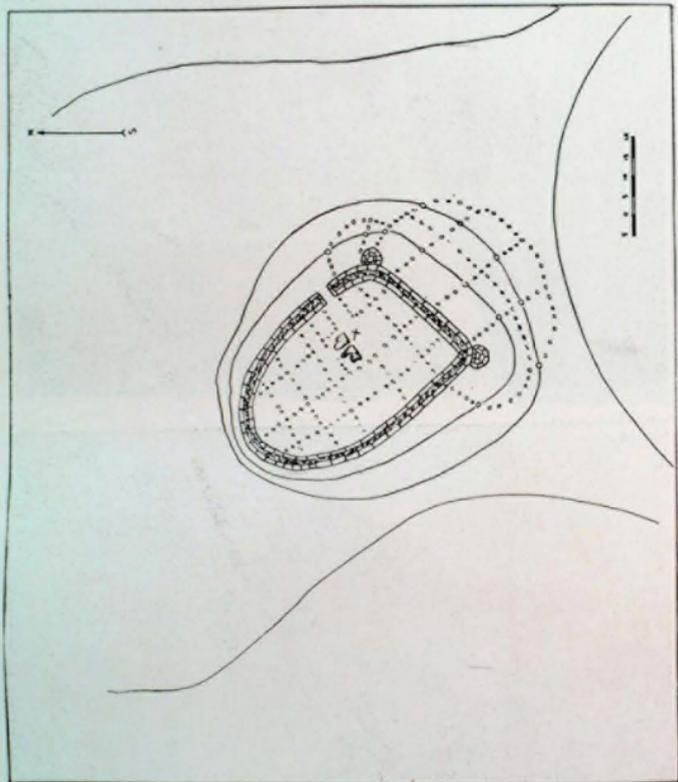
№ 89

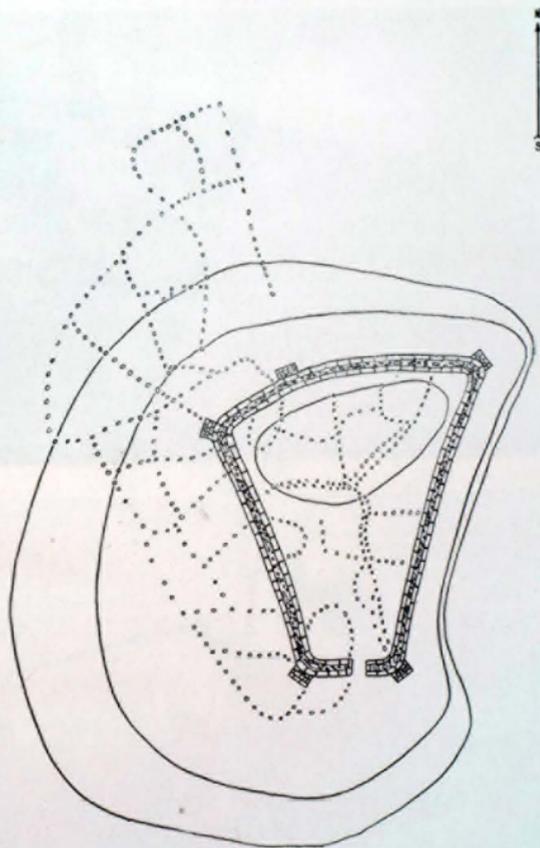
№ 70. Մանրամասեր Ուսերկոյի անբլուզի

№ 70ա. Մանրամասեր Ուսերկոյի անբլուզի

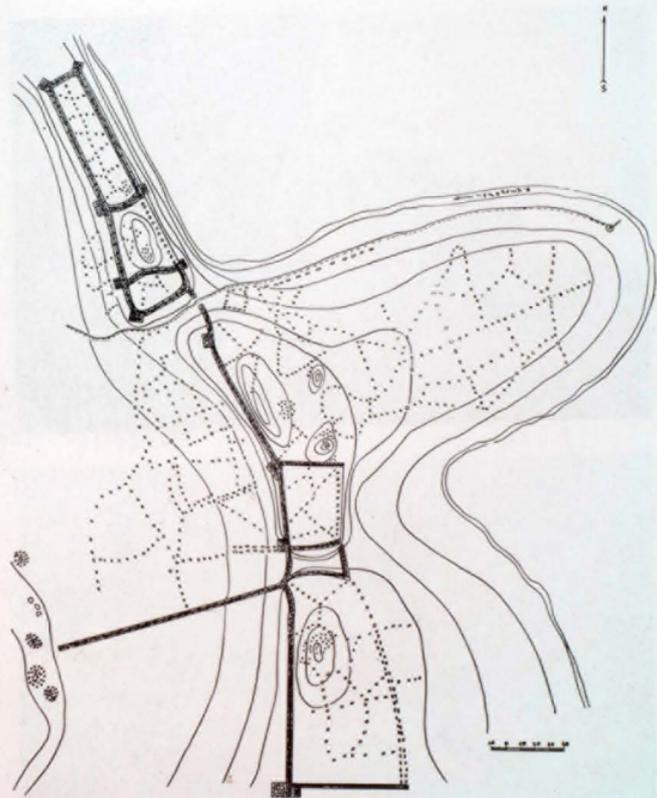
№ 71 «Нубах» 2-й этап раскопок. Схематический план

№ 72 «Печень» схематический план

Յ 12ա. Վրացի քարե մեքրանակ

№ 73. Վարդենիկ գյուղի 3 հմ. հարավ միջնադարյան պառնապետի պառնապետի անբնիկ հարկերի

Ն 73 ա. Վարկենի գյուղից 3 կմ հարավ միջնադարյան «Քաղաքապետ» գյուղատեղի անբրոնզի մսերամականք

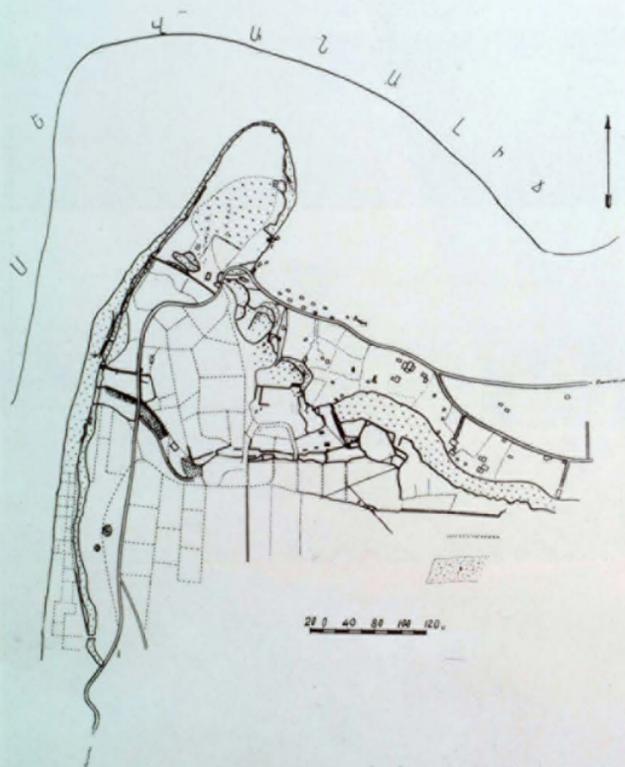
Ն 74. Կարենցույր գյուղի «Քարե գուռ» անբրոնզի շտամբը

№ 75. Վերը դուռ անբացի ձեղքամակեր

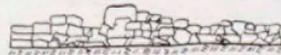
№ 76. Վերը դուռ անբացի ձեղքամակեր

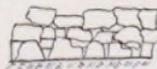
№ 76. Մականցուի ժամ անբուխ շահմաններ

ՀԱՐԱԳԱՆԸ ԳԱՏԻ ԿՏԻՎԱԾՔԸ /X/

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ Ի ԳԱՏԻ ԿՏԻՎԱԾՔԸ /Կ/

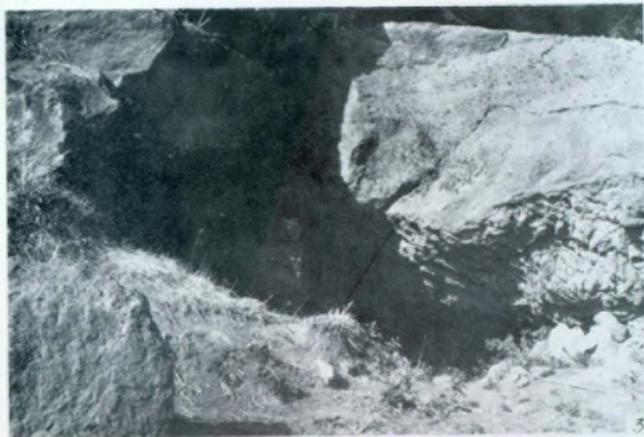

2.5 0 2.5 50 75 100

№ 76ա. Մականցուի ժամ անբուխ շահմանակեր

№ 77. Մանրամասեր Մովսէսի դռան ակրոսթիլի

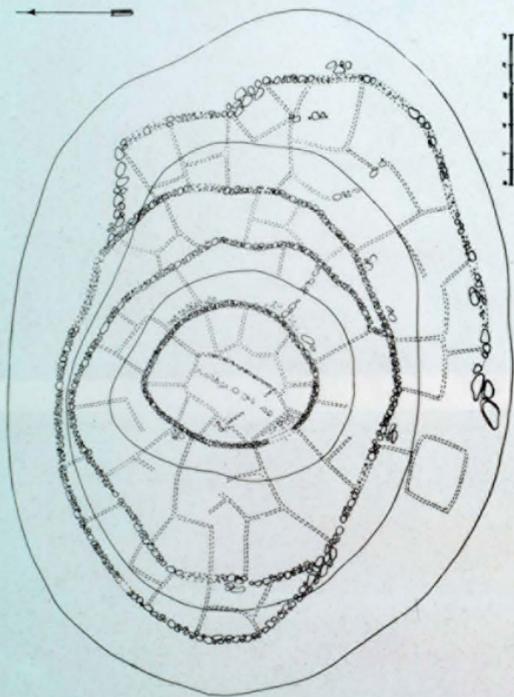
№ 77ա. Մանրամասեր Մովսէսի դռան ակրոսթիլի

Ձև 78. Այսպես դրանք ժամը չկան հարկը հանելիս

Ձև 78ա. Մանրամասներ չկար պարի անբերք

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 м

Պլանը Կարսի մարզի Մարտիկոսի համալիրի թվ. 2 հիմնի վրա

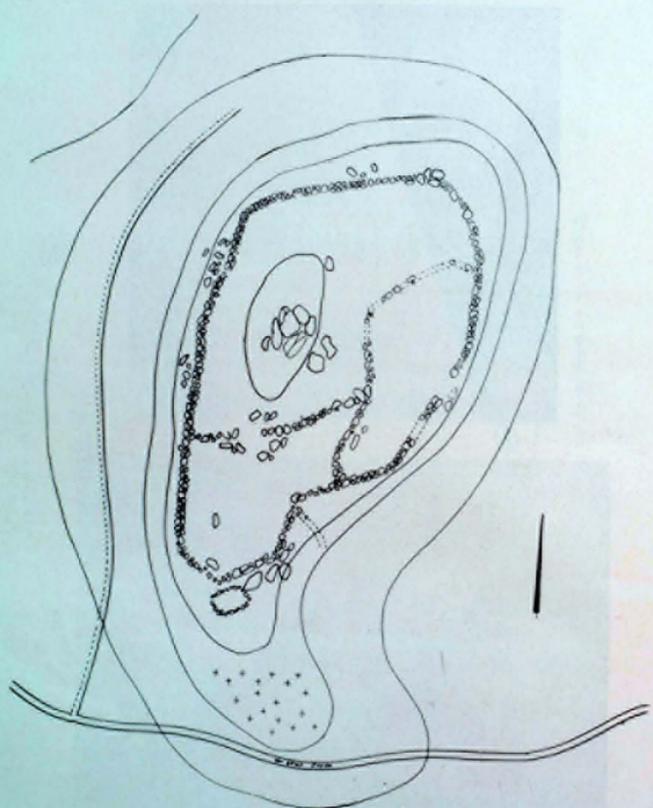

1

2

Ն 78ա. Կարսի մարզի Մարտիկոսի համալիրի թվ. 2 հիմնի վրա

N 80. Արքայից դուրս Գրաի արհմուտքով գտնվող անբաց Կանոնիք

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նկարագրյալ 7
 Ստան շրջանի միջուկայն անբացիք 12
 Կանոնի (Չախա, Նոր Բայազետ) շրջանի միջուկայն անբացիք 18
 Մարտանա շրջանի միջուկայն անբացիք 21
 Բաղարշապատի միջուկայն անբացիք 41
 Կրտսեակտերի շրջանի, Սեւան լիճ ափամերձ միջուկայն անբացիք 42
 ԲՈՒՅՈՒՄ 47
 ՏՄԱՌԱԿՆԵՐ 52
 Աղյուսակների բացակայություն 55
 ՇՈՒՄՈՒՄ 56
 List of Tables 61
 62

Նկարագրված ժողովուրդներ

ԸՆ	անց	ապագան է	պետք է լինի
19	անց պրոտակոն Ն. 22-24	(Կանոնի 24 և 19)	(Կանոնի 24)
20	անց պրոտակոն Ն. 4 և 22	արհմուտքները	արհմուտքները
24	անց պրոտակոն Բ. 16	(այդպեսով Ռ)	(այդպեսով Ռու)
23	ձանթ պրոտակոն Բ. 12	Չարյան յուր	Չարյան յուր
47	ձանթ պրոտակոն Ն. 4	Սրտաճառակ	Սրտաճառակ
60	ձանթ պրոտակոն Բ. 7	65. Կոտսուկա	65. Կոտսուկա քրեոստի «Անթրոս»
Աղյուսակներով		22. Կանոնի «Անթրոս» անբացի կանոնները	21. «Անթրոս» անբացի ձանթարձակներ
		23. Մանթրոսաների «Անթրոս» թղթեր	23. «Անթրոս» կանոններ

Մասնագետներ: Ս. Ս. Զեփրյան
 Մարտանայի մեթոդներ՝ Ն. Հ. Կանոնյան
 Տի. Կիրակոսի՝ Ե. Ս. Ավետյան
 Կրտսեակտերի՝ Ս. Ս. Բարսեղյան

ՎՏ 06519, հՆ 1103, Գրա 2336, պատվեր 629, ապագան 2090

Նանկագրված է արտատպության 16/31 1967 թ., ապագան է ապագային 12/IV 1968 թ., ապագայ 11.25 համ., պատվ. 15.4 համ., Գրա 18.2 համ., Քաղ 002/80/11, Գիր 1 և 10 4-

Նախնական 082 ՍՏ. Գրապատկերչության կրթական տարան